

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ УСНОЇ ІСТОРІЇ

**СУСПІЛЬНІ ЗЛАМИ І ПОВОРОТНІ МОМЕНТИ:
МАКРОПОДІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ
АВТОБІОГРАФІЧНОЇ РОЗПОВІДІ**

**Матеріали Міжнародної наукової конференції
25-26 вересня 2014 р.**

Львів 2014

«Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді»: Матеріали Міжнар. наук. конф., [м.Львів] 25-26 вересня 2014 р. / [Упорядники: О.Р.Кісь, Г.Г.Грінченко, Т.Пастушенко]. – Львів.: Інститут народознавства НАН України, 2014. – с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту народознавства НАН України. Протокол № 8 від 18 листопада 2014 р.

У збірнику представлені доповіді учасників та учасниць конференції з усної історії «Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді», яка була організована Українською асоціацією усної історії та Інститутом Історії Церкви і відбулася 25 - 26 вересня 2014 р. в Українському католицькому університеті у Львові.

У фокусі представлених доповідей – значущі події української історії ХХ-ХХІ ст. (Перша та Друга світові війни, масові депортації, перебудова, війна в Афганістані, революція Гідності та окупація Криму). Дослідники обговорювали питання особливостей осмислення й відображення історичних зламів, розривів та соціальних революцій у спогадах безпосередніх свідків та учасників таких подій: формальних і неформальних лідерів, героїв і антигероїв, відсторонених спостерігачів та безпосередніх активних учасників, членів різних груп інтересів та дистанційних груп підтримки. Дискусія навколо методологічних питань усної історичної досліджень в сучасній Україні стала лейтмотивом форуму.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців, вчителів і викладачів історичних дисциплін, архівних та музейних працівників, аспірантів та студентів гуманітарних спеціальностей.

Матеріали подані в авторській редакції. Автори вміщених статей висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з позицією редколегії, і несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Редакційна колегія:

*ак. Павлюк С.П., д.і.н. Грінченко Г.Г., к.і.н. Кісь О.Р.,
к.і.н. Пастушенко Т., к.і.н. Годованська О.*

Рецензенти:

О.О.Боряк, д.і.н., провідний науковий співробітник, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України

О.А. Удод, д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України

В оформленні обкладинки використано світліну з весілля на Майдані: 15 лютого 2014 побралися Данило Клех і Христина Кривдик, обоє - волонтери виконавчого комітету центрального штабу Самооборони Майдану. Фото Ірини Вовк. Публікується з дозволу авторки та молодят.

© Інститут народознавства НАН України 2014.

© Українська асоціація усної історії, 2014.

© Автори публікацій, 2014.

ISBN 978-966-02-7398-6

ЗМІСТ

Грінченко Г. *Передне слово: Усна історія новітнього часу: суспільні виклики й академічні реакції*.....5

Інтерв'ювання, інтерпретація, репрезентація: методологічні виклики усної історичної практики

Кісь О. *Гендерні аспекти практики усної історичної досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації*..... 11

Вилегала А. *Усна історія «закордоном»: про методологічні проблеми, що виникають у процесі досліджень в іншій країні* 42

Куделя-Свйонтек В. *Забілені плями. Усна історія визначних історичних подій сьогоденні*.....60

Історичні травми й трагедії в ракурсі усної історичної оповіді

Кузьменко О. *Образ «страху» як етноконстанта фольклорних наративів про історичні грами першої половини ХХ ст.*83

Пастушенко Т. *«Солдат-переможець» як формула презентації досвіду війни в біографічних історіях колишніх радянських військовополонених*102

Кислий М. *Феномен посттравматичного покоління на прикладі дитинства кримських татар в депортації*119

Виноградська Г. *Депортації 1940-х років у оповідях нагсянців та холмщаків: ключові смислові акценти* 129

Влада, суспільство, людина крізь призму особистого досвіду

- Боровик М. *Влада як фактор колективної ідентичності в Україні в роки Другої світової війни*.....137
- Молдавська Т. *«Своя» і «не своя»: радянська та українська влада в усному селянському наративі Степового Подніпров'я*.....145
- Бривко Н. *Боевые действия в Афганистане в 1979-1989 гг. глазами воинов-интернационалистов (на примере воспоминаний жителей г. Снежное Донецкой области)*.....164
- Палієнко С. *Радянські археологи і Перебудова: усна історія*176
- Шелеп Ю. *Влада і суспільство крізь призму особистих досвідів партійних працівників (на матеріалах західних областей Української РСР 1970-х- поч. 1980-х років)*.....195
- Будзар М. *«Не сподівалася знов опинитися в Радянському Союзі...»: «Русская весна» 2014 року в Криму очима доньки радянського політв'язня*.....211
- Ковальчук Л. *Актуальність вивчення феномену тоталітаризму: співвідношення архівних джерел і усної історії*.....229

Майдан як особистий досвід і дослідницьке поле

- Киридон А. *Проект «Майдан. Усна історія» як спосіб фіксації подій революції гідності*244
- Міленіна М. *Танатологічний дискурс української революції: прагматика усних бібліографічних оповідей про загиблих*.....261
- Отрищенко Н. *Усна історія ЄвроМайдану: методологічні і етичні виклики* 273

УСНА ІСТОРІЯ НОВІТНЬОГО ЧАСУ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ Й АКАДЕМІЧНІ РЕАКЦІЇ

Переднє слово

Рівно 20 років минуло від проведення в Україні першої фахової конференції з питань усної історії «Методологія і методи усної історії — історії життя в соціологічних дослідженнях», що відбулася у вересні 1994 р. у Львові та стала знаковою подією початку впевненого та динамічного розвитку усноісторичних студій у країні.¹ Упродовж цих 20 років усна історія на українських теренах пройшла переконливий шлях інституціоналізації та дисциплінаризації, професійного зростання та впевненої інтеграції в міжнародну академічну усноісторичну спільноту як рівноправного, цікавого й фахового партнера².

Помітне місце на цьому шляху посіло створення 2006 року Української асоціації усної історії (УАУІ), що об'єднала фахівців-одномудців, які в своїй дослідницькій роботі використовують методикку усної історії. Упродовж восьми років своєї діяльності УАУІ була організаторкою та співорганізаторкою п'яти (разом із цьогорічною) міжнародних наукових конференцій, науково-методичного семінару та всеукраїнського круглого столу з пи-

¹ Докладніше про цю подію див.: Кісь О. З відстані двадцяти років: роздуми про конференції з усної історії у 1994 і в 2014 // Україна Модерна. – Електронний ресурс. - [Режим доступу]: <http://uamoderna.com/event/z-vidstani-20-rokiv>

² Про розвиток усної історії в пострадянській Україні див.: Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України) // Український Історичний Журнал. – 2012. – № 4. – С. 172-187. Білоруською цей матеріал опублікований у: Гелінада Грынчанка, Ірына Раброва, Ірына Раманава. Вусная гісторыя ў постсавецкіх даследчыцкіх практыках Беларусі, Расіі і Украіны // Беларускі гістарычны часопіс. – 2012. – №7. – С. 39-48. Див. також вступне слово «Від упорядників» у збірнику матеріалів конференції «Комунікативні горизонти усної історії»: матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 17-18 травня 2013 р. / [Упорядники: Г. Г. Грінченко, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 3-9.

тань теорії та практики усної історії, за її участі було видано три збірники наукових статей та один збірник усних історій³.

У другому десятилітті ХХІ сторіччя, поряд із діяльністю Асоціації, розвиток усної історії в Україні продовжує завдячувати активній роботі окремих центрів та осередків усної історії. Традиційно динамічними залишається усноісторична дослідницька і видавнича діяльність Інституту історії церкви, Запорізького інституту усної історії, навчально-наукового центру усної історії Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» при кафедрі історії та культури України тощо⁴. З 2011 року надзвичайно інтенсивно працює на-

³ Йдеться про: 1) конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень» (Харків, 27–28 жовтня 2006 р.), «У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод і джерело» (Харків, 11-12 грудня 2009 р.), «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні: специфіка гендерного досвіду у часи екстремального насильства» (Київ, 28-29 листопада 2013 р.), «Комунікативні горизонти усної історії» (Переяслав-Хмельницький, 17-18 травня 2013 р.); 2) науково-методичний семінар «Усна історія: теорія і практика – 2009» (Переяслав-Хмельницький, 15-16 травня 2009 р.); 3) всеукраїнський круглий стіл «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи» (Київ, 21 травня 2012 р.). Видані за участі УАУІ збірники: Схід – Захід: Іст.-культ. зб. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – 432 с.; У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. – 248 с.; Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Ляхно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011. – 533 с.; «Комунікативні горизонти усної історії»: матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 17-18 травня 2013 р. / [Упорядники: Г. Г. Грінченко, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 280 с.

⁴ Виданий центром цього року черговий історико-краєзнавчий альманах «Джерела пам'яті» традиційно містить розділ усних історій-інтерв'ю: Джерела пам'яті : історико-краєзнавчий альманах / [ред. кол. : В. Коцур (голов. ред.), О. Лисенко, А. Коцур, Т. Нагайко (відповід. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О. М., 2014. – Вип. 3 : «Та не дарма були ми на землі...». – 250 с. Збірник можна переглянути на сайті УАУІ.

вчальна лабораторія «Центр усної історії» історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка, яка поступово стає не тільки науковим майданчиком фахових зустрічей усних істориків (ідеться, насамперед, про проведений 2012 р. круглий стіл «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи»), але й професійним осередком міжнародних освітніх усноісторичних ініціатив. Про це свідчать проведені цього року семінари «Метод усної історії в мультикультурній освіті» (у рамках Українського освітнього проекту «Усна історія», що його реалізує в Україні чеська громадська організація «Асоціація з міжнародних питань») та «Вступ до біографічно-нарративного інтерв'ювання», організований спільно з Центром методів у соціальних науках Геттінгенського університету (Німеччина), у роботі яких взяли участь студенти та викладачі історичного факультету КНУ ім. Т. Шевченка, а також факультетів соціології та психології, співробітники інших академічних установ⁵. Останніми роками продовжується також інтенсивне співробітництво українських усних істориків з колегами з інших країн у форматі активного обміну думками та результатами досліджень у рамках роботи конференцій Міжнародної асоціації усної історії (ІОНА)⁶, ознайомлення закордонних колег із вітчизняними надбаннями та специфікою усноісторичних студій⁷, професійних контактів з національними асоціаціями інших країн тощо.

⁵ Інформацію про роботу семінарів див. на сайтах історичного факультету КНУ ім. Т. Шевченка та УАУІ.

⁶ З 2004 року українські дослідники-усні історики регулярно беруть активну участь у роботі цих конференцій, які проводяться що два роки. Докладніша інформація на сайті ІОНА – Електронний ресурс. - [Режим доступу]: <http://www.iohanet.org>

⁷ Див., наприклад, статті про розвиток усної історії в Україні польською та німецькою: Helinada Hrinchenko. Historia mówiona na Ukrainie: osobliwości, priorytety i perspektywy // Pojednanie Przez trudną Pamięć. Wołyń 1943 / Pomysł, wybór, redakcja Aleksandra Zińczuk: Stowarzyszenie «Panorama Kultur», 2013. – S. 73-76; Gelinada Grinchenko. Oral History in der Ukraine. Institutionalisierung, Forschungsthematik, aka-

Міцний потенціал популяризації в країні усної історичної студії має анонсований у травні цього року сайт УАУІ, що має стати спільною академічною комунікативно-інформаційною та навчально-просвітницькою усної історичною платформою⁸. Серед іншого, сайт пропонує анонси й оголошення як про заходи, які планує УАУІ, так і про ініціативи партнерів Асоціації та інших організацій; інформацію про проведені заходи Асоціації (конференції, круглі столи та семінари) та про різноманітні усної історичні ініціативи та події, що відбулися як в Україні, так і за її межами; огляди та анонси нової літератури з усної історичної тематики; повнотекстові видання, що виходили за участі чи підтримки УАУІ та матеріали проведених конференцій; статті з усної історії, бібліографію усної історичних досліджень, методичні рекомендації і програми відповідних курсів; опис проектів, у яких бере участь Асоціація загалом та її члени зокрема; інформацію про центри, інститути та інші осередки усної історії, що зараз працюють як в Україні, так і в світі.

Усна історія як потужний метод збирання, збереження й дослідження людських спогадів по-особливому доречною виявилася цього 2014 року, який, без сумнівів, у новітній історії України залишиться найскладнішим і надважким переломним етапом з далекосяжними наслідками і впливами, а в пам'яті людей – роком надій і розчарувань, піднесення і падіння, гідності і підлоти, проявів найвищої та нищої людської сутності. Навколо цих суспільних змін і особистих переживань вже зараз точиться багато неоднозначних дискусій та обговорень як громадських і публічних, так і суто академічних, спрямованих, серед іншого, на пояснення сутності та ефектів суспільних зламів і поворот-

demische Anerkennung // BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen. – 26. Jg. Heft 2-2013 (forthcoming).

⁸ Див. сайт Української Асоціації Усної Історії – Електронний ресурс. - [Режим доступу]: <http://oralhistory.com.ua/>

них моментів як в історії цілої країни, так і в житті окремої людини. У цих рефлексіях та осмисленнях на користь методу усної історії свідчить ціла низка ініціатив із запису біографічних та тематичних усних історій учасників цьогорічної революції та протестного руху, об'єднаних загальною назвою «усних історій Майдану».

До цих рефлексій долучилася й Українська асоціація усної історії, яка разом із Інститутом історії церкви стала ініціаторкою проведення тематичної конференції, головне завдання якої ми бачили в осмисленні особливостей відображення історичних переломних епох та революційних змін в усних історіях самих учасників цих процесів: лідерів та «простих громадян», героїв та спостерігачів, активних і байдужих, тих, хто брав безпосередню участь у доленосних подіях, та тих, хто за різних обставин долучався до них «дистанційно». Адже дослідників, які використовують у своїй роботі методику усної історії, безпосереднє переживання змін, що тривають у країні, змусило по-новому подивитися як на постановку питань усної історичних досліджень, так і на застосовувані в цих дослідженнях методологічні та етичні настанови. У тому числі – на стосунки між оповідачем та інтерв'юером та конфігурацію безпосередньої бесіди, на вплив особистих переконань і досвіду вченого на його подальші інтерпретації та аналіз зібраного матеріалу тощо. Нас спонукала цікавість до фахового обговорення питань, чи змушують власні переживання усних істориків, які самі стали свідками чи учасниками революційних подій, інакше подивитися, відчувати та проінтерпретувати історії людей, які пережили Голодомор, війну, Голокост, політичні репресії? Якою має бути (та чи має бути загалом) часова дистанція між подією та її дослідженням методом усної історії? Які корективи у «ситуацію інтерв'ю» має внести спільний для усного історика і оповідача досвід участі в досліджуваній події?

Ці та інші дотичні питання обумовили логіку формування конференційних секцій та змістовний дизайн цієї збірки. Конференційні матеріали тут згруповані у чотири тематичних блоки: «Інтерв'ювання, інтерпретація, репрезентація: методологічні виклики усноісторичної практики», «Історичні травми й трагедії в ракурсі усноісторичної оповіді», «Влада, суспільство, людина крізь призму особистого досвіду» та «Майдан як особистий досвід і дослідницьке поле». Маємо щирю надію, що ці тексти стануть у нагоді всім, хто цікавиться методом усної історії, її дослідницькими та інтерпретаційними можливостями, потужним потенціалом співробітництва, комунікації та розуміння природи людських спогадів.

Гелінада Грінченко,
голова УАУІ.

Оксана КІСЬ
Інститут народознавства НАН України

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ПРАКТИКИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ОСОБЛИВОСТІ ЖІНОЧОГО ДОСВІДУ, ПАМ'ЯТІ І НАРАЦІЇ

Дослідники у різних дисциплінах неодноразово поставали перед питанням: чи існують суттєві відмінності у спогадах чоловіків та жінок? Коли так, то в чому саме вони полягають і чим зумовлені? Чому варто приділяти особливу увагу жіночим розповідям про пережите? Що можуть дати історикові особисті жіночі наративи, на відміну від чоловічих? Яка цінність і специфіка власне жіночих спогадів? У цій статті я спробую, на основі узагальнення результатів великої кількості різноманітних досліджень, що доводять суттєві гендерні відмінності в особистих спогадах жінок і чоловіків, показати, яким чином спогади українок збагачують, розширюють і коригують – а інколи можуть й підважити – існуючі нині знання про недавнє українське минуле.

Гендерні аспекти спогадів

Отже, дослідники наголошують, що є принаймні три причини для того, щоб вважати жіночі спогади відмінними від чоловічих і приділяти їм відповідну увагу та зважати на їхню гендерну специфіку.

По-перше, існують цілком очевидні гендерні відмінності у тому, як чоловіки та жінки досвідчували різні події, яким чином були у них залучені та у тому, як ці події вплинули на жінок і чоловіків.

По-друге, як засвідчують дослідження гендерних особливостей пам'яті у різних європейських культурах, чоловіки та жінки фіксують та зберігають у пам'яті різні аспекти тих подій, свідками чи учасниками яких вони були. Тобто те, ЩО і ЯК запам'ятала жінка може суттєво відрізнятись від картини тієї самої події, що постала у пам'яті чоловіка.

По-третє, гендерна лінгвістика давно довела, що існують значні гендерні відмінності у мові та мовленні чоловіків та жінок – як усній, так і письмовій; жіночі розповіді про минуле мають свої виразні особливості порівняно з чоловічими. Таким чином жіноча репрезентація спогадів відізнятиметься від чоловічої за багатьма параметрами.

Окрім того, історик не може ігнорувати демографічний фактор: через суттєво вищу середню тривалість життя (в Україні – 74 роки для жінок і 62 для чоловіків відповідно) та через інші чинники, жінки фактично кількісно переважають серед тих, хто готовий ділитися своїми особистими спогадами про недавнє минуле з істориками. Численні усноісторичні проекти, реалізовані в Україні за останні два десятиліття, недвозначно засвідчують домінування саме жіночих наративів про ті чи інші події українського недавнього минулого, незалежно від теми дослідження. Зокрема, ось що виявилось, при кількісному аналізі значного масиву опублікованих особистих спогадів про Голодомор. Огляд низки видань матеріалів проектів збирання свідчень про Великий Голод (міжнародного, загально-національного, регіонального та місцевого масштабу) показав такий факт: у двадцяти двох проаналізованих збірниках спогадів про Голодомор містилося загалом 2 918 роповідей, з яких 2 129 (73%) становили жіночі та 789 (23%) відповідно чоловічі спогади.¹ Подібна тенденція простежується і в інших тематичних ділянках. Наприклад,

¹ Кісь О. Голодомор 1932-33 років крізь призму жіночого досвіду // Народознавчі Зошити. – 2010, № 5-6. – С. 634

спогади жінок чисельно переважають і в солідному 9-томному виданні «Усна історія степової України», де представлено матеріали численних усноісторичних експедицій селами Півдня України (видана Інститутом археографії НАН України, Запоріжжя у 2008-2010 роках). Таким чином, у розпорядженні істориків є матеріал, який у масі своїй відображає досвід саме жінок, то ж ігнорувати цей факт неможливо. Дослідникам слід знати гендерні особливості досвіду, пам'яті та мовних репрезентацій, мати їх на увазі та враховувати при аналізі особистих спогадів очевидців та учасниць подій.

Розглянемо ці аспекти уважніше та з'ясуємо, що саме ця гендерна специфіка жіночих спогадів може дати для кращого розуміння історії України у недавньому минулому (протягом ХХ ст.).

Гендерні відмінності історичного досвіду

Гендер є одним з наскрізних, структуруючих принципів у будь-якій етнічній культурі. В традиційних сутспільствах кожна сфера діяльності так чи інакше маркована як чоловіча чи жіноча, та відповідно чоловікам та жінкам приписані різні соціальні ролі, норми поведінки, функції та способи самореалізації. Відомо, що в українських сім'ях та сільських громадах існував чіткий гендерний розподіл праці, прав та повноважень, діяли подвійні норми моралі, а гендерні стереотипи незмінно приписувати чоловікам та жінкам докорінно різні риси вдачі, нахили та здібності.²

У 1920-х роках, попри зростаючий вплив модернізації (освіта, механізація, транспорт, електрика тощо), українські селяни все ще жили у засадничо традиційному суспільстві, що керувалося столітніми звичаями та нормами. За народними уявленнями-

² Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Львів, 2008. – 272 с.

ми, жінки та чоловіки мають різне життєве призначення, то ж і виховання їхнє суттєво відрізнялося, їх готували для різних соціальних ролей. А що сім'я та материнство вважалося осердям жіночої долі, то дівчаток змалку навчали господарювати та турбуватися про інших. Натомість чоловіка визнавали головою родини, годувальником і власником господарства, його думка була вирішальною при ухваленні загальносімейного рішення, і саме чоловік представляв родину перед громадою.³ Визначені культурою сфери відповідальності, повноваження та функції, соціальні ролі наділяли чоловіків та жінок доволі відмінними знаннями, навиками, ресурсами та відповідальністю.

Уважніший безсторонній погляд на події української історії протягом ХХ ст. дозволяє помітити, що вони по-різному заторкнули жінок і чоловіків, бо з огляду саме на оцей усталений гендерний лад вони виявилися залучені у ті самі події в різних способів, по-різному реагували на те, що відбувалося навколо, словом – здобули різний історичний досвід, обумовлений саме гендерним укладом та панівною гендерною ідеологією. Яскравим прикладом цього може слугувати період примусової колективізації та Голодомор, де згадані чинники значною мірою детермінували поведінку і вчинки чоловіків і жінок та способів їх взаємодії з органами радянської влади.

Під час насильницької колективізації, попри традиційно патріархальний уклад селянської сім'ї, жінки демонстрували велику активність, відвагу і наполегливість у захисті майна та інтересів своїх родин.⁴ Характерно, що через кількісне перева-

³ Про це докладніше див.: Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: структура і функції. – Львів, 1999; Кісь О. Жінка в традиційній... - С. 140-85.

⁴ Viola Lynn. Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York: Oxford University Press, 1996. – Р. 181–204; Сапицька О. Учатся жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі, 1928-1932 // Гілея. - № 6, 2006. – С. 84-94.

жання жінок серед учасників селянських повстань, в офіційних звітах їх найчастіше називали *бабськими бунтами чи волинками*.⁵ За деякими підрахунками, наприклад, на Житомирщині, жінки становили до 70% учасників заворушень, хоча їх лідерами все ж були чоловіки.⁶ Пізніше, вже під час голоду, також відомі непоодинокі випадки, коли жінки гуртом відстоювали свої інтереси – чи то захищаючи запаси посівного зерна, протестуючи проти безоплатної праці в колгоспах, чи вимагаючи від влади продуктів для харчування дітей.⁷ На Вінничині, наприклад, місцеві органи влади раз-по-раз інформували республіканське керівництво про такі факти: юрба зі 150 осіб, переважно жінок, захопила поле цукрового буряку; близько 300 молодих жінок намагалися захопити колгоспний запас кукурудзи в іншому селі.⁸ Численні випадки захоплень групами жінок службових будівель, житлових будинків місцевих урядників та колгоспних контор: жінки погрожували зруйнувати споруди, якщо їхні вимоги про їжу для голодуючих дітей не буде задоволено.⁹

Чим можна пояснити таку активність і навіть войовничість селянок, попри їх загально підлеглу роль у родинах і певну відстороненість від громадсько-політичних справ? Тут варто звернути увагу на традиційно центральну роль жінок у родинно-

⁵ Сапицька О. Сільські жінки України у період підготовки і проведення суцільної колективізації, 1928 – сер. 1933. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. Даля, 2007. – С. 17.

⁶ Махорін Г. Опір геноциду у 1932–1933. – Житомир: БВ Котвицький, 2008. – С. 20, 24-25, 81-82.

⁷ Кісь О. Голодомор 1932-33 років крізь призму жіночого досвіду... – С. 637.

⁸ Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство в 20-30 роках ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. – С. 259–60.

⁹ Гринько А. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей у 1932-33: на матеріалах Поділля // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Огієнка. Серія історична. – № 3, 2010. – С. 373.

Viola L. Peasant Rebels under Stalin... – Р. 373.

му харчуванні – сфері, яка потрапляла під удар першою під час експропріації продовольчих запасів та худоби. На думку історика Лин Віули, жінки брали на себе ініціативу у справі захисту продовольчих запасів саме тому, що почували себе відповідальними за харчування своїх родин – це була їхня сфера повноважень, і тому вони чинили «спротив політиці та заходам, які ставили під загрозу існування їхніх родин та безпосередньо зазіхали на їхню сферу життя і праці.»¹⁰

Парадоксальним чином, згадана організована, відкрита і не рідко войовнича протидія жінок колективізації, як зауважують дослідники, не спричиняла адекватних за жорсткістю покарань чи масових репресій. Жінки зазнавали значно менше покарань від влади тому, що – через панівні гендерні стереотипи – вона не сприймала жінок як серйозну опозиційну політичну силу, яка несла б реальну загрозу новому режимові. «Жіноцтво не розглядалося як рівноправна стать, а як темна частина і без того темних селянських мас.»¹¹ З іншого боку, у своїх протестах жінки позиціонували себе насамперед як матерів-годувальниць, які не можуть сповнити свій святий обов'язок – турботи про дітей. Така культурно-схвалена позиція додавала легітимності їхнім вимогам та вчинкам. Як наслідок, влада виказувала більше толерантності до жіночих протестів, подекуди навіть задовільняла вимоги бунтівниць і загалом застосовувала значно м'якші форми покарань.¹²

На жаль, статистичні та демографічні дані про репресії щодо бунтівних селян не подають частки чоловіків та жінок серед покараних радянською владою (ув'язнених, засланих, розстріляних). Однак, зважаючи на загалом патріархальний уклад се-

лянського життя, де саме чоловік-батько вважався головою сім'ї та господарем основного майна (землі, худоби, хати тощо), виконуючи представницькі функції від імені цілої сім'ї у громаді, можемо цілком обгрунтовано припустити, що саме чоловіки, які відкрито протидіяли силовому усупільненню майна чи (від імені цілої родини) відмовлявся від вступу в колгосп, були основними мішенями переслідувань.

Припущення про те, що репресії влади були спрямовані головню проти чоловіків-голів родин, знаходить своє підтвердження у спогадах, де згадується про арешт батька, його подальше засудження до ув'язнення, заслання чи розстрілу. Часто у спогадах також згадують про батька, який помер чи то задовго до Голодомору чи на самому початку голодування. При загрозі жорстоких репресій, батько нерідко потайки втікав до великого міста чи в інший регіон, тоді як його сім'я (жінка і діти), як правило, протягом тривалого часу залишалась на попередньому місці. Спогадів про арешт матері, натомість, вкрай мало. Хай там що, але на час Голодомору чимало чоловіків не були зі своїми родинами, тоді як уся відповідальність за виживання дітей і старих лягала на плечі жінок. У спогадах тих, хто досвічив Голодомор дитиною, постать матері є центральною і значущою, тоді як згадки про батька вкрай рідко бувають такими виразними, його фігура частіше перебуває на периферії розповіді.¹³ Таким чином, стає очевидно, що жінки та чоловіки – особливо з порівняно заможних та «розкуркулених» родин – нерідко мали суттєво відмінний досвід у роки Голодомору. Фактично, за умови відсутності батька, жіночі стратегії виживання, які могли забезпечити порятунок цілих родин, становлять винятковий дослідницький інтерес. Усвідомлення того, що досвід Голодомору

¹⁰ Там само. – Р. 181–182, 187.

¹¹ Там само. – Р. 187.

¹² Докладніше про це див.: Kis Oksana. Defying Death: Women's Experience of the Holodomor, 1932-33 // ASPASIA. International Yearbook of Central, Eastern and Southern European Women's and Gender History. – Vol. 7, 2012. – Р. 42-67

¹³ Про це докладніше див.: Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору // Українознавчий Альманах (щорічник Центру Українознавства КНУ ім. Шевченка). – Вип. 6, 2011. – С. 101-107

у значної частини українських жінок і чоловіків міг бути дуже різним, дозволить дослідникам прискіпливіше аналізувати та адекватніше інтерпретувати доступні офіційні документи та особисті спогади, вибудовуючи більш цілісну картину трагедії, оцінюючи її віддалені наслідки та впливи на пост-геноцидне українське суспільство.

Таким чином, реакції чоловіків і жінок на історичні події та спосіб їхньої залученості у відповідні ситуації і процеси відрізняється тією мірою, якою відрізняються їхні гендерні ролі. Гендерний розподіл сфер діяльності, функцій і компетенцій, панівні гендерні норми, гендерно-детерміновані знання, навички і вміння обумовлюють гендерно-специфічні моделі поведінки у певних обставинах. Через це жінки і чоловіки по-різному досвідчують історичні події, та зазнають різного впливу тих самих історичних явищ

Гендерні особливості пам'яті

В останні кілька десятиліть дослідники чимало уваги приділяють дослідженням того, що і як запам'ятовують чоловіки та жінки про події, які їм довелося досвідчити особисто (бачити на власні очі чи брати участь). Що чоловіки і жінки вважають важливим чи другорядним, що фіксується у їхніх спогадах, а що минає непомітно і поринає у забуття? Йдеться про дослідження так званої «автобіографічної пам'яті»,¹⁴ тобто «суб'єктивного відображення пройденого людиною відрізка життєвого шляху, що вирізняється фіксацією, збереженням, інтерпретацією і актуалізацією автобіографічно значущих подій і станів».¹⁵

¹⁴ Термін широко застосовується у світовій науці: *Autobiographical Memory* / Ed. by Rubin D. – Cambridge, 1986; Conway M. *Autobiographical Memory. An Introduction*. – Buckingham, 1990.

¹⁵ Нуркова В.В. Методы исследования автобиографической памяти в психологии // Вестник РАО. – 1999, № 2. – С. 12-13

Попри чималу кількість розвідок на цю тему, зроблених на матеріалах інших культур, студій з гендерних аспектів пам'яті виконаних в Україні обмаль. Виняткове значення для розуміння гендерної специфіки запам'ятовування, зберігання та відтворення спогадів про минулі події має дослідження харківської ученої-психолога Олени Іванової.¹⁶ У ньому на прикладі спогадів людей різного віку і статі про Другу світову війну дослідниця виявила низку закономірностей, які власне й віддзеркалюють характерні для чоловіків та жінок особливості пам'яті.

Що стосується структури нарративу, то для чоловіків та жінок однаково властиві причинно-наслідкові зв'язки, однак чоловіки ще й демонструють схильність досить чітко вибудовувати хронологічну послідовність подій. Жіночі розповіді містять прогалини у часовій подієвості, натомість вони частіше заповнені власними міркуваннями, рефлексіями, оцінками значення тих подій.¹⁷ У чоловічих спогадах оцінки подій однозначні і лаконічні (перемога-поразка, ворог-союзник), тоді як жінки схильні розмірковувати про людську ціну перемоги та оцінювати війну (а не воюючі сторони) як негативне явище, що приносить страждання.¹⁸ У чоловічих нарративах про війну частіше присутня конкретна інформація (назви бойових операцій, типи зброї, прізвища командирів, тощо). У жінок натомість війна постає як загальнонаціональна трагедія, виходить за межі фронту та охоплює її різні прояви і верстви (окупацію, тил, партизани, концентраційні табори тощо).¹⁹ Також чоловіки більш точно, докладно та масштабно подають географічну локалізацію подій, тоді як жінки значно менше уваги приділяють цьому аспекто-

¹⁶ Іванова Е. О гендерных особенностях памяти // Гендерные исследования. – Т. 3. – 1999. – С. 242-252

¹⁷ Там само. – С. 248-249

¹⁸ Там само. – С. 249

¹⁹ Там само. – С. 249

ві – простір їхніх розповідей порівняно звуужений, але натомість щільно заселений людьми.²⁰ Таку специфіку підтверджують й інші дослідження: чоловіки частіше за жінок схильні включати опис місцевості у свої автобіографічні розповіді.²¹

Іншою важливою прикметою є те, що у спогадах про події жінки частіше представляють їх через особисту залученість (розповідають про те, що бачили чи досвідчили особисто), їхня розповідь вибудовується навколо значущих подій особистого життя чи через сімейну історію.²² Вмонтованість жінок у сімейне життя може навіть формувати їхнє бачення світу та сприйняття історичного часу. Часто жінки використовують значущі сімейні події як віхи, за якими реконструюють минуле.²³ Дійовими особами (головними персонажами) жіночих спогадів є звичайні люди, тоді як у чоловічих наративах акторами стають визначні діячі чи інституції (держави, армії, владні структури тощо). Пам'ять жінок значно більш емоційно насичена та особисто значуща, вона містить більше оцінкових суджень, моральних оцінок, узагальнюючих висновків, тоді як чоловіча містить більше фактів про події минулого.²⁴ Висновки Олени Іванової значною мірою суголосні результатам подібних студій в інших країнах, що дозволяє говорити про можливі збіги гендерної специфіки пам'яті і за іншими параметрами та з достатньою мірою впевненості залучати висновки іноземних учених для вивчення української історії.

²⁰ Там само.– С. 247-248

²¹ Loftus Elizabeth F., Mahzarin R. Banaji, Jonathan W. Schooler, Rachael A. Foster. Who Remembers What?: Gender Differences in Memory // Michigan Quarterly Review. – Vol. 26 (1), 1987. – «Women and Memory». – P. 77

²² Іванова Е. О гендерных особенностях памяти... – С. 249

²³ Sangster Joan. Telling Our Stories: Feminist Debates and the Use of Oral History // The Oral History Reader / Ed. by R.Perks and A. Thompson. – London: Routledge, 1998. – P. 89

²⁴ Іванова Е. О гендерных особенностях памяти... – С. 250-251

Дослідники гендерних аспектів пам'яті переконують, що абсолютно некоректно було б ставити питання про те, у кого – чоловіків чи жінок – пам'ять краща, чи хто здатен точніше відтворити у спогадах подробиці пережитого. Елізабет Лофтус з колегами, які проаналізували результати кількох десятків різноманітних психологічних експериментів та досліджень щодо гендерних відмінностей пам'яті, дійшли висновку, що нема жодних підстав стверджувати кращі здібності до запам'ятовування у жінок чи чоловіків, натомість існують відмінності у тому, який тип інформації чоловіки та жінки пам'ятають (зберігають та відтворюють) краще.²⁵ Виявилось, що жінки і чоловіки звертають більше уваги на сторони явищ і подій, які відповідають їхнім інтересам, і відповідно зберігають краще і більше інформації саме про близькі їм речі. В результаті експерименту виявилось, що чоловіки і жінки є точнішими у пригадуванні і стійкішими до навіювання хибної думки саме у спогадах про ті речі, які є для них ближчими (співвідносяться з чоловічими та жіночими інтересами відповідно).²⁶

Усноісторичні дослідження надають чимало прикладів, які не лише яскраво ілюструють гендерні особливості історичного досвіду, але й унаочнюють гендерні відмінності у змісті спогадів чоловіків та жінок. Зразком може слугувати й інтерв'ю з подружжям похилого віку, Марією та Віктором Шангутовими (на Житомирщині).²⁷ Показовим у ньому є те, що обоє – чоловік та дружина – одного віку, однакової освіти, обоє українці, з одного села родом. Єдина соціальна характеристика, яка їх розрізняє –

²⁵ Loftus E.F., Mahzarin R. Banaji, Jonathan W. Schooler, Rachael A. Foster. Who Remembers What?.. – P. 82

²⁶ Там само. – P. 78-79

²⁷ Інтерв'ю записане у грудні 2002 р. в межах дослідного проекту Берлінського Вільного Університету «Притулок для дітей іноземців» під керівництвом проф. Волкера Фадінгера.

це стаття. Вони обоє одночасно перебували на примусових роботах у Німеччині, про що й розповідали під час інтерв'ю. Однак зміст розповіді жінки досить суттєво відрізнявся від того, про що згадував її чоловік як за переліком тем, які порушувалися, так і за тривалістю та детальністю розповіді на ту чи іншу тему.

Більша за обсягом і щільністю розповіді частина спогадів Віктора складалася зі спогадів про таке:

- *технологічні особливості виробництва і праці остарбайтерів на військових заводах* (опис устаткування, отруєння токсичними речовинами, спілкування з німецькими працівниками, режим роботи тощо)
- *воєнні події* (початок війни, встановлення окупаційної влади у селі, відправка української молоді до Німеччини, бомбардування заводу, визволення союзницькими військами)
- *побут остарбайтерів у таборах* (харчування, втечі з табору щоб роздобути їжу у селян, медичне допомога)
- *робота у фермера* (опис робіт і харчування, стосунки з німцями)

Розповідь містить принагідні короткі включення про дружину (її праця під час вагітності, народження сина, робота в притулку для дітей остарбайтерів, повоєнні репресії проти Марії) та деякі інші теми. Тобто, особливо змістовно та інформативно розповідь Віктора висвітлює умови праці і побуту примусових працівників на промислових підприємствах та у сільському господарстві, а також їх стосунки з місцевим населенням.

Натомість спогади Марії охопили переважно такі теми:

- *материнство і родинні стосунки* (вагітність, пологи та догляд новонародженого в таборі; турбота про сина в Німеччині; повоєнне виховання сина і його пізніша доля; батько, свекруха)
- *діти примусових працівників у Німеччині* (умови утримання, догляд, хвороби і лікування немовлят у притулку

для дітей остарбайтерів, ясла для немовлят у таборі при заводі)

- *стосунки українських остарбайтерів з місцевим населенням* (позитивний досвід прихильного ставлення і допомоги з боку німців)
- *повоєнні політичні репресії* (арешт і ув'язнення, історія про полонених червоноармійців, які масово загинули в Гулагу, важка праця і втрачене здоров'я в таборах).

У спогадах Марії вкрай мало згадок про промислові підприємства, воєнні дії, режим роботи тощо.

Тобто, особливо змістовно та інформативно розповідь Марії висвітлює долю дітей, народжених примусовими працівницями у Німеччині та ставлення місцевого населення до українських остарбайтерів.

Таким чином, двоє засадничо однакових людей різної статі, що у той самий час перебували у тому самому статусі (примусового працівника) на тій самій території, не лише мали відмінний досвід, зумовлений суто статевими відмінностями (вагітність, пологи та догляд за немовлятами у жінки на відміну від чоловіка), але й зафіксували, зберегли в пам'яті і вибудували у розповіді дві доволі різні картини примусової праці в Німеччині. На рівні загальних фактів, що згадуються у їхніх розповідях, розбіжностей практично нема. Те, що різнить їхню пам'ять – це більша увага до різних сфер і відповідних деталей, різна міра конкретики у темах, які традиційно ближчі чи навпаки віддалені для жінок і чоловіків відповідно. Крім того, розповідь Віктора рясніє географічними назвами та містить чимало точних дат, тоді як у спогадах Марії час має тривалість (певна кількість років, місяців), а події – послідовність; так само обмаль географічних прив'язок.

Пояснення таких відмінностей слід шукати у гендерній соціалізації. На зміст спогадів про минуле – того, що зафіксували

і зберегли у пам'яті жінки – значним чином впливає загальна націленість жінок на оточуючих їх людей. Відомо, що однією з особливостей гендерної соціалізації дівчаток (зокрема, в українській культурі) є виховання в них уважного і турботливого ставлення до інших. Дівчаток змалку вчать уважно слухати старших, стежити за станом оточуючих, пристосовуватись до настрою чи вдачі значимих для них осіб. Фактично, завдяки цьому у жінок виробляється особлива навичка – вони краще за чоловіків декодують невербальні комунікативні повідомлення – тобто можуть розпізнати настрій особи, її ставлення до ситуації людини за виразом обличчя, мімікою, жестами тощо.²⁸ Жінки пильніше (хоч і мимоволі, а радше за виробленою звичкою) уважніші до тих, хто навколо, придивляються до їхніх рис вдачі, поведінки, зовнішності.

Так, дослідники помітили, що жінки точніше фіксують у пам'яті деталі і події повсякденного життя і побуту (облаштування житла, одяг, зачіски, час доби, погода, випадкові перешкоди та обставини події).²⁹ До того ж, жінки мають кращі за чоловіків рухові та мануальні навички, чудово запам'ятовують розташування речей у приміщенні, особливості інтер'єру та одягу.³⁰ У тому, що стосувалося пам'яті на обличчя, жінки також засвідчили кращі здібності до впізнавання людей, яких бачили раніше.³¹

²⁸ Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ.- СПб.: Питер, 1996.– С. 232

²⁹ Bertaux-Wiame I. The Life History Approach to the Study of Internal Migration: How Women and Men Come to Paris between wars // Our Common History / Thompson P. – London, 1982. – P. 186-200

³⁰ Николаева Е. Мужчина и женщина глазами психофизиолога // Потолок пола: Сб. статей / Под ред. Т.Барчуновой. – Новосибирск, 1998. – С. 38-40

³¹ Loftus Elizabeth F., Mahzarin R. Banaji, Jonathan W. Schooler, Rachael A. Foster. Who Remembers What?: Gender Differences in Memory // Michigan Quarterly Review. Vol. 26 (1), 1987 «Women and Memory». – P. 77

Ті, хто читав мемуари та автобіографії, написані жінками, не могли не помітити, скільки портретів інших людей, з якими мемуаристок зводила доля, вони містять. До прикладу, усім відомі спогади Марії Савчин «Тисяча доріг».³² Авторка докладно описує практично кожну згадану у них особу, риси обличчя і статури, звички, особливості вдачі і поведінки, ілюструє їх характерними епізодами. Саме завдяки цьому національне підпілля ніби оживає: монолітний, дещо шаблонний і значною мірою міфологізований образ суворого бійця набуває людських рис.

Узагальнюючи виладене вище, може виділити такі риси жіночої пам'яті:

- ✓ **Дійовими особами** жіночих спогадів є **люди** (а не інституції), жінки часто включають їхні історії, стосунки, опис зовнішності і вдачі у свої спогади
- ✓ Жіночі спогади структуровані навколо значущих **особистих чи сімейних подій** (а не *історичних – політичних, військових* тощо)
- ✓ Жіночі спогади повніше і точніше відтворюють **обставини та деталі повсякденного життя**
- ✓ Жіночі спогади насичені **роздумами про значення та оцінками впливу** певних подій на різні групи людей
- ✓ Жіночі спогади емоційно насичені, містять інформацію про **психологічний стан, емоційні реакції, переживання та сприйняття ситуації** учасниками події.

Таким чином, від жіночих спогадів варто очікувати більшої інформативності з тем, які ближчі жінкам з огляду на їхні типові інтереси чи діяльність. Якщо чоловічі спогади містять більше фактів, то жіночі інформують радше про смисл пережитого; на протигагу до властивих чоловічим наративам описів перебігу по-

³² Савчин Марія. Тисяча доріг (Спогади) // Літопис Української Повстанської Армії. - Т. 28. – Торонто: Літопис УПА, 1995. — 600 с.

дій, жінки розповідають про особисте значення та дають оцінку подій. Загалом, менший масштаб, характерна «заземленість» жіночих спогадів та більша конкретизація різних аспектів повсякденного рівня проживання історії дозволяє довідатися про власне отой суто людський вимір минулого, якого так бракує іншим типам історичних документів.

Гендерні відмінності жіночих і чоловічих наративів.

Гендерна лінгвістика давно довела, що існують суттєві гендерні відмінності у мові та мовленні чоловіків та жінок – як усній, так і письмовій. Жіночі наративи про минуле мають свої виразні особливості порівняно з чоловічими. Таким чином жіночий спосіб репрезентації спогадів – те, *ЯК* жінки розповідають про пережити-те – відрізнятиметься від чоловічого за низкою параметрів.

Прискіпливою увагою до вивчення гендерних аспектів мови завдячуємо насамперед феміністській лінгвістиці. Починаючи від знакової статті Робін Лакофф «Мова та місце жінки» (1973)³³, дослідники послідовно вивчали та показували, наскільки фактор гендеру є ключовим для розуміння особливостей жіночого мовлення і письма. На прикладі англійської мови Лакофф, зокрема, вказала на те, що спосіб використання мови жінками і чоловіками є відмінним через особливості гендерної соціалізації – хлопчиків та дівчаток змалку вчать в різний спосіб орудувати мовою, висловлюватись та говорити по-різному, підпорядковуючи це завданню виховання з дівчинки «справжньої леді».

Одночасно з Робін Лакофф свою теорію гендерних відмінностей мови запропонувала німецька лінгвістка Сента Трьомель-

³³ Lakoff Robin. Language and Woman's Place // Language in Society. – Vol. 2 (1), 1973. – P. 45-80; Лакофф Робін. Язык и место женщины // Гендерные Исследования. – Т.5. – Харьков: ХЦГИ, 2000. – С. 241-254

Пльоц.³⁴ На її думку, жіноча усна і письмова мова є до певної міри «дефіцитною» – їй бракує цілої низки власне «чоловічих» рис (впевненості, домінантності, агресивності тощо). Згодом цю теорію розкритикували. Натомість інші німецькі лінгвісти Ю.Самель і Б.Барон запропонували концепцію «диференціації» чоловічої та жіночої вербальної поведінки, доводячи, що усне і письмове мовлення чоловіків та жінок є різним, посідає відмінності, які не дозволяють звести одні мовні практики до інших.³⁵ Черіз Крамаре переконана, що «жінки сприймають світ інакше, ніж чоловіки через відмінності у їхньому досвіді і діяльності, заснованих на розподілі праці». Саме тому «чоловіки та жінки говорять різними мовами. У публічному мовленні, жінкам доводиться ретельніше добирати слів і пристосовуватись, оскільки, на думку Крамаре, те, що жінки прагнуть сказати і про що можуть говорити найкраще, нелегко висловити, бо існуючі чоловічі мовні форми не підходять для цього.³⁶ Жінки (та інші підпорядковані групи) не мають такої свободи чи можливості вільно висловлювати те, що хочуть, бо слова та норми їх використання, вироблені панівною групою, тобто чоловіками.³⁷

Дебора Таннен розвивала ідею відмінностей у мові чоловіків і жінок, зумовлену різницею їхніх (суб)культур. Для позначення цього феномену вона запровадила поняття *гендерлект*.³⁸ На її думку, хоча люди говорять однією мовою, чоловіки та жінки

³⁴ Короткий виклад цієї концепції див.: Пушкарева Н.Л. О методах анализа «мужских» и «женских» текстов // Теория и методология гендерных исследований / Сост. Н.Ю.Фетисова. – М., 2006. – С. 165-166

³⁵ Там само. – С. 166

³⁶ Стислий виклад теорії «німих груп» (muted group theory) Крамаре див.: Griffin Emory M. A first look at communication theory. – New York: McGraw-Hill Companies, Inc., 1997. – P. 454-466

³⁷ Kramarae C. Women and men speaking: Frameworks for Analysis. – Rowley, MA: Newbury House, 1981. – 194 p.

³⁸ Deborah Tannen. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. – Perennial Currents, 2001.

уживають різних її, сказати б, «діалектів» – *гендерлектів*. Вона вважала, що ані чоловічий, ані жіночий спосіб говорити не слід вважати правильним або помилковим, кращим чи гіршим, вони просто різні. При цьому кожна стаття оперує своїм словниковим набором та віддає перевагу певній тематиці, вживаючи розмовну мову для різних цілей: чоловіки говорять, щоб досягти результату (інструментальний підхід); жінки говорять, що взаємодіяти з іншими (стосунковий підхід). Сутність відмінності криється в тому, що у спілкуванні з іншими жінки прагнуть встановити зв'язки, а чоловіки – досягти статусу. Через це, жінки будуть радше говорити про почуття, стосунки та людей, включатимуть більше емоційних елементів. Натомість чоловіки уникають проявів емоцій як ознаки слабкості, віддаючи перевагу фактам та відстороненій позиції, вони радше повчатимуть інших з позиції знавця і авторитета.

На основі цілої низки досліджень на матеріалах російської мови було зроблено ряд висновків, що загалом підтверджують теорію гендерлекту та засвідчують наявні відмінності у використанні мови жінками і чоловіками.³⁹ При вивченні спілкування у родинах московської інтелігенції, виявилось, що жінки також частіше покликаються на власний досвід і послуговуються конкретними прикладами з життя; асоціативні поля у розповідях чоловіків та жінок співвідносяться з різними сегментами картини світу (спорт, професійна діяльність, полювання, військова сфера – для чоловіків, природа, тварини, повсякденний світ на-

³⁹ Кирилина Алла, Томская Мария. Лингвистические гендерные исследования // Отечественные записки. – № 2, 2005. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.strana-oz.ru/2005/2/lingvisticheskie-gendernye-issledovaniya>. Короткий огляд доробку російський учених див.: Осипова Т. Ф. Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації // Філологічні Студії. – № 7, 2012. – С. 109-120.

вколо – для жінок); жіноче мовлення виявилось також надмірно експресивним (з уживанням відповідних гіпербол та вигуків).⁴⁰

Криміналісти також оперують низкою ознак, за якими можуть розпізнати жіночу статтю автора тексту.⁴¹ Серед них, поміж іншими, такі риси: використання нейтральних слів та евфемізмів для позначення непристойних явищ; схильність вживати престижні та стилістично підвищені форми, кліше, книжну лексику; більша образність мови при описі почуттів, сильне емоційне забарвлення мови загалом; наявність численних вступних слів, а також конструкцій, які вказують на певну міру непевності, невизначеності (*можливо, напевно, вочевидь*). Ті самі характерні риси жіночого мовлення виділяють й інші дослідники, які вивчали жіночу комунікативну поведінку та мовлення.⁴² Сучасні лінгвісти вважають, що жіночий стиль на письмі вирізняється спонтанністю, природністю і легший для сприймання, на відміну від чоловічого, який рясніє складнопідрядними реченнями.⁴³

Схоже, що різні дослідники, що вивчали гендерні особливості мовлення у різних культурних контекстах, сходяться на думці, що принаймні кілька прикмет є характерними саме для жіночої мови, а жіночі автобіографічні наративи відрізняються від чоловічих за низкою ознак. Однією з них є більше, порівняно з чоловіками, емоційне наповнення жіночих текстів. Жінки використовують більше емоційно-забарвленої лексики та загалом ширший спектр мовних засобів для вираження своїх думок. На

⁴⁰ Земская Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н. Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании / Под ред. Е. А. Земской и Д. Н. Шмелева. – М., 1993. – С. 90–136.

⁴¹ Гомон Т. В. Исследование документов с деформированной внутренней структурой. – Дисс. ... канд. юрид. Наук. – М., 1990. – С. 96.

⁴² Узагальнені результати низки досліджень див.: Пушкарева Н.Л. О методах анализа «мужских» и «женских» текстов... - С. 178

⁴³ Мартынюк А.П., Землянский П.Н. Речевое поведение мужчин и женщин в малых группах // Язык. Сознание. Этнос. Культура. – М., 1994. – С. 134-135

прикладі російської мови було доведено, що жіноча мова містить більше емоційних оцінок, порівнянь, гіпербол, вона також багатша на синоніми.⁴⁴ Подібно ж в англійській мові: при вербалізації спогадів жінки краще за чоловіків користуються словами та образами для «реєстрації» факта переживання чи самої події.⁴⁵ Спогади жінок про події власного життя довші, більш деталізовані та більш (емоційно) яскраві за чоловічі.⁴⁶ Загалом, жінки схильні включати у свої автобіографічні розповіді більше емоційно-насичених елементів, описуючи психологічний стан та реакції учасників подій,⁴⁷ вербально передаючи загальну емоційну атмосферу того, що відбувалося. При цьому дослідникам, що працюють у форматі усної історії, важливо мати на увазі ще одну важливу відмінність: жіночому емоційному мовленню властива фонетична експліцитність, тоді як для чоловіків характерна лексична, тобто жінки передають свої емоції головно через інтонації, а чоловіки – словами.⁴⁸

Яскравою ілюстрацією психологічної напруги та емоційної насиченості – як характерної ознаки жіночого автобіографічного нарративу – може слугувати фрагмент інтерв'ю з Галиною Небесною, 1922 р.н., родом з Поділля, яке опубліковане у збірці «Незвичайні долі звичайних жінок». На прохання дослідника

⁴⁴ Земкая Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи... – С. 90-136; Грошев И.В. Вербально-гендерные модели мужской и женской речи // Гендерные отношения в России: история, современное состояние, перспективы / Мат. международной науч. конф. – Иваново, 1999. – С. 61-66

⁴⁵ Ely R., McCabe A. Gender Differences in Memories for Speech // Gender and Memory / Ed. by Leydesdorf S., Passerini L., Thompson P. – Oxford, 1996. – P. 17-31

⁴⁶ Bauer Patricia J., Leif Stennes, Jennifer C.Haight. Representation of the inner self in autobiography // Women's and men's use of internal states language in personal narratives // Memory. – 2003. – Vol. 11 (1). – P. 28

⁴⁷ Bauer P.J., L.Stennes, J.C.Haight. Representation of the inner self in autobiography... – P. 28

⁴⁸ Земская Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи... – С. 90-136.

жінка описує відправку української молоді на примусові роботи до Німеччини:

«Таке було страшне видовище, що я вам навіть не можу розказати. То був один плач. Один був крик, один зойк, одне благання, одне проклинання, і, ну, не можу навіть вам розказати. Страшно. Як ми всі страшно плакали, як нас садили на машини, як тоті матері і мліли, і плакали, і благали. А як рушили... ті дві машини в сторону Сатанівки, з Сатанівки в Городок, то так бігли і матері, і сестри, і брати; бігло так всьо до самого села Гречана і то було два з половиною кілометри. Але шофери їхали, знаєте, не таким швидким темпом, а повільно їхали. І там ми так сильно кричали на машинах, так ми вже благали, так молилися всі. Боже! Не можу вам розказати...»⁴⁹

Іншою доволі універсальною прикметою жіночого мовлення є тяжіння жінок до правильності, літературності мови. Ще у 1920-х роках Отто Есперсен помітив, а згодом інші дослідження це підтвердили, що жіноче письмо (зокрема автобіографічне) вирізняється тенденцією до частішого вживання престижних (орієнтованих на усталені літературні норми) мовних форм; жіноча мова більш «ввічлива», жінки частіше використовують евфемізми, тоді як чоловіче мовлення має більше елементів розмовного, частіше містить лайку.⁵⁰ До того ж, жінкам більш властиве прагнення до престижних форм вимови.⁵¹ Американська соціолінгвістка Лаада Біланюк, яка вивчала цей феномен на прикладі української мови, пояснює його дією кількох соціокультурних чинників: з одного боку, національна міфологія конструє образ

⁴⁹ Незвичайні долі звичайних жінок: Усна історія ХХ століття / Гол. упоряд. Іроїда Винницька. – Львів: Видавництво Львівської Політехніки, 2013. – С. 295

⁵⁰ Пушкарева Н.Л. «Пишите себя!» (Гендерные особенности письма и чтения) // Сотворение истории. Человек. Память. Текст / Под ред. Вишленковой Е.А. – Казань, 2001. – С. 251; Labov William. The intersection of sex and social class in the course of linguistic change // Language Variation and Change. – № 2, 1990. – P. 205–254.

⁵¹ Норець Т.М. Гендерний аспект дослідження норми вимови // Культура народів Причорномор'я. — 2007. — № 122. — С. 64-65

жінки як хранительки української мови і традицій, то ж жінки перебувають під нормативним тиском суспільних очікувань – їм наче належить говорити коректно; з іншого боку, більша вимогливість жінок до якості і чистоти власної мови зумовлена усвідомленням обмежень української мови як засобу соціальної впливовості.⁵² Існує також думка, що схильність до вживання саме престижних літературних мовних форм та вимови може розглядатися один із способів самоствердження і підвищення статусу жінок в суспільстві через демонстрацію високої мовної компетенції.⁵³

Питомою прикметою чи не кожної жіночої розповіді є те, що вона часто містить пряму мову та діалоги. Узагальнені результати кількадесят експериментів вказують на перевагу жінок у вербальній пам'яті – дівчатка та жінки краще фіксують сказане і почуте, можуть дуже точно відтворити діалог (включно з інтонацією); чоловіки і хлопчики, натомість, запам'ятовують суть справи в узагальненому вигляді, і саме в такій узагальненій формі відтворюють інформацію згодом.⁵⁴ Настанова прислухатися до слів оточуючих, яку дівчатка засвоюють змалку, є вірогідно одним з чинників, які обумовлюють цю рису жіночої розповіді. Дослідникам, які вивчають спогади українських жінок (у формі мемуарів, автобіографій чи усноісторичних інтерв'ю), нескладно помітити, як рясно у цих нарративах трапляються діалоги та включення прямої мови інших осіб, про яких йдеться у розповіді. Жінки дуже часто намагаються дослівно відтворити розмову, а не лише передати її загальний зміст, таким чином

⁵² Bilaniuk Laada. Gender, language attitudes, and language status in Ukraine // *Language in Society*. – Vol. 32(1), 2003. – P. 75

⁵³ Норець Т.М. Гендерний аспект дослідження норми вимови // *Культура народів Причорномор'я*. – № 122, 2007. – С. 64-65

⁵⁴ Loftus E.F., M.R.Banaji, J.W.Schooler, R.A.Foster. Who Remembers What?.. – P. 77; Ely R., McCabe A. Gender Differences in Memories for Speech... – P. 17-31

ніби надаючи «голос» тим, хто вже не має можливості говорити самостійно.

Ще однією характерною рисою жіночих автобіографічних нарративів, яку помітили дослідники помітили, є те, що у своїх спогадах жінки частіше асоціюють себе із сім'єю чи колективом, ведучи розповідь наче від імені групи (ми), представляючи спільний досвід. Натомість чоловіки – навіть усвідомлюючи свою належність до певної групи, у розповіді наголошують власне окреме «я» – їх розповіді більш індивідуалістичні.⁵⁵ До того ж, жінки менше за чоловіків схильні ставити себе у центр подій, у своїх спогадах вони примешують значення власної діяльності та наголошують роль інших.⁵⁶

Читаючи автобіографії і мемуари жінок чи слухаючи їхні усні спогади про минуле, неможливо не помітити, що й справді значну їх частину займають розповіді не про себе, а про інших людей. Жінки охоче і докладно розповідають не лише про найближчих родичів (батьків, братів та сестер, подружжя і дітей), але й про інших людей, з якими їх звела доля, щедро переповідаючи їхні життєві історії. Яскравим прикладом є спогади Надії Суровцової,⁵⁷ у яких колишня невільниця Гулагу знаходить місце навіть для тих, з ким довелося провести всього кілька днів в одній камері. Для її мемуарів характерні численні короткі зарисовки про інших ув'язнених жінок, які загалом не відіграли якоїсь значної ролі в долі авторки. Ось лише два такі епізоди про короткі зустрічі у свердловській та іркутській в'язницях:

⁵⁵ Bertaux-Wiame I. The Life History Approach to the Study of Internal Migration: How Women and Men Come to Paris between wars // *Our Common History* / Ed. by Thompson P. – London, 1982. – P. 186-200

⁵⁶ Sangster Joan. Telling Our Stories: Feminist Debates and the Use of Oral History // *The Oral History Reader* / Ed. by R.Perks and A. Thompson. – London: Routledge, 1998. – P. 89

⁵⁷ Суровцова Надія. Спогади. – Київ: Видавництво ім.О.Теліги, 1996. – 432 с.

«Зустрілася мені ще маленька циганочка. Була заарештована вся її родина: танцівниця-мати, батько – мандрівний актор, і, здається, ще брат. Було їй літ сімнадцять. Чорні очі, тендітна постать і кучеряве волосся. Вона тужила, і я переконувала її, що вона неодмінно зустрінеться з матір'ю. «Моя мама така гарна, вона так танцює і співає. А на руці в неї широкий срібний браслет. Зустрінетесь, скажи, що я жива.» Потім ринув людський потік і циганка зникла. Вийшли ми, здається, другого дня...»⁵⁸

«Софа Паухель, німкеня з Кенігсберга, політемігрантка. Її чоловік був редактором якоїсь газети на Уралі, також комуніст. Вона кидалась в очі яскравою, незвичайною красою і чорною з сивиною буйною стриженою шевелюрою (...) Паухель походила з заможної сім'ї і вийшла заміж за комуніста, порвавши з ріднею, що не прийняла її світогляду. Вони обоє емігрували в Радянський Союз, були дуже сердечно прийняті і чоловіка направили на партійну роботу на Урал, де й застала їх негода...»⁵⁹

Таку схильність жінок говорити радше про інших, аніж про себе, можна пояснити особливостями виховання дівчаток, яких змалку вчать орієнтуватися на потреби оточуючих, дбати про ближніх, бути жертвовними, нехтуючи власними потребами та інтересами на благо родини і громади. Традиційно в українській культурі жіночий егоїзм є неприйнятним – і ця настанова спрацьовує у жіночих нарративах, особливо усних. З одного боку, така особливість жіночих спогадів дає історикові великі переваги, бо дозволяє довідатися про долі багатьох різних людей, від чого образ минулого стає складнішим і опуклішим, проявляються соціально-психологічні, комунікативні фактори певних рішень і вчинків. З іншого боку, постійно зосереджуючись на розповідях про інших (що особливо характерно для усних спогадів у форматі інтерв'ю), жінки часто буквально забувають про себе – їхня власна біографія ніби губиться серед безлічі інших.

⁵⁸ Там само. – С. 267

⁵⁹ Там само. – С. 269

Нерідко доводилося опинятися в ситуації, коли жінки – колишні учасниці національно-визвольних змагань, захоплено, довго і докладно розповідали про командирів, про бойові операції і про подвиги своїх побратимів по зброї, однак вкрай неохоче і дуже куцо описували свою власну участь у підпіллі. Жінки явно недооцінювали значення своєї власної ролі у боротьбі, вважали свій внесок незначущим, не вартим того, щоб про нього говорити. Для них вартим наукових досліджень та історичних праць був лише військово-політичний аспект боротьби, все інше було другорядним, допоміжним, несуттєвим. Таку настанову, на жаль, підсилюють й самі дослідники, які під час інтерв'ю з жінками-підпільницями запитують тих про різні сторони боротьби, але не про власний жіночий досвід.⁶⁰ Звичайно, форми і масштаб жіночої участі у підпіллі назагал суттєво відрізнялися від чоловічих ролей і внесків, адже функції повстанців значною мірою власне будувалися на принципі гендерного розподілу обов'язків і компетенцій в УПА (з абсолютним переважанням чоловіків черед бійців, а також політичного керівництва і командного складу, тоді як жінки становили основну масу зв'язкових, молодшого медперсоналу, серкретарів-друкарок, тощо). Працю жінок для підпілля справді дуже незручно вкладати у сформований героїчний нарратив історії УПА.⁶¹ Схоже, жінки підпільниці до певної міри прийняли цей комплекс меншовартості жіночого внеску. Дослідникам ще належить подолати цей стереотип і на решті почати цінувати кожен внесок і кожен роль, рівномірно наділяти увагу усім аспектам і вимірам минулого, бо лише за

⁶⁰ Докладніше про це див.: Кісь О. Кісь О. Історія України у дзеркалі жіночих дол. Рецензія на книгу [Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття / Гол. упор. І. Винницька. – Львів: Видавництво Львівської Політехніки, 2013. – 836 с.] // Народознавчі Зошити. - № 2, 2014. – С. 422-425.

⁶¹ Кісь О. Між особистим і політичним...

таких умов можемо говорити про всебічність історичних досліджень та повноту наших знань про минуле.

У справі адекватного представлення жіночого історичного досвіду дослідників чекають певні виклики, що криються в структурі андроцентричної мови. Усталені у мові назви різних видів діяльності часто не співвідносяться з жіночим досвідом. Наприклад, труднощі викличе застосування таких звичних понять як «праця» і «відпочинок» до опису жіночого повсякдення, бо ціла низка суто жіночих занять не вкладаються чітко в жодну з цих категорій, тоді як інші види жіночої діяльності (у сім'ї, громаді чи у справах доброчинності) можна описати як «невидиму працю». Подібно ж проблематичним є поділ на «приватне» і «публічне», який штучно протиставляє ці сфери, маскуючи той факт, що для жінок ці межі є рухливими, гнучкими і нерідко перехрещуються.⁶² Як, скажімо, категоризувати роботу жінок, які по західноукраїнських селах місяцями у величезних кількостях варили їжу, прали, шили та ремонтували одяг для бійців УПА, що перебували у глибокому підпіллі по лісах? Це побутова праця чи своєрідний тип участі у політичній боротьбі? Чи, наприклад, нам слід вважати співнародних українських пісень у таборах Гулагу жіночим дозвіллям чи формою ненасильницького спротиву режимові, спрямованого на руйнування ідентичності в'язня? Або ж інше: відомо, що в особливо скрутних обставинах (під час Голодомору, у таборах Гулагу, під час німецької окупації) непоодинокими були випадки умовно-добровільних сексуальних стосунків жінок із чоловіками, наділенами владою, винагородою за які ставала їжа, гроші чи певні пільги (зняття сім'ї з «чорної дошки», легші види робіт у таборах чи вилучення зі списку на відправку до Німеччини). Та чи можемо ми дозволити собі назвати цю практику проституцією, морально затаврувавши отих «нищих» жінок за вимушено

⁶² Devault Marjorie L. Talking and listening from women's standpoint: feminist strategies for interviewing and analysis / Social Problems. – Vol. 37(1), 1990. – P. 97

обрану у критичних для життя обставинах саме таку стратегію виживання? Справді, як вже давно усвідомили дослідниці-феміністки, «називання є політичним актом, бо ярлик, навішаний на певний вид діяльності, встановлює та обґрунтовує її соціальну цінність; жіночі заняття часто отримували назви, які слугували справі контролю та підпорядкування жінок.»⁶³ Через це історикам слід бути гендерно-чутливими і до мови власних текстів, прискіпливо добираючи слів, з огляду на потенційні наслідки практики найменування.

Повертаючись до мови жіночих особистих наративів. Андроцентрична мова не надає жінкам достатніх і адекватних виражальних засобів, щоб висловити, вербалізувати специфічно жіночий досвід. «Невідповідність між жіночим життям і словами, доступними для того, щоб говорити про цей досвід, створює для звичайних жінок справжні труднощі самовираження у їх повсякденному житті. Позаяк слова часто не підходять, то жінка, яка хоче розповісти про свій досвід, змушена «перекладати» – чи то описуючи щось не зовсім правильно, чи то вдаючись до нестандартного вживання мови», зауважує Мерджорі Діволт.⁶⁴ Історики, що працюють із особистими спогадами жінок, повинні мати на увазі ті труднощі, з якими стикаються жінки, вербалізуючи свій досвід непристосованою для цього мовою – нам слід ретельніше вчитуватись у рядки та дослухатись до розповідей жінок, орієнтуючись не стільки не пряме значення слів, скільки намагаючись збагнути *смысл* того, що ними висловлено.

З іншого боку, фахівці з вивчення жіночих наративів підкреслюють, що у цих текстах завжди так чи інакше порушуються питання гендерних відносин у суспільстві, бо для жінок ця тема є особливо чутливою, значущою. «Гендерна динаміка більш виразно розкривається у наративах жінок, аніж у чолові-

⁶³ Там само. – С. 110

⁶⁴ Там само. – С. 97

ків. Жіночі особисті наративи є, поміж іншим, розповідями про те, як жінки долають свій «винятковий» гендерний статус.»⁶⁵ Як слушно відзначила Дана Жак, у жіночій усній автобіографії присутній конфлікт поміж особистим досвідом жінки, її почуттями і думками, та тими панівними культурними стереотипами, які диктують, як саме належало б поводитись чи мислити жінці.⁶⁶ То ж жіноче мовлення віддзеркалює постійний процес узгодження особистісного і загальнокультурного, пристосування специфічно-жіночого досвіду до андроцентричної норми.

Розповідь про власне життя – це завжди певна декларація позиції, поглядів, цінностей, що у випадку жінок часто виходять за межі усталених норм, умовностей, традицій. Це особливо слушно, коли мова йде про *написані* жінками автобіографії та мемуари. Сідоні Сміт, одна й найбільш авторитетних дослідниць жіночого автобіографічного письма, вважає, що автобіографія є певним життєвим *маніфестом*. В автобіографії жінка створює майданчик, де вона може представити і обстояти свої (революційні) погляди і свою (емансиповану) ідентичність. Таким чином, автобіографія є одним з проявів жіночої дієздатності (*agency*), тому цей жанр відіграє особливу роль в емансипації жінок.⁶⁷

Донна Стентон, одна з найбільш авторитетних дослідниць і теоретиків жіночого автобіографічного письма (автобіографій, мемуарів, щоденників і листів), глибоко переконана, що воно докорінно відрізняється від чоловічих наративів. Щоб підкрес-

⁶⁵ Introduction // *Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives* / Ed. by The Personal Narratives Group. – Bloomington: Indiana UP, 1989. – P. 4-5

⁶⁶ Anderson Kathryn, Susan Armitage, Dana Jack, Judith Wittner. *Beginning where we are: feminist methodology in oral history* // *Feminist Research Methods. Exemplary Reading in Social Sciences* / Ed. by McCarl Nielsen Joyce. – London: West View Press, 1990. – P. 102-104

⁶⁷ Smith Sodonie. *The Autobiographical Manifesto: Identities, Temporalities, Politics* // *Autobiography and Questions of Gender* / Ed. by Shirley Neuman. – London: Frank Class, 1991. – P. 188-189

лити цю засадничу відмінність від чоловічого автобіографічного канону, вона ще у 1980-х запропонувала навіть застосовувати окремий термін «*авто-гіно-графія*». Для неї жіноча автобіографія є способом артикулювати власне жіноче Я, надати йому існування, через автобіографію жінка власне стає *суб'єктом*.⁶⁸ В ситуації, «коли патріархальна культура категоризує жінку як *об'єкта*, автобіографія надає їй можливість виразити себе як *суб'єкта*, зі своєю власною самістю»⁶⁹. Термін *автогінографія* покликаний підкреслити, що жінки вільні писати про себе безвідносно до якоїсь наперед заданої точки відліку чи «правди».

Дуже корисними для вивчення саме такого – емансипаційного – досвіду, закодованого між рядками жіночих спогадів, є висновки італійської дослідниці Луїзи Пасеріні. Вчена вважає, що «стереотип бунтівниці, який часто повторюється в жіночих автобіографіях, не стільки описує реальну поведінку, скільки виконує важливу алегоричну функцію. Він може бути способом показати проблеми ідентичності в межах дискримінаційного для жінок соціального устрою»,⁷⁰ дозволяючи пояснити і обгрунтувати власні дії всупереч усталених гендерних норм і приписів, виправдати нетиповий для жінки вибір чи нетрадиційний життєвий сценарій. Це особливо актуально для жінок, активні роки життя яких припали на період радикальних соціокультурних і політичних трансформацій та суспільних іновацій ХХ ст.

Підсумовуючи викладене, можемо виділити такі особливості жіночого біографічного наративу:

⁶⁸ Stanton Donna C. *Autogynography: Is the Subject Different?* // *The Female Autograph* / Ed. by Stanton, Donna C. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – P. 3-20

⁶⁹ Cosslett, T., Lury C., Summerfield P. *Introduction* // *Feminism and Autobiography: Text, Theories, Methods* / Ed. by Cosslett, T., Lury C., Summerfield P. – London: Routledge, 2000. – P. 6

⁷⁰ Passerini Luisa. *Women's Personal Narratives: Myths, Experiences and Emotions* // *Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives* / Ed. by The Personal Narratives Group. – Bloomington: Indiana UP, 1989. – P.191

- ✓ Жінки використовують *ширший спектр мовних засобів* для вираження своїх думок;
- ✓ Жінки тяжіють до *престижних форм мови та вимови*, літературної чистоти, жіноча мова більш «ввічлива»;
- ✓ Жіночі розповіді часто включають *пряму мову та діалоги*;
- ✓ Жінки схильні розповідати про інших, *замовчувати власну участь* та внесок у події;
- ✓ жінкам *складніше вербалізувати специфічно жіночий досвід*, їм доводиться творчо використовувати доступні мовні форми і засоби;
- ✓ жіночий автобіографічний наратив є способом жіночого самоствердження у публічному просторі – має *емансипаційний смисл*;
- ✓ Жіноча мова і мовлення більш *емоційно забарвлені* (лексично та інтонаційно), точніше передають атмосферу та *психологічний стан* учасників подій

Автобіографії та мемуари жінок так чи інакше розповідають складну і суперечливу історію жіночої емансипації упродовж ХХ ст., історію подолання стереотипів і опанування нових сфер та способів самореалізації, підриву традиційних уявлень про жіночність та розширення спектру жіночих соціальних ідентичностей. Гендерна чутливість дослідника до мови наративу дозволить точніше відчитати у ньому усю неоднозначність і суперечливість процесів модернізації на рівні особистого досвіду.

Висновки

В силу гендерного укладу українського суспільства, жіночий досвід відрізнявся (часто – дуже суттєво) від того, ЩО і ЯК пережили чоловіки. Жінки зафіксували та зберігають в пам'яті дещо відмінну картину минулого – інші його аспекти, сторони, виміри. Їхня історія – більше заземлена, але водночас менше

міфологізована, менше уражена пропагандистськими штампами. Жінки – свідки і учасниці подій – інакше розповідають про пережите минуле: їхні історії наповнені людьми, їх радостями і болями, їх чеснотами та вадами, їх співпрацею та конфліктами, що додає нашим знанням про минуле людиноцентричності. Їхня «оптика» дозволяє роздивитися деталі та подробиці повсякдення, зануритися у світ турбот, почуттів і переживань людей минулого, а ще – почути голоси тих, хто вже не зможе свідчити сам. Картина минулого, яку зберігає жіноча пам'ять, за своїм змістом відрізняється від чоловічої. Тому, з одного боку, прагнучи пізнати минуле у його повноті та всевимірності, дослідники просто зобов'язані залучати та враховувати жіночі спогади при вивченні практично будь-якого історичного явища чи події. З іншого, історик, особливо працюючи з особистими спогадами як джерелами, має зважати на гендерні особливості фіксації та зберігання спогадів, враховувати гендерні особливості вербальної їх репрезентації. Саме такий гендерно-чутливий підхід дозволить адекватно інтерпретувати особисті спогади, уникнути невиправданих узагальнень та хибних припущень. Ігнорувати історичний досвід українських жінок у ХХ ст. неможливо хоча б тому, що це досвід половини мешканців України – без нього й сама історія буде лаше напів-історією. Саме жіночі історії розкривають нам таємниці того, як звичайним українцям вдалося вистояти, вижити, якою ціною вдалося подолати усі ті неймовірні випробування, що випали на долю народу у ХХ ст.

Анна ВИЛЕґАЛА
 Інститут філософії і соціології
 Польської Академії Наук

УСНА ІСТОРІЯ «ЗАКОРДОНОМ»: ПРО МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ПРОЦЕСІ ДОСЛІДЖЕНЬ В ІНШІЙ КРАЇНІ¹

Вступ

Метою цієї статті є аналіз методологічних аспектів записування біографічних інтерв'ю методом усної історії в іншій країні, де дослідник є у становищі іноземця. Проблеми, які з'являються у такій ситуації, можуть бути двоякі. Насамперед, труднощі завжди зумовлені тим, що дослідник і досліджуваний належать до різних національностей, різними є їхні культури і рідна мова. Це породжує необхідність перекладу: у прямому розумінні – з однієї мови на іншу, у процесі проведення досліджень, якщо дослідник вдається до послуг перекладача, або/і під час презентації результатів дослідження; проте не менш важливою є потреба «перекладу» культурних кодів, символічного універсуму, в якому перебувають дослідник і досліджуваний. Іншого типу проблеми пов'язані зі специфікою конкретної країни і характером стосунків між народами, представниками яких є дослідник і досліджуваний. Серед іншого, тут має значення історія тих стосунків у минулому, особливо у випадку стосунків підпорядкування, перебіг можливих конфліктів та їх статус для колективної ідентичності, але також об'єктивні звичаєві чи культурні відмінності. У кожному разі, ситуація *чужого*, у якій

¹ Перший варіант цього тексту було опубліковано як: Wylegała Anna. Badacz z Polski na Ukrainie: problemy metodologiczne // Przegląd Socjologii Jakościowej. – Т. IX. – № 4, 2013. – С. 140-150

перебуваєш не тільки з огляду на статус дослідника, але також з огляду на об'єктивну інакшість чужоземця, може мати вплив на перебіг і результати досліджень. У цьому тексті я хотіла б зосередитися на конкретній ситуації, у якій дослідниця-полька здійснює в Україні дослідження, що спирається на методологію усної історії, натомість головним предметом її зацікавлення є суспільна пам'ять. Мене цікавитиме, чи і в який спосіб національність дослідниці у цій ситуації впливає на загальний перебіг дослідження, контакт зі співрозмовниками, зміст отриманої інформації. Я також хотіла б замислитися над тим, чи цей вплив радше спричиняє ускладнення у процесі збирання й аналізу даних, чи, можливо, відкриває нові виміри останнього. Важливо також зрозуміти, яким чином можна оптимально контролювати такий вплив у подібній ситуації.

Опис досліджень та їх методологічний контекст

Дослідження, що лягли в основу цієї статті, стосувалися суспільної пам'яті у місцях, які під час Другої світової війни і в повоєнний період зазнали масових переселень і заміни населення. Закордонна частина дослідження здійснювалася у Жовкві, українському містечку, розташованому на відстані кількадесят кілометрів від Львова. У міжвоєнний період Жовква перебувала у кордонах Другої Речі Посполитої. Це була типова багатоконфесійна і багатонаціональна міська громада тодішніх Кресів, у якій серед мешканців домінували поляки і євреї, а також була сильна українська меншина. Друга світова війна поклала край існуванню Жовкви у попередньому вигляді: під час радянської окупації було винищено польську та українську інтелігенцію, під час Голокосту загинули майже всі жовківські євреї, натомість після війни переважна більшість поляків, яким вдалося врятуватися, виїхала до Польщі в межах «добровільної» репатріації. «Визволення» Жовкви Радянською Армією

дало початок кількарічному терору, за допомогою якого нова комуністична влада намагалася підпорядкувати собі непокірну Західну Україну. Жовква та її околиці стали ареною кривавого конфлікту між УПА і радянською владою, наслідком якого була смерть або виселення у Сибір кількисот місцевих українців. До покинутого більшістю довоєнних мешканців міста почали переїжджати – спонтанно або в рамках планової акції з переселення – нові мешканці. Коротко представлю головні групи тих осадників, оскільки їх характеристика має значення для моїх спостережень – співрозмовники із кожної групи дещо інакше реагували на зустріч із дослідником польської національності. Першу групу становили нечисленні особи, які мешкали у Жовкві ще перед війною; другу групу – українські мігранти з навколишніх сіл, які прибули до містечка у пошуках кращої долі, переважно у 1950-х роках; ще одна група – це українці, переселені у 1944-1946 роках з теренів нинішньої південної Польщі; до складу останньої, найменш чисельної, проте дуже важливої групи, входили українці і росіяни, які приїхали до Жовкви зі Східної України та Росії у рамках скерування на роботу, як «ідеологічний авангард», комуністичний актив, який мав забезпечити советизацію Західної України.

Мої найважливіші дослідницькі питання стосувалися пам'яті про переселення і перший період побутової й культурної адаптації у Жовкві, а також процеси повоєнної суспільної інтеграції (в тому числі про політичну ситуацію, м.ін. конфлікт між радянською владою та українським визвольним підпіллям, УПА). Мене так само цікавило, чи взагалі і як саме сучасні мешканці міста пам'ятають своїх попередників – поляків і євреїв, яким є сучасне ставлення до польської та єврейської матеріальної культурної спадщини, а також до колишніх мешканців Жовкви та їхніх нащадків, які сьогодні приїжджають відвідати місто. Дослідницькі питання накладалися на складні розмови у кон-

тексті групової ідентичності, що заторкували болісні, травматичні, табуйовані моменти. До того ж, частина з них стосувалася проблем, безпосередньо пов'язаних зі складною спадщиною польсько-українських стосунків у Жовкві і загалом у Галичині.

Протягом 2008-2010 років було зібрано понад 80 інтерв'ю; їх проводили у поколінневих циклах (з членами однієї родини з різних поколінь, починаючи від найстаршої особи). За приклад мені слугували німецькі дослідження Гаральда Вельцера, який аналізував родинні перекази, що стосувалися життя у період націонал-соціалізму², а також дослідження серед родин, що врятувалися від Голокосту, яке здійснила Лена Іновлоцкі³. Інтерв'ю із найстаршими респондентами (близько половини від загального числа) мали характер наративно-біографічних інтерв'ю, у яких дуже важливою була перша, вільна фаза нарації, що мала відображати історію життя співрозмовника/ці і характер його/її досвідів⁴. Розмови з молодшими особами мали характер поглиблених тематичних інтерв'ю. Інтерв'ю відбувалися мовою, яку вибирав/ла співрозмовник/ця. Жовква, як більшість малих міст і сіл Галичини, переважно україномовна, тому майже всі інтерв'ю (в тому числі цитовані у цій статті) відбулися українською мовою. Поодинокі розмови було записано також російською (з особами, котрі перед війною народилися в радянській

² Див.: Tschuggnall Karoline, Welzer Harald. Rewriting Memories: Family Recollections of the National Socialist Past in Germany // Culture Psychology. – № 8, 2002. – P. 130-145.

³ Див.: Inowlocki Lena. Grandmothers, Mothers and Daughters. Intergenerational Transmission in Displaced Families in Three Jewish Communities // International Yearbook of Oral History and Life Stories. - Vol. 2: Between Generations. Family Models, Myths and Memories / Ed. by Daniel Bertaux, Paul Thompson. – Oxford University Press, 1993. – P. 139-154.

⁴ Див.: Kaźmierska Kaja. Wywiad narracyjny – technika i pojęcie analityczne // Biografia a tożsamość narodowa / Red. Marek Czyżewski, Andrzej Piotrowski, Alicja Rokuszewska-Pawełek. – Łódź: Wydawnictwo UŁ, 1996. – С. 35-45.

Росії) і польською (з поляками, народженими у Жовкві перед війною, та деякими членами їхніх родин).

У цьому аналізі зупинюся насамперед на біографічно-нарративних інтерв'ю. Мені був близький метод німецької біографічної соціології, яку розвинув Фріц Шутце і яку широко застосовують соціологи, котрі займаються дослідженням біографій⁵; було також дотримано загальних принципів записування біографічних свідчень усної історії. Всі розмови було записано на диктофон, потім аудіозаписи було дослівно транскрибовано мовою оригіналу. Близько двадцяти інтерв'ю записали мої українські співпрацівниці, Тетяна Родненкова і Мирослава Керик, що в аналізі методологічних аспектів виявилось дуже цінною змінною⁶.

Чужість та інтеракція

Моя національність мала дещо різне значення для представників різних груп мешканців Жовкви, проте визначальним моментом щодо перебігу усього дослідження був насамперед той факт, що полька провадить дослідження в Галичині. Не зупиняючись докладно на складних польсько-українських стосунках у ХХ столітті, варто все ж пам'ятати про важкий для українців міжвоєнний період (його донині трактують як польську окупацію), ескалацію конфлікту під час війни й етнічні чистки польського населення у 1943-1944 роках, які мали місце передовсім

⁵ Див.: Rokuszewska-Pawełek Alicja. Chaos i przymus. Trajektorie wojenne Polaków – analiza biograficzna. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2002; Filipkowski Piotr. Historia mówiona i wojna: doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010.

⁶ Подібну процедуру диверсифікації або мультиплікації отриманого матеріалу застосовувала у своїх дослідженнях із врятованими з Голокосту Габріеле Розенталь (Rosenthal Gabriele. Bar-On: A Biographical Case Study of Victim's Daughter's Strategy: Pseudo-Identification with the Victims of Holocaust // Journal of Narrative and Life History. – № 2, 1992. – P. 105-127).

на Волині, але в меншому масштабі – у цілій Східній Галичині, а також повоєнні виселення польського й українського населення, у яких поляки й українці часто навзаєм звинувачували одне одного. Відлуння усіх тих подій були відчутні під час здійснення мого дослідження. Найсерйознішою проблемою була відмова взяти участь в інтерв'ю. Такі ситуації траплялися нечасто – близько 5-10% із загального числа контактів. Відмовляли переважно найстарші українці, переселені з Польщі, а також місцеві; зазвичай причиною було небажання розповідати польці про болісні події минулого, винуватцями яких були поляки (саме переселення, але також, наприклад, приниження, що їх зазнали від польської влади у міжвоєнний період)⁷. Другу групу, серед якої доволі часто траплялися відмови, становили росіяни і українці, які походили зі Сходу. Тут причиною радше ставала загальна недовіра щодо особи іншої національності, а також страх розповідати про воєнні і повоєнні часи, що виводився з різних підтекстів. Одна із співрозмовниць (народжена у Центральній Україні) сказала, що довго вагалася перш, ніж висловила згоду, оскільки під час війни була на примусових роботах у Німеччині, тим-то завжди боялася контактів з чужоземцями⁸. На розмову не погодилося також кілька осіб, про яких я знала, що після війни вони були активними «будівниками нової системи» – однак тут вирішальне значення мав страх,

⁷ Випадки відмови серед врятованих з Голокосту в Ізраїлі та їхніх дітей давати інтерв'ю дослідникові-німцю згадує Габріеле Розенталь (The Holocaust in Three Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi Regime / Ed. by Rosenthal Gabriele. – Opladen & Farmington Hills: Barbara Budrich Publishers, 2010).

⁸ Побожовання оповідачки були не зовсім безпідставні. Відразу після війни тисячі радянських примусових робітників, які повернулися до СРСР, влада депортувала до сибірських таборів. Ті, кому вдалося уникнути такої долі, до кінця життя боялися згадувати про своє перебування у Німеччині. На цю тему див., напр.: Duszok Marta. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. – New York: St. Martin's Press, 2000; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Під ред. Г.Грінченко, І. Ястреб, О. Стасюк [та ін.]. – Харків: Право, 2009.

не стільки пов'язаний з моєю польськістю, скільки з тим, що буде порушено тему їхніх зв'язків з тодішнім апаратом влади. Один із моїх співрозмовників-«відмовників», військовий і функціонер служби безпеки, який походив з Центральної України, свою незгоду пояснював тим, що не мешкав у Жовкві під час війни, нічого не знає про тодішні польсько-українські стосунки, ніколи не мав жодних конфліктів з поляками. Логіка тих пояснень (які у випадку мого співбесідника були лише відмовкою, за якою крилися зовсім інші причини) багато говорить про те, як мене могли трактувати деякі мої потенційні респонденти: попри спроби переконати їх, що мені не йдеться лише про історію польсько-українського конфлікту, частина мешканців Жовкви апіорі припускала, що, оскільки я полька, то мене може цікавити лише ця тема.

Траплялося також, що у контакті з потенційними респондентами польськість ставала моєю перевагою. Так відбувалося передовсім у розмовах з особами, які походили зі Сходу, особливо з їхніми дітьми і внуками, у ситуаціях, коли вони відчували, що перебувають у конфлікті з жовківською більшістю щодо історичних питань. Здається, що суспільний тиск, пов'язаний з «гарячкою пам'яті» та героїзацією постатей і подій минулого, які тривалий час зазнавали осуду й замовчуванню, у Галичині досі настільки сильний, що ефективно змушує до мовчання у публічному просторі тих, котрі мають інші погляди, ніж ті, що впливають із суспільної реабілітації визвольного дискурсу⁹. Часом розмови зі мною – особливо серед старших осіб – сприймалися як спосіб передання далі, «на Захід», «у світ», їхньої версії подій, яка сьогодні на Західній Україні не має шансу прозвучати.

⁹ Про символічні конфлікти в Україні див., напр.: Гриневиц Владислав. Міг війни і війна мігів // Критика. – Ч. 5 (91), 2005. – С. 2-8; Marples David R. Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine. – Budapest: New York: Central European University Press, 2008.

Мене трактували як когось на кшталт безстороннього арбітра, з яким можна розмовляти відверто навіть тоді, коли висловлюєш непопулярні і контроверсійні погляди, без ризику, що це матиме якісь наслідки. Так само траплялося, що мене трактували як свого роду союзницю, особу з того самого боку барикади: вважали, що, оскільки я полька, то, природно, поділятиму, наприклад, їхню негативну оцінку діяльності УПА та сучасної української історичної політики. Такі засновки, що впливали з моєї національності, справляли, що співрозмовники були більш відкриті. Думаю, що ті особи не були б так само щирі у розмові з українським дослідником родом з Галичини¹⁰.

Зрозуміло, такі ситуації вимагали великої методологічної дисципліни і свідомих послідовних рішень, а також викликали багато сумнівів. Оскільки дослідження у відносно невеликій спільноті, поділеній щодо оцінок минулого, я провадила упродовж кількох років, то намагалася не допустити ситуації, коли б мене пов'язували із певною ідеологічною «опцією» або тією, а не іншою, місцевою спільнотою пам'яті¹¹. З іншого боку, згода прийняти ту версію подій і розповіді, які пропонує певний респондент, часто було платою за його згоду на розмову і відкритість. У таких випадках я вважала за необхідне виразно зазначити межу, після перетину якої менше важило отримання вільної нарації та терапевтичний вимір інтерв'ю, надання можливості

¹⁰ Цікаву, хоча дещо іншого типу залежність між характером нарації та відмінною ідентичністю дослідника й оповідача фіксує Габріеле Розенталь (The Holocaust in Three Generations...). Описуючи нарацію одного з оповідачів (врятованого з Голокосту, з яким розмовляла німецька дослідниця), вона звернула увагу на те, що та розповідь напевно була б менш емоційною і менш детальною, якби інтерв'ю проводила особа єврейського походження. З одного боку, оповідач відчував побоювання перед розмовою з німецькою дослідницею, а з іншого – мав глибоку потребу розповісти про свої пережиття саме німкені.

¹¹ Термін «спільнота пам'яті» вжито тут згідно у значенні, запропонованому Лехом Ніяковським: Nijakowski Lech M. Domy symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2006.

співрозмовникові розповісти свою історію, натомість важливішим ставало дотримання певних етичних засад. Мої вагання тоді нагадували ситуації інтерв'ю зі злочинцями або ж особами, чий погляд рішуче відкидаємо саме з етичних міркувань¹². Траплялося, що певні аспекти розмови не знаходили розвитку, оскільки респондент переставав бачити у мені слухача з тими самими поглядами, втрачав до мене довіру; я визнавала це неминучою «ціною» ведення досліджень, які порушують настільки делікатні і «вразливі» теми.

Чужість і побудова нарації

Друге питання, яке також має великі наслідки для моїх досліджень полягало у менш чи більш свідомому модифікуванні співрозмовником своєї нарації з огляду на мою національність. Я тут виділила б кілька можливих варіантів такої ситуації. Найчастіше траплялося, що респонденти замовчували частину своєї біографії. Часом ними керував донині відчутний страх з часів війни і переконання, що краще говорити якнайменше, а в контактах з чужими дотримуватися максимальної обережності. Добрим прикладом тут є випадок оповідачки, батька якої вбили бандерівці за те, що записався до колгоспу. Жінка у розмові зі мною не згадала про цей факт жодним словом. Склалося так, що інтерв'ю з цією жінкою було проведено двічі: спочатку з нею розмовляла я, згодом – моя співпрацівниця-українка, якій власне респондентка побіжно згадала про смерть батька. Те, у який спосіб відбувалася їхня розмова, показує рівень травматизації

¹² Прикладом такого типу поглядів є погляди антисемітські. Здається, що серед дослідників немає згоди щодо меж, про які я пишу – це залежить від індивідуальної вразливості особи, котра провадить дослідження. Про проблему ведення розмови з особами, що мають відверто антисемітські погляди, говорила Гражина Кубіца-Геллер (Grażyna Kubisa-Heller) у своєму виступі під час IV Семінару Польського Товариства Усної Історії, який відбувся у Варшаві 27-28 жовтня 2012 р.

пам'яті про конфлікт між радянською владою та УПА, особливо про відплатні акції, які повстанці застосовували щодо цивільного населення, в тому числі українського.

Інтерв'юер: А як ви приїхали, були тут якісь бандерівці?

Оповідач: А то я не знаю.

І: Не били, не боялися ви?

О: Не. Часами перестріли були вечором, всьо було. І страшно було. Найгірше було, як вибори були. Бо ці не казали йти на вибори, а влада казала йти на вибори.

І: І люди що робили?

О: Як хто.

І: То ви боялись, щоб нічого не зробили?

О: Боялися, щоби потім не побили. (...)

І: А на Сибір вивозили людей?

О: Вивозили, от сусідів вивезли і ту другу сусіду вивезли.

І: А ви не боялися?

О: Та сі бояли. Батька вбили.

І: Вашого батька вбили? Як?

О: А бандерівці вбили. Бо він робив на роботі і тоді записували до колгоспу. Він сі десь записав до колгоспу, його прийшли і вбили, на самі лютневі свята.

І: В хаті чи де?

О: З хати взяли і зараз на мостику

І: Бо він записався? То не можна було?

О: Так¹³.

Запис цієї лаконічної, позбавленої плінної нарації, неохочої розмови дозволяє уявити собі, наскільки й досі на мешканцях Галичини тяжіє тягар повоєнного страху, коли доходить до розмови про теми, яких стосувалися мої дослідження. Навіть якщо розмову проводила особа, яку вважали «своєю» (дослідниця, яка розмовляла з цитованою жінкою, походила з околиць Жовкви), респонденти могли уникати, замовчувати, табувати складні теми. У ситуації, коли інтерв'ю провадила я, моя чужість ста-

¹³ Усі інтерв'ю зберігаються у приватному архіві авторки.

вала ще однією обставиною, яка ускладнювала взаємодію. Це вимагало від мене ще більшого зосередження під час розмови, а також ще більш уважного аналізу отриманого матеріалу. Про багато речей мені просто не говорили, і дуже важливо було усвідомлювати це від самого початку.

Іншою причиною, яка спонукала оповідачів модифікувати нарацію, була позиція, яку умовно можна назвати настановою «не виносити сміття з хати». Під час інтерв'ю у мене не раз складалося враження, що оповідачі про певні речі не говорять (або висловлюються на ці теми більш двозначно, ніж під час неформальних розмов). Це стосувалося зокрема питання польсько-українського конфлікту під час війни, а також терористичних акцій УПА, скерованих проти українського цивільного населення. Не бажаючи очорнювати постанців, яких сьогодні повсюдно на Західній Україні вважають героями національного опору супроти радянської влади (врешті, цю думку часто поділяють й самі оповідачі), респонденти замовчували непривабливі аспекти діяльності УПА. Цей своєрідний «заслон» (за термінологією Фріца Шутце¹⁴) оповідач вибудовував саме у момент розповіді, задля приховування певного факту *ad hoc*; розповідь тоді ставала виразно незв'язна і переривалась.

У крайніх випадках таке ставлення дуже серйозно позначалося на здатності конструювати зв'язну нарацію. Так сталося у розмові з респондентом, який походив із галицького села, за фахом був військовим слідчим, із однаково антипольськими й антиупівськими поглядами, який під час інтерв'ю не впоратися з бажанням одночасно засудити УПА та захистити її перед ймовірними закидами з боку польської інтерв'юерки.

¹⁴ Див.: Riemann Gerhard, Schütze Fritz. «Trajektorja» jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i bezładnych procesów społecznych // Kultura i Społeczeństwo. – T. 36 (2), 1992. – S. 89-111.

О: Після війни не було, пані, спокою. Не було, знаєте, що було, у вас тоже таке було. В нас були бандери, у вас тоже були, я не знаю, як у вас – у вас якось називалося Армія К'райова чи як?

І: Ну, наша була Армія К'райова, польське підпілля.

О: Польське підпілля.

І: Так, а бандери тут своєю чергою були?

О: А в нас називалися бандери. У вас почали бити поляки українців в Польщі, знаєте то чи ні? Били, смертельно били. А тоді наші почали бити поляків, тоже смертельно били, прошу пані. Не можна було на то так дивитися, отак хто дивився розсудливо і такими очима совістю, то йому то тяжко було, тяжко було. То негарно було, я навіть не знаю, чо' то люди такі озвірили були, чи то з тої війни такі стали, чи то що... Хто його знає. [...]

І: То я так розумію, ваша думка про УПА загально негативна?

О: Як негативна? Що вони хотіли – Бог його знає, я не знаю, я з ними так не розмовляв, но учтіть, що я вихований радянською владою. Я з такої такої дитини був членом партії комуністичної, я був слідчий, я був майором пішов на пенсію, ну то в мене є таке всередині, що... я протів того, що ніхто нікому не має права забрати життя! Ви згідні з тим чи ні? От так, таке в мене поняття, так мене виховали. Ніхто не має права нікого вбивати. Як ви кажете? Згідні ви зі мною?!

І: Та важко бути не згідною з тим, що не можна нікому забрати життя [...].

О: І так я кажу, от зараз, всі ті, що загинули від рук КГБ, їх називають героями, їх всіх восстанавлюють, вони всі репресовані, вони все. Державою вони не визнані, розумієте, як воююча сторона не визнані, і пенсії їм не дають. То вже на місцях влада їм там щось допомагає. А от ті люди, котрі загинули від рук бандерів: за них ніхто нічого зараз не говорить, а загинуло дуже багато. Десятки тисяч!

У наведеному фрагменті виразно видно, що для оповідача проблемою є артикуляція своїх поглядів саме перед таким, а

не іншим співрозмовником. Він розпочинає певну аргументацію, але під впливом мого запитання раптом від неї відмовляється; натомість до властивої розповіді, яку не було зацитовано вище – докладної розповіді про польських родичів чоловіка його сестри, якого відразу після війни вбили партизани УПА через відмову виїхати до Польщі – додає широку аргументацію, що має на меті звернути увагу передовсім на непольські жертви бандерівців¹⁵.

Зворотньою ситуацією була ідеалізація часів Другої Речі Посполитої і тодішніх українсько-польських стосунків або включення до коду біографічної розповіді позитивних анекдотів про зв'язок з Польщею і з поляками. Чудовим прикладом цього типу нарації є розповідь жінки, яка походить з-під Ряшева (Жешува), чиї батьки незадовго перед початком війни перебралися до Жовкви.

«За Польщі було чудесне місто. Тротуари. Ии... Оця дорога, що Ви зараз ідете де мене, то вся вона була виложена якоюсь такою цеглою... Отака напівкругла дорога, а тротуари ідеально чисті. І за Польщі... за Польщі ми кожної суботи, кожен господар – приватник – коло себе повинен був прибирати. Якщо тільки якась смітинка була, то вже появлявся поліц... поліція появлялася і робила зауваження за перший раз. А на другий то і штрафували. Ідеальна чистота. Кав'ярні були прекрасні. Чудові були кав'ярні. Був ии... Но що мені пригадалося... Шо тут на розі в місті був прекрасний магазин, і там я завжди дуже любила булку-кайзе'рку із шинкою, перерізна із ш... А шинку краяли так рівнесенько! Такі св... Таке все було свіже, таке все було пахуче, що я навіть не знаю ии... Говорять, що культура тепер є... Куди там культура. Мій батько за Польщі, коли приходив

¹⁵ Випадки модифікування нарації через прагнення окреслити дистанцію до дослідника з іншою ідентичністю фіксувала Габріеле Розенталь (*The Holocaust in Three Generations...*). У випадку досліджень Розенталь йшлося про дистанцію оповідача – онука євреїв, врятованих з Голокосту, до німецької дослідниці не-єврейського походження.

хтось до хати з чужих людей, то відразу ии... «Марусенько, – до мами, – дай мені маринарку!» Ніколи не сідав до столу, щоб не с... не сісти в блюзі і з розхристаною сорочкою, та як зараз. [...] Я тепер – хоч говорять, що вже й культура хтозна яка – такої культури, як за Польщі, не було. Я згадую то як... як шось найкраще. Та й взагалі, якщо... чую... Польські фільми я все дивлюся. Якщо на Вельканоц чую пісні, або на Різдро, то мені плакати хочеться, шось мені... (тремтить голос) Я перепрошую, що я так розстроїлася. Знаєте... Але то згадка дитинства, згадка молодості, згадка всього, що було найкра... найкраще у моєму житті.»

Я не ставлю під сумнів автентичність туги і сентименту щодо часів дитинства (а через це, можливо, в якомусь сенсі – до тодішнього історичного періоду, «польських часів»). Проте розповіді такого типу з'являлися лише в інтерв'ю, які проводила я сама, і ніколи – у тих, які записували мої українські колеги. Можливо, усвідомлення моєї польськості лише активізувало позитивні спогади, які у розмовах з українським дослідником оминалися як такі, що не зовсім вписуються у те, що, на думку респондентів, хотів би почути інтерв'юер. Можливо, тут також йшлося про те, щоб нав'язані під час інтерв'ю стосунки стали більш сердечними і приязними через символічне позначення спільних позитивних цінностей. Це було очевидно у випадку розмови з українкою, переселеною з Польщі (1920 р.н.). Оповідачка мала проблеми зі слухом і під час вступної розмови не зрозуміла, що я полька, почула лише, що я приїхала зі Львова. У своїй розповіді вона дуже гостро і водночас з великою гіркотою говорила про дії польської влади і польських сусідів, яких звинувачувала у втраті дому. Вже коли інтерв'ю було записано і диктофон вимкнено, під час неформальної бесіди, що завершувала зустріч, жінка зорієнтувалася, що я не українка – ми говорили про те, де мешкають мої батьки. Було видно, як, усвідомивши, що вона так негативно висловлювалася при мені

про Польщу і поляків, моя співрозмовниця відчула сором і їй стало дуже прикро. Це викликало негайну зміну у нашій інтеракції – попри те, що інтерв'ю було вже завершено, оповідачка ще раз розпочала розповідь і, повертаючись до передвоєнних часів, розповіла про свої дуже позитивні стосунки з польським поміщицьким двором у місцевості, з якої походила, дружбу з донькою власників, обсіпання квітами під час прийняття з нагоди її першого Святого Причастя і т.д. Цей позапрограмний код біографічної нарації був явно приготований спеціально для мене – для того, щоб пом'якшити погане враження, яке, на думку респондентки, справила на мене попередня частина її розповіді.

Децо подібне звучання мало інше, ніж зазвичай, окреслення своєї ідентичності – під час одного з інтерв'ю особа зі змішаного шлюбу, про яку мені приватно було відомо, що завжди декларувала лише українську тотожність, раптом почала частково визнавати себе полькою. Причиною цієї нової декларації послужила розмова з донькою, яка певний час перебувала в сусідній кімнаті і час від часу крізь прочинені двері коментувала розповідь матері.

Донька: Чуєш, тобі не здається, що ти паскудиш українську...?

О: Д., я говорю та як воно є. Ти знаєш, що в мене троха серце є польське.

Д: Їдь до Польщі.

О: Їдь... Ну якби... (усміхається) Якби була можливість, вже була не така стара, то би поїхала.

Д: Вони тебе дуже потребували.

О: Ну та... Потребували... Потребували би, чо' би не потребували. [...] То... то вже є батькова дочка. То вже є українка чиста.

Було дуже виразно видно, що це несподіване нове самовизначення не є результатом раптового національного навернення, лише, можливо виникає з неусвідомленого прагнення

догодити співрозмовниці-польці, або, може, також є реакцією на надокучливе втручання в розмову доньки, котра намагається коригувати неслухні, на її думку, погляди матері. Тут дуже виразно було видно те, як важливо в аналізі емпіричного матеріалу брати до уваги інтерактивний контекст інтерв'ю, а також вміщення самої розмови у контекст усієї інформації про певного оповідача, у тому числі й тієї, яка не зареєстрована на диктофоні, походить з менш формальних розмов, передовсім зі спостереження¹⁶.

Висновки

Які висновки можна зробити з цього короткого огляду проблематичних ситуацій, які можуть виникнути, коли польський дослідник записує усноісторичні інтерв'ю в Галичині? Як належить проводити такі дослідження і чи можливо мінімалізувати негативні наслідки культурних відмінностей? А може, у ситуації, яка потенційно обтяжує результати, взагалі не варто провадити подібні дослідження? Можливо, це буде тавтологією, але я вважаю, що суттєвим питанням, яке досі розглядається з недостатньою серйозністю, є ідеальна підготовка дослідника та його компетентність для здійснення конкретного дослідницького проекту. Тут необхідне не тільки досконале знання мови, але також культури, історичного контексту і суспільної ситуації даної країни – настільки глибоке, наскільки це можливо у випадку іншої мови і культури. Не досить поїхати у двотижневу експедицію, що зануритися у дійсність, яку намагаєшся пізнати – треба вrostи настільки глибоко, щоб можна було бачити її майже зі середини, щоб вона стала, як пише Анна Вика, майже влас-

¹⁶ Про ситуативний контекст розповіді та його вплив на теми, які для локальної спільноти або для конкретного оповідача є важкі, пише у своїй книжці Яцек Новак: Nowak Jacek. Społeczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej. Kraków: Nomos, 2011.

ним досвідом дослідника.¹⁷ Думаю, тут корисним є досвід антропологічної практики, яка стверджує, що проведення польових досліджень вимагає передовсім часу. По-друге, вже на стадії планування досліджень належить усвідомлювати усі (накинені ситуацією Чужого у даній культурі) їх обмеження і нечисленні позитиви, як на стадії збирання матеріалу, так і його аналізу. В міру можливості, корисно працювати в команді - в ідеалі, зібрати міжнародну групу. Це забезпечить не тільки підтримку у поточних складних ситуаціях, але, передовсім, взаємну перевірку інтерпретацій, фільтрованих не лише через індивідуальний підхід іншого дослідника, але також через його/її закорінення в іншій культурі (не обов'язково, як у моєму випадку, тотожній з рідною культурою оповідачів). У вступі до одного з розділів антології, присвяченої біографічному методу, Кая Казмерська постулює: груповий аналіз інтерв'ю слід трактувати як форму триангуляції даних, особливо тоді, коли якісь аспекти інтерпретації для дослідника недоступні, наприклад, через незнання культурного контексту.¹⁸ У межах таких досліджень, як мої, це видається дуже бажаним. Проте найважливіше тут, мабуть, те, аби, як стверджував Знанецький, досліджувати суспільну дійсність з точки зору її головних акторів і без застереження прийняти факт, що вона у цьому сенсі вже є чиеюсь власністю, комусь належить – а нашим завданням є передовсім зрозуміти її, а не вписувати у рамки уявлень, принесених з нашого світу. В чужій країні і чужій культурі цей основний принцип ведення досліджень в дусі гуманістичного співчинника зобов'язує до ще більшої уваги і поваги до досліджуваного світу. Як написав у своєму тексті про усну історію Пйотр Філіпковський,

¹⁷ Wyka Anna. *Badacz społeczny wobec doświadczenia*. – Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 1993.

¹⁸ Kaźmierska Kaja. *Wprowadzenie // Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów / Red. Kaja Kaźmierska*. – Kraków: Wydawnictwo Nomos, 2012. – S. 17-31

„Oral history не є насамперед пошуком нових фактів, а радше інтерпретаційною подією, у якій оповідач мусить сконденсувати свою історію до кількогадинного інтерв'ю, здійснюючи селекцію розповіді, вирішуючи – свідомо чи ні – що і як розповісти. Інтерв'ю (...) є таким актом, що залежить як від моменту, в якому відбувається, так від історії, якої стосується»¹⁹.

Варто пам'ятати, що ведене у таких особливих обставинах інтерв'ю – наративне, тематичне чи будь-яке інше – є насамперед інтерактивною та інтерпретаційною подією, як з боку дослідника, так і досліджуваного.

¹⁹ Filipkowski Piotr. *Historia mówiona i wojna // Wojna. Doświadczenie i zapis – nowe źródła, problemy, metody badawcze / Red. Sławomir Buryła, Paweł Rodak*. – Kraków: Universitas, 2006. – S. 15.

Вікторія КУДЕЛЯ-СВЙОНТЕК
незалежна дослідниця, Краків

ЗАБЛЕНІ ПЛЯМИ. УСНА ІСТОРІЯ ВИЗНАЧНИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ СЬОГОДНІ

Декілька років тому мені вдалося переглянути документальний фільм режисера Томаша Кудрни «The Day After a Long Night» (2011). У фільмі були представлені усні історії українки Інни Клименко, чешки Лібуше Аудліцкої і польки Барбари Мюллер. Під час Другої світової війни молодими дівчатами вони, як ціла багатомільйонна армія рабів, були примусовими робітницями у Третньому Рейху. У цьому фільмі ж ці три жінки поділилися своїми спогадами про той важкий період в їхньому житті, коли вони були змушені працювати на нацистський режим, і про те, як він вплинув на їхнє подальше життя. В програмі були використані сімейні світлини та унікальні архівні матеріали, котрі розкривають перед глядачами життєвий шлях жінок, що пройшли трудовий німецький табір.

До цього часу мені було відомо про насильницьку працю радянських людей із історії моєї родини та фахової історичної літератури. Я читала (мій дід, на жаль, не встиг мені особисто розповісти про табір у Білефельді), що остарбайтери працювали на межі людських можливостей по 12 годин на добу в сільському господарстві або на одному з промислових підприємств. Проте саме цей фільм став імпульсом до того, аби переосмислити образи популярних у публічному дискурсі історичних подій. Це видавалося мені особливо актуальним через те, що ми (як дослідники) мимоволі самі доклали рук до того, аби у колективній свідомості сформувався та культивувався доволі обмежений образ радянського минулого. Вслухаючись у розповіді головних

героїнь, я усвідомила: їх страшенно гнітила думка про те, що своєю каторжною працею вони сприяли, по суті, процвітанню фашизму та працювали на чужу перемогу. Мене зацікавив і той факт, що одна з них, Барбара, вийшла заміж за німця, з яким познайомилась саме у роки примусової праці. Мою увагу привернули також оповіді її матері про те, як вона намагалась собі пояснити, чому її зять не подібний до тих страшних нелюдів, про яких вона чула на кожному кроці у рідному Вроцлаві. Це спонукало мене, як дослідницю, до переосмислення взаємозалежності між приватними образами минулого (дослідника і оповідача), що сформувалися на підставі особистого досвіду історичних подій та панівних уявлень по ті події, що присутні у публічному просторі.

Саме цієї мети я прагну досягти у цій статті. Перш за все, я зосереджусь на особливостях розвитку усної історії на всьому пострадянському просторі, зокрема – щодо тематики усної історичних досліджень (яка, зазвичай, звертала увагу на теми, які замовчувала офіційна радянська історіографія). Наступним кроком є аналіз конструкту *визначна історична подія* у контексті індивідуальної біографії свідка. Особливо мене цікавить зіткнення стереотипних уявлень про минуле дослідника і оповідача. Наприкінці ж я намагатимусь осмислити складність реінтерпритації історіографічного конструкту *визначна історична подія*, що є невід'ємною частиною публічної історії кожної країни.

Усна (пост-)історія

Протягом останніх двадцяти років у публічному дискурсі пострадянських країн дискусії про білі плями в історії та необхідність їх заповнення посідали чільне місце. Історики, що почали працювати у межах проголошеної гласності, відкидаючи ідейні штампи та кліше минулої доби, поступово розширювали тематичний спектр досліджень, намагалися пропонувати нові –

менш упереджені – інтерпретації відомих історичних фактів¹. Усна ж історія на пострадянському просторі сформувала власні тематичні пріоритети. Їх оформлення стало наслідком тих проблемних викликів пострадянської історіографії, що детермінували активне вивчення раніше заідеологізованих, однобічно представлених та заборонених тем, сюжетів і героїв (особливо, якщо інших джерел до вивчення таких тем не було).

У 1990-ті рр., усна історія робила свої перші кроки на пострадянському просторі: вона була майже повністю занурена у публічну історію і нагадувала радше громадський рух, аніж новий академічний підхід у вивченні біографічних оповідань очевидців історичних подій. Як альтернатива до офіційного дискурсу минулої доби, вона мала чимало спільного з соціальною працею, адже ставила собі за мету виключно збереження спогадів чисельних свідків історії для прийдешніх поколінь. Більше того, усна історія на пострадянському просторі взагалі цілком свідомо і добровільно прийняла на себе обов'язок говорити про тих, хто мовчав, та про тих, про кого мовчали у радянські часи. Тому навіть серед академічних істориків поширилась думка про те, що саме (або й виключно) завдяки усній історії дослідник здатен заповнити білі плями вітчизняної історії у радянський період.

Тоді, власне кажучи, основною метою усних істориків було, з одного боку, розповісти суспільству про вже відомі знакові події радянського минулого в іншому світлі – через презентацію індивідуальних спогадів, що заперечували існуючий їх образ, виплеканий радянською пропагандою. Так, скажімо сталося із пам'яттю про піррову перемогу СРСР у Другій світовій війні. Домінантою історичного нарративу загалом та усної історії зокрема у більшості пострадянських країн стало переосмислення

¹ Сфіменко Г. Г. Роль «українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988-1991 рр.) [Текст] / Г. Г. Сфіменко // Український історичний журнал. – № 6, 2007. – С. 93-118

табуйованих аспектів пам'яті про досвід примусових працівників у Німеччині, військовополонених, мирного населення на окупованих територіях та інше. З іншого ж, висвітлювались невідомі радянській історіографії теми (репресії проти громадян, переслідування за релігійними чи політичними переконаннями або за етнічною ознакою, Голодомори в Україні)².

Таким чином усна історія протягом останніх двадцяти років протиставлялася ідеологічно сформованому офіційному баченню історії, що, як частина державної політики, впливала на формування ідентичності громадян як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Поняття усна історія в таких практиках вживалось не як ключ до пізнання минулого, а як «відмичка» до вирішення тогочасних політичних проблем. Пошуки нового бачення історичних подій започаткували процес переписування історії пострадянських республік іншими спогадами та легалізували «забуту пам'ять», піднісши її до рангу гранд-нарративу. Хотілося б таким чином наголосити, що переписана на основі усних спогадів історія Другої світової війни не буде більш правдивою, а лише *іншою* історією, написаною з іншої перспективи, хоч і про те саме недосягне минуле.

Річ у тім, що колективний образ минулого, як такий – це категорія умовна й абстрактна. Проте він втілюється в цілком конкретних публічних політичних і етичних оцінках історичних подій, в культурному житті суспільства, в змісті освіти, в державній політиці, а також впливає на міжнаціональні і міждержавні стосунки. По суті, неможливо висвітлити минуле у незалежний і безсторонній спосіб. Кожен із образів минулого, створених національною пам'яттю, віддзеркалює передусім прагнення людей виправдати свій народ або ж представити

² Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України) // Український історичний журнал. – № 4, 2012. – С. 177-178.

фрагмент історичної дійсності у прийнятний для суспільства спосіб. Відмінність історичних оцінок – це наша щоденність, до котрої слід ставитися із розумінням усієї складності процесу переосмислення минулого у пострадянських суспільствах. Більше того, її треба спробувати зрозуміти, адже сьогодні суперечки на історичні теми виникають головним чином навколо нових інтерпретацій відомих історичній науці фактів. В політичному лексиконі цілої низки посткомуністичних країн культивується, створений у 1990-ті, образ власного народу як жертви комуністичної системи³. Однак подібні крайні оцінки містять у собі лише один з образів минулого цього народу. Таким чином, саме така часткова правда, котру посткомуністичні суспільства радо прийняли за єдину історичну істину, у публічному та науковому дискурсі сприяла появі нових стереотипних образів ігнорованих у радянські часи історичних фактів та окремих спільнот пам'яті. Отже заповнити білі плями за допомогою усної історії таки не вдалося, вдалося лише їх забілити. Вкриті білою фарбою, вони є лише частково вивчені або переосмислені у іншому ракурсі. Глибинне ж осмислення тієї чи іншої події, явища або процесу вимагає насамперед осмислення неповторності людського історичного досвіду як такого.

Дослідники усної історії у пострадянських суспільствах відзначають ряд тенденцій, що характеризують усну історію у таких контекстах сьогодні. На їх думку, сучасні усноісторичні дослідження у тематичному плані успішно балансують на інтелектуальному узграницчі офіційних проектів національних історіографій і дискурсів приватності, повсякденних практик існування особистості в історичному часі і соціальному просторі. Усні історики з рівнозначним інтересом ставляться як до

³ Kałwa D. Historia mówiona w krajach postkomunistycznych. Rekonesans // Kultura i Historia. – № 18, 2010. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=43596&dirids=1>

тем, пов'язаних із офіційною історичною політикою та політикою пам'яті, так і до локальних тем і сюжетів, в яких об'єктом вивчення стають переважно невеликі спільноти пам'яті. Однак, помітною залишається орієнтація на одне з перших гасел усноісторичного руху: повернути або надати право голосу тим людям, чий досвід і життєві історії в радянську епоху були забуті, непопулярні або заборонені до трансляції і винесення в публічний простір⁴. Проте нове покоління усних істориків не квапиться розширювати тематичне поле досліджень на менш трагічні теми. Схоже, усні історики «зіграли в нічию» з історичною політикою, погодившись на історіографічну нішу, у яку самі себе загнали у прагненні віднайти альтернативне бачення минулого та наблизитись до людського виміру історії. Тим не менше, завдяки осмисленню методологічної сторони усноісторичного дослідження, нових стереотипів щодо оцінки комуністичного минулого, ролі дослідника в полі та винятковості кожного людського досвіду незалежно від історичного контексту існує можливість подолати обмеження усної історії як методу дослідження минулого.

Визначна історична подія vs визначна біографічна подія

З цією метою слід наважитись поставити питання про сутність поняття *визначна історична подія*. Згідно словникового пояснення, йдеться про період докорінних змін у розвитку суспільства, тобто про події, що розділяють його історію на *до* та *після*. Однак справа не лише в тому, що одні події стають переломними та повністю змінюють життя окремих людей, а інші – ні. Ключовим для розуміння цього поняття є той факт, що події набирають саме такого значення з плином часу⁵. А надання такої ярлика є змінним, як є змінним сприйняття влас-

⁴ Там само. – С. 184-185.

⁵ Demetrio D., Terapeutyczny wymiar pisania o sobie. – Warszawa, 2000. – S. 19.

ного минулого кожним із нас⁶. Одні події вважалися ключовими радянськими істориками, а зовсім інші отримали такий статус в сучасній Україні.

Особливо чітко можна цю залежність простежити на прикладі індивідуальної хронології усних історій. Адже хронологія подій, прийнятих у даний момент історії в суспільному дискурсі, не обов'язково збігається з власною сімейною хронологією. Віхи історичного гранд-нарративу не обов'язково визнаються такими у просторі окремих біографій. Адже мета усної історичної розповіді полягає не лише в тому, щоб розмістити свою мікроісторію на тлі національної історії. Перш за все оповідач/ка надає сенсу власній біографії та намагається зрозуміти наміри дослідника, що зацікавився історією його чи її життя, та переказати уявним прийдешнім поколінням усю складність свого життєвого шляху.

Кожен з нас має свою власну періодизацію історії, що ділить минуле на етапи згідно власних міркувань та за особисто значущими подіями. Посилання на події історії країни або регіону дійсно може бути у нагоді у процесі пригадування окремих фактів біографії, що для оповідача якимось чином пов'язані із ними та між собою. Досвід показує, що частіше це відбувається у відповідь на втручання у розповідь дослідника, який пропонує такі паралелі. Історичні події ж для самих оповідачів є лише орієнтирами на шкалі часу.

Оповідачі зазвичай пов'язують власну біографію із певним періодом у житті місцевої спільноти. Сільські жителі на пострадянському просторі, скажімо, визначають переломними у своїх біографіях такі події з історії ХХ ст., як колективізація, депортації та заслання, Другу світову війну, паспортизацію, переїзд у інший колгосп, міграцію до іншої республіки і т.д. або стихійні

⁶ Draaisma D., *Fabryka nostalgii. O fenomenie pamięci wieku dojrzałego/ przeł.* E. Jusiewicz-Kafer. – Wrocław, 2010 – S. 105.

лиха (посуха, неврожай)⁷. Події власного життя оповідачі можуть об'єднати не лише за допомогою конкретних дат, а й за допомогою розміщення своєї оповіді на тлі окремого історичного періоду (за Хрущова, за Брежнєва, до і після війни, коли нас вислали, коли я переїхав у місто т.д.). Вибір такого зовнішньої точки відліку залежить від того, наскільки певна подія наклала свій відбиток на біографію оповідача: чи його життя змінилося докорінно чи лише трішки. Іншим, менш поширеним способом організації окремих біографій є хронологія сім'ї (весілля, хрестини і похорони родичів) або момент виживання, коли за складних обставин оповідачеві вдалося врятуватися від смерті (купівля/продаж корови, побудова землянки та ін.).

Описуючи події минулого, оповідачі не вибудовують лінійну хронологію фактів: вони відтворюють епізоди в тому порядку, в якому ті мали б відбуватися, а не в тому, у якому вони насправді відбулися в минулому. Події поміщені тут не послідовно, але відповідно до логіки оповіді таким чином, що оповідач може досягти мети своєї оповіді. Таким чином, власне хронологія має другорядне значення. У розповіді пам'ять про минуле не постає у вишляді ланцюжка послідовних подій – це радше довільна конфігурація вибраних у потоці прихованих у пам'яті індивіда окремих епізодів (важливих для оповідача на час розповіді та підходящих за логікою його оповіді у даний момент)⁸.

Відмінність оцінок події як визначної окремими суспільствами чи індивідами проявляється ще й у різних оцінках такої події у власному житті. Слід пам'ятати, що кожен оповідач/ка, належить до окремої спільноти, інтерпретує події, певні індивідуальні мікроісторії, як частину певної макроісторії, з якою

⁷ Голофаст В., Три слоя биографического повествования // Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ: Мат. междунар. семинара. – СПб., 1997. – С. 23-26.

⁸ Loventhal D. *Przeszłość to obcy kraj* // Res Publica. – № 10(200), 2010. – S. 150.

вона себе ототожнює. На цьому рівні абстракції індивіди змагаються між собою, створюючи образ самого себе та пам'яті про минуле. Тим не менш, існує постійна потреба ввести свої особисті спогади в набагато ширший контекст історії місцевого або навіть національного значення. За словами Девіда Лоуенталля, особистість завжди потребує спогадів інших людей, які стають точкою відліку для його/її власних спогадів⁹. Це допомагає йому/їй співставити свій власний індивідуальний біографічний досвід минулого із ширшим історичним контекстом, і зміцнює або послаблює її ідентифікацію з групою. Індивідуальне бачення події насправді може як збігатися з колективним уявленням про нього, так і відрізнятись від нього¹⁰. Тоді оповідач стає учасником/цею змагання багатьох думок про минуле, що відбувається в межах спільноти, до якої вони належать. Вибір, однак, у нього обмежений: можна прийняти суспільний образ минулого або відкинути його, створюючи натомість свій власний. У першому випадку, дослідник матиме справу з так званими «вартовими пам'яті», в другому випадку – з її аутсайдерами. Вплив «вартових пам'яті» на науковий дискурс іноді суттєвий, але з часом вони можуть поступитись першістю останнім. Особливо коли на зміну одним *визначним історичним подіям* приходять інші.

Саме у той момент, коли подія визнається знаменною, вона стає невід'ємною частиною публічної історії. Вона перепрацьовується, переосмислюється у визначеному тогочасною історичною політикою ключі. Саме у той момент пам'ять стає полем бою. Ми б'ємося з самими собою, формуючи в пам'яті певний образ нашого минулого досвіду і пригнічуючи інші, альтернативні спогади. І беремо участь в боротьбі різних поглядів на минуле, різних спогадів про минуле – боротьбі, яка розгортається в пу-

⁹ Там само. – С. 152.

¹⁰ Portelli A. Oral History as a Genre // Narrative and Genre / Ed. by M. Chamberlain, P. Thompson. – New York, 2000. – P. 66.

блічному просторі¹¹. З одного боку, через те, що важливі події присутні у громадському дискурсі, оповідачі здатні відмовитися від індивідуальності особистих спогадів та замінити їх соціально-прийнятним сурогатом.

Розалія Черепанова, згадуючи про розчарування усних істориків з приводу обмежень нового методу, говорить передусім про несповнені надії, які покладали на нього дослідники на пострадянському просторі. Авторка нагадує, що пошуки у наративі альтернативної по відношенню до радянського гранд-наративу пам'яті лише ілюстрували існування декількох версій однієї і тієї ж біографії оповідача у пост-суспільствах. Ці версії можуть відрізнятись як набором фактів та дійових осіб, так і їх інтерпретацією¹². Вони нерідко нагадують шкільний підручник, відтворюють офіційно прийнятну версію подій. З одного боку оповідачі цінують винятковість свого саме індивідуального історичного досвіду, з іншого – їм не хочеться вирізнитись серед інших членів своєї спільноти пам'яті. Саме тому їм властиво згадувати, що саме з ними сталося у час, коли в історії їхньої батьківщини відбувались події, які згодом стали вважати за переломні, визначні для її майбутнього. Адже саме таким чином їх пересічна біографія пов'язується із великою історією їх народу. Це бажання може бути на стільки сильним, що спонукає до брехні. Брешуть (хоча й переконливо) як окремі оповідачі, так і цілі суспільства. Перші про особистий героїзм та непересічність пережитого досвіду війни, вигнання, репресій; останні – про стійкість та гідність їхніх предків перед лицем складних історичних

¹¹ Томсон А. Легенда об АНЗАКе: исследуя национальную мифологию и память в Австралии // Хрестоматия по устной истории / Пер, сост, введение общ. ред. М. В. Лоскутовой. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та, 2003. – С. 189.

¹² Черепанова, Р., «Маленький человек» в «большой истории»: Опыт интерпретации устных биографических рассказов // Вестник Челябинского государственного университета. – № 4, 2009. – С. 148.

випробувань, що мало б слугувати доказом винятковості цілого народу.

Абсолютно феноменальним прикладом такої суспільної домовленості є дослідження Алістера Томсона, який свого часу аналізував усні історії австралійців-учасників Першої світової війни в складі Австралійського і Новозеландського армійського корпусу (АНЗАК). Він дійшов висновку, що у суспільстві сформувалась та поширилась міфологізована та ритуалізована легенда про АНЗАК. Однак з неї було виключено усе, що могло б кинути тінь на героїку корпусу. Водночас наратори/ки, які не могли вийти за рамки виплеканого офіційним дискурсом образу, змушені були переробляти особисті спогади так, аби вони не відрізнялись від усталеного шаблону¹³.

Здебільшого усна історія ХХ століття – це розповіді про травматичний досвід минулого. Характерним для оповідей про травматичний досвід є нециристість і використання під час її створення мовних стереотипів та кліше, що в цій ситуації є способом впоратися зі стресом, викликаним процесом пригадування, а також ефектом дистанціювання оповідача від реального, фактичного складного досвіду¹⁴. Таким чином усна історія Другої світової війни це піднесений, продуманий конструкт, заснований на прийнятих в даній культурі світоглядних стереотипах. Іншими словами, оповідач говорить, не про те, що пережив, але лише про те, що з його/її травматичного досвіду міститься в колективному уявленні про цю подію. Зокрема, йдеться про уніфікацію сприйняття й оцінок складного біографічного досвіду, хоча, здавалося б, індивідуальний досвід оповідачів мав би пока-

¹³ Томсон А. Легенда об АНЗАКе... – С. 189-201.

¹⁴ Kość K. Przemilczane zyciorysy. Poczucie wyobcowania Polaków deportowanych do ZSRR (w latach 1940-1941) po ich powrocie do kraju // Wykluczenie. Społeczno-kulturowe mechanizmy kreowania emocji / Red. B. Płonka-Syroka, K. Marchel. – Wrocław, 2010. – S. 319-320.

зати розмаїтість та складність оцінок минулого. Алістер Томсон наголошував: «Наші спогади – якщо вони не відповідають загальноприйнятим уявленням про минуле – можуть виявитися хворобливими, представляти певний ризик. Ми формуємо наші спогади, вписуємо їх у певні рамки так, щоб вони відповідали прийнятним для суспільства образам і поняттям; або ж ми знаходимо притулок у вузькому колі близьких нам людей з подібним життєвим досвідом: в соціально або політично маргінальній аудиторії. «Незручні» спогади неминуче доводиться в собі придушувати: адже виключення з суспільства може мати для людини психологічно надто високу ціну».¹⁵

Таким чином автор підводить до не менш болючої для пост-суспільств проблеми «реперформатизації» дослідницького процесу. Мова йде передусім про те, що там, де оповідачі завзято дотримуються стандартних образів і уявлень про своє минуле навіть тоді, коли їх особистий досвід суперечить їм, слід заохотити оповідача до того, аби його біографічна розповідь вийшла за рамки панівної в суспільстві легенди. Якщо в контексті травматичного досвіду мали місце якісь приємні спогади про певні події – варто дозволити їм бути, не викреслюючи їх ані зі своєї пам'яті (через їх відмінність від загальноприйнятого взірця спогадів про трагічні історичні події), ані з чіхось особистих спогадів (як недоречні).

Звернімо увагу й на те, що у біографічній оповіді на різних рівнях присутні інші тексти, які можна більш-менш розпізнати. Сама оповідь є новим полотном, зітканим з фрагментів інших тканин (уривків культурних кодів, дискурсивних формул, наративних схем). Звідси й намагання усних істориків відшукати різноманітні впливи на зміст інтерв'ю, проаналізувати протистояння та водночас детермінованість усних спогадів «офіційними» дискурсами, колективними уявленнями.

¹⁵ Томсон А. Легенда об АНЗАКе... – С. 200.

Як на мене, хронологія у біографічній оповіді є надто умовною, як і історична достовірність усної історії. Проте, якщо нам вдасться зрозуміти, чому оповідач/ка саме таким чином конструює оповідь про своє минуле, то ми наблизимось до значення, яке він/вона надає своїй біографії загалом та окремим подіям у своєму житті зокрема та чи окремі події у минулому країни були переломними (і настільки), як це представляє історична наука. Більше того, такий підхід дозволяє усвідомити, наскільки конструктивна *визначна історична подія* є лише продуктом історичної політики чи політики пам'яті.

Трансформація образів минулого на прикладі одного дослідження

У цьому контексті мене зацікавив аспект взаємодії стереотипних уявлень про минуле між дослідником та оповідачами. Дослідник, ініціюючи біографічне розповідь, завжди вказує мету запису усної історії. Кінцевий продукт співпраці оповідача та дослідника – це максимально спільне творіння, в якому обидва учасники обмежені тематичними рамками дослідження одного та хронологічними рамками біографії іншого¹⁶. Якщо саме дослідник визначає напрямок біографічної оповіді (оповідач лише порушує запропоновані йому теми бесіди), то таку оповідь назвати біографічним нарративом важко. Оповідач стає лише об'єктом дослідження і відповідно до цього дослідник надає значення його біографії¹⁷. А сприйняття минулого оповідача та, беручи ширше, цієї спільноти пам'яті, яку він представляє, залежить виключно від світогляду та стереотипних уявлень про минуле (чи про досліджувану тему) самого дослідника. Таким чином дослідник втрачає почуття реальності і не може відокремити те, що чув від

¹⁶ Kabzińska I. Wśród «kościelnych Polaków». Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi. – Warszawa, 1999. – S. 18.

¹⁷ Portelli A. Oral History as a Genre... – P. 28-29.

оповідача, від того, що оповідач нібито хотів передати через свою оповідь. Тим більше, що в більшості усних істориків вкрай рідко є щось спільного із оповідачами. Ми часто різні за віком, статтю, расою, переконаннями і цінностями та, насамперед, ми маємо інші стереотипні уявлення про минуле наших оповідачів. Таким чином, стереотипний образ минулого, самого дослідника замінює стереотипні образи минулого оповідача¹⁸.

Дослідник постає тут як ключова фігура процесу надання значення минулому оповідачем. Валері Йоу у кількох своїх роботах наголошувала на «непрозорості» дослідника. На її думку, дослідник не може, по суті, бути вільним від оцінок та упереджень. Проте один нав'язує свій світогляд крадькома, інший, приховує власну упередженість, а ще інший, навпаки, підносить власну нетолерантність до рангу методологічної стратегії. Дослідниця вважає, що серед впливів інтерв'ю на дослідника та впливів на наратора/ку слід проаналізувати мотиви, що спонукали самого усного історика зайнятися цією темою, почуттів до оповідачів (окремого оповідача), рефлексії щодо його реакції на почуте від співрозмовників, усвідомлення вторгнення (нав'язування) власної точки зору як нараторові/ці під час розмови, так і читачеві – у контексті аналізу біографічних розповідей. Авторка пропонує низку запитань, котрі має поставити собі усний історик, аби відокремити власну перспективу від розповіді наратора:

- Що я відчуваю до мого співрозмовника?
- Чи мій спільний (подібний, відмінний) із ним життєвий досвід впливає на наші відносини під час розмови та після неї?

¹⁸ Куделя-Свентек В. У каждого свой Казахстан... По материалам проекта «Z ziemi Kazachskiej do Polski» посвященного коллективной памяти репатриантов из Казахстана в Польшу // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело: збірник наукових статей / За ред.: Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: Торсінг плюс, 2010. – С. 72-87.

- Яку роль у цьому процесі відіграє мій світогляд? Якою є моя ідентичність за межами мого поля?
- Чому я обрав/обрала власне цю тему?
- Чому я ставлю саме такі питання та у такому порядку? Від чого це залежить і чи я готовий/готова до альтернативного перебігу розмови?
- Як я ставлюсь до мого дослідження? Які емоції пов'язані в мене із моїми дослідженням (оповідачами, темою, тощо)?¹⁹

Коли свого часу я проводила дослідження про досвід примусової депортації поляків в межах Радянського Союзу у 1930-х рр., я була готова говорити з потенційними оповідачами на конкретні теми стосовно їх історичного досвіду. Їх я сформувала на підставі літератури і моїх уявлень про досліджувану тему на базі наукових стереотипів про депортацію та репресії як історичного явище, незалежно від історичного контексту, словникових визначень таких явищ та їх значення, прийняті представниками моєї власної культури. На початку дослідження я була переконана, що існував міжпоколіневий переказ пам'яті про досвід політичних та релігійних переслідувань серед казахстанських поляків, що відіграв ключову роль у створенні їх неодмінно виняткової ідентичності. Крім того, я сподівалась від моїх оповідачів вкрай пересічних усних історій про страждання. Таким чином, я очікувала від них подібного розуміння цих конструктивів та того, що вони ілюструватимуть мої уявлення власними прикладами зі свого життя. Собі ж я поставила завдання: зібрати ці образи і проаналізувати зміст, який вони нібито приховують. Виявилось, однак, що оповідачі побудували розповіді, засновані на своїй власній хронології. Частина історичних подій із життя своєї групи вони не вважали ані важливими, ані визна-

¹⁹ Yow Valerie Raleigh. Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences. — New York, 2005. — P. 169.

чними настільки, що навіть не намагалися їх запам'ятовувати. Для мене, наприклад, ключовим завданням було відтворити сприйняття реальності з точки зору людини, поневоленої комуністичною системою, то ж я хотіла, щоб оповідачі наголошували саме ті елементи досвіду, в яких йшлося про обмеження прав і свобод людини в Радянському Союзі. Тим не менш, більшість моїх оповідачів/ок не вбачала нічого особливого в тому, що вони не мали можливості впливати на свою долю (не могли вільно обирати професії чи місце проживання, а змушені були задовільнитись тим, дозволено було людям із їх антирадянським походженням і біографією). Натомість, усвідомлюючи ці обмеження, вони навіть не прагнули чого-небудь кращого²⁰.

Однак тема репресій була виключно приводом почати діалог зі мною як слухачем їх усної історії та спробою виправдати мою зацікавленість їхньою біографією; згодом вони переконували мене у винятковості свого життєвого досвіду. То ж мене зацікавило, чому оповідачі саме так інтерпретували тему нашої розмови і як вони уявляли собі моє бачення їхнього минулого. Словом, мене зацікавив образ минулого, який сформували казахстанські поляки як спільноти пам'яті. Важливо було зрозуміти, які його елементи вони вживають для створення своєї ідентичності та збереження її цілісності, а якими зловживають, та з якою метою. Проте найбільше мене цікавило, чи наші розуміння поняття «репресії» тотожні, і чи поляки в Казахстані усвідомлюють, що стали жертвами «політичних репресій». У тому сенсі, у якому їх (в моїй особі) розуміє історіографія.

У політичних репресіях я вбачала вид покарання, який застосовували державні органи з метою запровадження та збереження існуючого політичного та суспільного ладу. Будь-які

²⁰ Kudela-Świątek W. Odpamiętane... O historii mówionej na przykładzie narracji biograficznych Kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. — Kraków, 2013.

політичні репресії я розуміла як прояв політичного насильства, що було інструментом поточної політики, а регулювання відбувалося виключно з огляду на інтереси правлячого режиму. Основним документом, який визначає сутність репресій радянської влади по відношенню до мешканців Республіки Казахстан є Закон Республіки Казахстан від 14 квітня 1993 р. «О реабилитации жертв массовых политических репрессий», де сказано:

«(...) політичними репресіями визнаються заходи примусу, що здійснювалися з політичних мотивів державними органами або посадовими особами, які їх представляли, у вигляді позбавлення життя чи свободи, включаючи взяття під варту та примусове лікування в психіатричних закладах, вигнання з країни і позбавлення громадянства, видалення з місць проживання або районів проживання (поселення або висилки), направлення на спецпоселення, залучення до примусової праці з обмеженням свободи (у тому числі в так званих «трудовах арміях», «робочих колонах НКВС», а також інші обмеження, позбавлення або обмеження прав і свобод, засудження за хибним звинуваченням у скоєнні злочину, або з переслідуванням як соціально небезпечних осіб за ознаками політичних переконань, класової, соціальної, національної, релігійної чи іншої приналежності в судовому, позасудовому або адміністративному порядку. Під реабілітацією в цьому Законі розуміється визнання особи в судовому або іншому встановленому законом порядку жертвою політичних репресій або потерпілим від політичних репресій, відновлення його порушених прав, відшкодування заподіяної моральної чи матеріальної шкоди»²¹.

Це визначення законодавця – обрис того, що саме з багатогранного досвіду окремої особистості влада буде визначати як акт репресивної політики відносно громадян. На підставі цього

²¹ Закон Республіки Казахстан від 14 квітня 1993 р. О реабилитации жертв массовых политических репрессий. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://mzsg.gov.kz/node/242152>

документа мої оповідачі були реабілітовані на початку 1990-х рр. Формальна приналежність до цієї спільноти пам'яті на підставі законодавчого акту не означала, яких саме аспектах свого складного життя у радянські часи мої співрозмовники вбачали прояв репресії по відношенню до них як представників польської нації.

З одного боку, більшість моїх співрозмовників стала жертвами значного обмеження громадянських свобод: вони зазнали депортації, були розселені у спецпоселеннях, більшість з них була мобілізована до «трудармії», вони неодноразово були засуджені за сфабрикованими звинуваченнями та через релігійні переконання, соціально дискриміновані за етнічної ознакою. До того ж, вони зберегли пам'ять про тих, хто не вижив у роки репресій. Власне кажучи, такий образ репресій був тотожний йому власному, тому я не мала проблем із тим, аби розцінювати досвід цієї груп оповідачів як трагічний.

Я також зустрічалася з людьми, для котрих репресії були рівнозначні несправедливому ставленню до них: саме вони наголошували, що репресії проти нацменшин в Радянському Союзі проявлялись у нерівних можливостях (освіта, кар'єрний зріст та інше). Були й інші, що пригадували події, які я узагальнено окреслила почуттям суспільного відчуження. Таким чином, ці оповіді значно відрізнялися від словникового визначення терміна репресії та від моїх тодішніх переконань.

Здебільшого моїм оповідачам вкрай важко було вийти із образу пасивної жертви історії. Адже тривалий час їхнє життя було сповнене страху та жалю. Вони вкрай рідко оцінювали своє життя як щасливе, повноцінне хоча б у родинному плані. Свої життєві негаразди та нереалізовані амбіції вони списували на своє етнічне походження та особливий статус нащадків ворогів народу у комуністичному суспільстві. Цей образ був статичним до моєї зустрічі із паном Едмундом. Це був літній чоловік, що охоче розповідав про своє громадське життя, пар-

тійне минуле та досвід роботи у одному із польських національних товариств у 1990-ті роки. Він головним чином зосередився на своїх відносинах у професійній сфері у контексті свого етнічного та соціального походження, і лише побіжно згадав про близьких.

На початку своєї біографічної оповіді він постає перед слухачем нескореним молодим чоловіком, якого не задовольняв образ колгоспного майбутнього. Будучи сином «ворога народу», депортованого з родиною у Казахстан, він не міг виїхати на навчання до міста. Пригнічений золотий медаліст не втратив надії, та за порадою рідного дядька написав листа до Лаврентія Берії. Сьогодні пан Едмунд переконаний, що саме завдяки тому, що він письмово відрікся від батька (цитуючи у листі тезу Сталіна про те, що в Радянському Союзі син за батька не відповідає). Про особливе значення, яке оповідач надає цій події, свідчить той факт, що таких листів до Берії пан Едмунд написав три, і в них тричі відрікся від свого батька «ворога радянського народу». Я бачила в його очах щиру гордість з цього приводу.

У перші хвилини розмови я тамувала свої негативні емоції, що виникали з мого нерозуміння його почуттів, світогляду. Надто багато нас розділяло у цьому плані. Я навіть пригадала собі старий американський анекдот часів холодної війни. Одного разу повернувся незалежний журналіст з СРСР, а колеги його почали розпитувати, що його найбільш вразило. А той каже: «Я був приголомшений тим, з якою силою совети борються із труднощами, що самі собі створили». Увесь парадокс його розповіді полягав у тому, що досягти відносно високої суспільної позиції йому дала змогу та сама система, яка понівечила його життя та життя його родини раніше.

Проте, розповідаючи про свою подальшу партійну кар'єру, він перетворюється у заручника обставин та суспільних обмежень у радянському суспільстві у 1960-70 рр. минулого століття:

[Е.:] в 1969 году мне сказали в райкоме\ ты готовый секретарь- райкома\ давай в партшколу\ давайте я поеду в партшколу- алматинскую\ я хотел в москву\ но не было места\ и при том\ я же был сын врага народа\ но я сам удивился как меня в высшую партийную школу направили\ но направили--- время было какое-то другое\ и я поехал-- сдал там все - закончил-- даже был секретарем парторганизации там курса в партийной школе\ был у нас председатель парткома в партшколе\ честный человек\ он видимо распознал меня что-ли\ вот\ закончил я партшколу (...) я работал председателем здесь в щучинске заместителем двенадцать лет\ (шепіт) тоже\ ушло три председателя\ один - потом второй и третий ушел\ все коренное население\ а вот я\ меня когда значит\ направляли тоже на председателя\ нет- отказ\ нет- отказ и никто ничего не говорит\ потом приезжает товарищ из цк\ я его спрашиваю васильиваныч ну почему так\ он мне говорит\ слушай едик\ он меня едиком звал\эдик ты же знаешь\ кто ты был---\ я говорю-- знаю--\ так вот-- твой-- потолок зам--\ больше ты никуда и не рыпайся\ у тебя хватит ума и на большое дело\ но ты больше не рыпайся\ и все я больше не стал.²²

І тут мене огорнув смуток від усвідомлення того, що все життя пан Едмунд прожив, розуміючи суть комуністичної системи та пристосовуючись до існуючих обмежень таким чином, аби хоча б складалось враження відносно добре прожитого життя. Адже він добре пам'ятав репресії, яких зазнала його родина у сталінські часи. Однак, як вірний син радянської батьківщини, він почував себе приниженим через її злопам'ятність. Слова, які оповідач вкладає в уста товариша з ЦК, могли б в загальному прозвучати, тому що їх присутність не впливає на цілісність біографічної опо-

²² Інтерв'ю з Едмундом Ф., записане 10 серпня 2009 р. у м. Щучинськ, 35:30-39:06. Фрагмент подано у напівфонетичній транскрипції, максимально наближеній до усного характеру біографічної оповіді.

віді. Вони свідчать (і можливо саме тому вони з'являються саме у цей момент наративу) про безмежне розчарування пана Едмунда, яке він старанно приховував під маскою незламного комуніста (нової радянської людини). Слова «ти ж знаєш, хто ти був» є радше підсумком багаторічного осмислення власної біографії у контексті його польської ідентичності, внука та сина переселених з Радянської України у 1930-ті роки поляків.

Образ репресій, виплеканий моєю особистою (на рівні я-людина) та історичною уявою (на рівні я-дослідниця) належало співставити із реальним співрозмовником. Таким чином мені довелося свідомо розширити спектр значень поняття «репресії». Відтак, під цим поняттям я розглядала переслідування за етнічними чи релігійними ознаками, прояви обмеження цивільних прав і свобод громадян, втручання в особисте життя та пов'язане із цим почуття суспільної неповноцінності, і навіть переконання про низьку вартість окремих членів суспільства.

І вже абсолютно безцінним я вважаю усвідомлення того, що далеко не всі складнощі та важкі випробування, що випали на долю поляків в Казахстані, були проявом цілеспрямованої майже евгенічної політики радянської влади виключно проти осіб польської національності, як це наполегливо представляє польський історичний гранд-нратив. Річ у тім, що заборона (само)вільної зміни місця проживання, відсутність паспортів та гідної заробітної платні (а протягом тривалого часу – взагалі будь-якої платні), вкрай виснажлива робота у колгоспах за трудовні та низький рівень життя випав на долю усіх національних меншин загалом у радянській системі репресій. Обов'язкові державні позики та високі податки під час Другої світової війни руйнували життя усім колгоспникам на всій розлогій території СРСР. Це ж стосується можливостей збереження автентичної етнічної самобутності та мови предків. Адже жертвами русифікації та советизації народів, що населяли тоді державу, стали всі без

винятку. Більше того, я дійшла несподіваного висновку: винятковість страждань моїх оповідачів – не більше, ніж конструкт польської публічної історії, що тягарем ліг на плечі поляків у Казахстані та звів їх біографії, по суті, до стислого опису репресій проти поляків у республіках СРСР. Пробити мур трагічного образу минулого, щоб почути щось більше про їх колгоспне повсякдення, переконання, світогляд, кар'єри у компартії тощо, вкрай важко. А таких самодостатніх представників групи, як пан Едмунд, не так багато, щоб заглушити дискурс про поляків жертву комуністичної системи у публічному просторі.

Віднайти особисте у колективному

Працюючи над цим текстом я усвідомила, що головне питання, яке турбує мене як дослідницю, можна сформулювати таким чином: чи у згромадженні суспільних образів минулого, ми все ще можемо говорити про існування індивідуальної пам'яті знаменних історичних подій? Адже здебільшого оповідачі не бажають вирізнятися на тлі існуючих стереотипів, вони воліють повторювати фольклорні шаблони, щораз більше спотворюючи образ минулого. З плином часу, ці спогади стають все більш розпливчастими і фрагментарними, уніфікуються у колективній уяві. А міжпоколіннева передача досвіду минулого все більше нагадує старий анекдот чи родинну легенду, а не розповідь про минуле таким, яким його насправді досвідчили. Більш того, якщо зовнішній слухач хотів би знати більше деталей, він не міг задовольнити свою допитливість, тому що в багатьох випадках, ніхто ніколи не думав про збереження вичерпного образу минулого. Індивідуальна пам'ять співіснує із сімейними розповідями про життя наших рідних. Проте батькам, бабусям і дідусям ми звикли вірити на слово, сподіваючись, що їхні історії не можуть бути неправдивими. Проте, дуже часто сімейні цензори історії відкидають невідповідні факти та повсякдення спогадів, прикра-

шаючи її вишуканістю стилю родинної історії. А роблять це через необхідність розповісти власну сімейну історію послідовно та змістовно. Образи, присутні у публічному дискурсі, стають матеріалом, з якого оповідач заповнює прогалини тендітної структури біографії (своєї та близьких). Завдяки імпортованим нарративним схемам оповідач перетворюється із звичайного колгоспника на того, хто «пережив не абищо», і тоді його історія заворожує і тримає слухача в напрузі. Таким чином, суспільні образи минулого проникають у приватні спогади настільки глибоко, що оповідачі сприймають їх як свої власні та переказують їх нащадкам, як автентичні.

І тут виникає ще більш тривожне запитання: чи усноісторичні практики ще мають якийсь сенс? Чи, можливо, ми повинні лише збирати ці спогади для прийдешніх поколінь, у, так би мовити, «законсервованому» вигляді? Переконана, що сприйняття усної історії виключно як інструменту для перегляду існуючих колись ідеологізованих образів минулого призводить до створення нових образів, припускаючи їх повну протилежність до першої версії. Це наче читати цікаву книжку іноземного автора у невдалому перекладі. Адже якщо ми відштовхуватимемося від того, що наші оповідачі мають абсолютно типову або альтернативну версію минулого, то сенс дослідницької роботи буде зведено до культивування окремих версій пам'яті та забування інших.

Здається, відмова від подієвого підходу в усній історії, що зобов'язує дослідників протиставляти колективні (публічні) та приватні образи минулого, дає можливість дізнатися про оповідача як людину, що переживає минуле в його різноманітті. Саме така усна історія дозволяє нам бачити наратора/ки у розповіді, і, таким чином, відкриває нескінченні можливості для інтерпретації його/її біографії; усвідомлює багатогранність історії обмеженість історичного наративу, його залежність від парадигми дослідника, історичної політики тощо.

Оксана КУЗЬМЕНКО
Інститут народознавства НАН України

ОБРАЗ «СТРАХУ» ЯК ЕТНОКОНСТАНТА ФОЛЬКЛОРНИХ НАРАТИВІВ ПРО ІСТОРИЧНІ ДРАМИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Феномен «страху» лежить в площині багатьох соціокультурних, філософських світоглядних концептів. Як фундаментальна умова екзистенції людини, він є першопричиною та передумовою буття людини та виразом вічної хиткості її існування у просторі життя¹. Водночас *страх*, *стурбованість*, рівно ж як інші негативні емоції, набувають значення онтологічних категорій, психологічних станів, іманентно властивих людині незалежно від обставин її життя². Страх, на думку філософа Олега Туренка, є «адекватно-рівний атрибут цивілізаційної відповіді людства на історичні виклики, що постають перед ним»³. Він виникає в час згубних для людей подій: війн, революцій, катастроф – і в таку мить «через речовинно-предметне втілення, активну діяльність людини «виходить» (з внутрішнього світу людини назовні) на культурно-історичну, реально існуючу арену, стає об'єктивним фактором людського буття у світі»⁴. Саме про природу страху, породженого десятиліттями насильства і «червоного» терору ХХ ст., що міцно вкорінився в душах і сві-

¹ Пасько І. Переднє слово // Туренко О. С. Страх: спроба філософського усвідомлення феномена. – К. : Парапан, 2006. – С. 3.

² Габитова Р. М. Концепция личности и общественной жизни в немецком экзистенциализме // Современный экзистенциализм: критические очерки / Ред. коллегия: Л. Н. Митрохин и др. – М. : Мысль, 1966. – С. 125–148.

³ Туренко О. С. Страх: спроба філософського усвідомлення феномена. – К. : Парапан, 2006. – С. 193.

⁴ Там само. – С. 5.

домості українців, кілька років тому висловився о.Борис Гудзяк. Він зазначив, що «сьогодні страх причаївся в людських душах. Він готовий прокинутись від найменшого поштовху. Духовно спустошене суспільство завмирає від страху ще тільки в передчутті можливого удару»⁵. Як і наскільки інтегрований страх, що є однією з форм чуттєвого досвіду людини, у колективній культурній пам'яті і чи може бути подоланий цей фантом? Певною мірою розкрити це питання дозволяє нам усна народна словесність, яка подає свій ракурс модусу страху.

У мовленнєвій діяльності людини слово «страх» є одним з найбільш емоційно навантажених концептів, під яким розуміють «когнітивну одиницю, що виявляє цілісне знання (яке не передбачає стійкої структури) про ціннісні екстралінгвістичні явища, значимі для культури/субкультури/індивіда»⁶. Разом з тим страх як «архетип колективного несвідомого, що інваріантно зберігається в усіх фазах історії, в усіх етнічних та цивілізаційних культурах» (І.Пасько) є особливою формою збереження індивідуального травматичного досвіду в колективній пам'яті, яку усні історики атрибутують як «сигнали» травми⁷. Ці сигнали у взаємодії з іншими екзистенційними поняттями: «голод», «біль», «відчай» «зрада», «смерть» – входять в орбіту наукового аналізу не тільки суто лінгвістичних досліджень⁸, але й фоль-

⁵ «Наша спільнота зворушена щедрим виявом вашої уваги й підтримки». Подяка о. Бориса Гудзяка друзям УКУ // Обіжник: Український католицький університет. – 2010. – № 36. – С. 2.

⁶ Эмер Ю.А. Фольклорный концепт: жанрово-дискурсивный аспект // Вестник Томского государственного университета. Серия: Филология. – № 1 (9), 2010. – С. 91.

⁷ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор / Оксана Кісь // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело : зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків, 2010. – С. 173.

⁸ Поповський А. Студії над словом зрада в українській пісні // Актуальні проблеми української літератури і фольклору: наук. зб. – Вип. 10 / Редкол. : С.В. Мишанич (відп. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – С. 121–133.

клористики, яка розглядає сталі елементи традиційного усно-словесного тексту як «константи», що наближені за своєю суттю до змісту терміна «формула»⁹.

Поняття «страшне», «страх» в народній культурі найбільш виразно представлені в працях, які заглиблені у сферу міфологічних творів, зокрема демонологічних оповідань та легенд, а також вірувань, в яких реалізується антропологічний досвід пережитого страху і омовленого способу його подолання. Образ «страшного» є також питомим елементом дитячої субкультури, що найкраще демонструють фольклорні твори у жанрі чарівної казки, а також «страшилок», прагматикою яких є налякати слухача¹⁰.

У сучасній українській фольклористиці проблему сприйняття «страшного» у традиційній та постмодерній вербальній культурі артикулювала Вікторія Завадська¹¹. Вона авторка двох студій, в яких розглянула «страх» передусім як ознаку живого у ритуально-міфологічному комплексі, ствердивши, що він є особливо складною емоцією для аналізу. Дослідниця простежила задіяність поняття *раптовий страх* (так званий «ляк» і «переляк») та семіотичну реакцію на страшне, що з ряду інших реакцій (фізіологічні, емотивні) є найцікавішою, бо відби-

⁹ Детальніше про це див.: Микитенко О.О. Балканослов'янський текст поховального оплакування: прагматика, семантика, етнопоетика. – К. : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2010. – С. 8–12.

¹⁰ Бакіна Т. Жанрова своєрідність сучасного дитячого фольклору // Народознавчі зошити. – № 5, 1996. – С. 296.

¹¹ Завадська В. Страх як ознака живого у ритуально-міфологічному комплексі // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. пр. / Редкол. : Семенюк Г. Ф., Снитко О. С., Івановська О. П. та ін. – К.: Вид-ня КНУ, 2011. – Вип. 35. – С. 194–201; Завадська В. Сприйняття «страшного» у традиційній та постмодерній вербальній культурі // Одеські етнографічні читання. Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості: зб. наук. пр. / Редкол. : Борисенко В. К. Дмитренко М. К., Кожоляно Г. К. та ін. – Одеса : Вид-во «Одеський національний університет ім.І. І. Мечникова», 2014. – С.122–130.

ває уявлення людини про об'єкт загрози. Свої висновки авторка побудувала на основі аналізу текстів соціально-побутових бувальщин, приказок, казок, прокльонів, чуток, що закроені на виразно міфологічному сприйнятті дійсності. Відштовхуючись від постулатів психологічної науки, дослідниця описала механізм виникнення страху, що включає три етапи: 1) *тривога*; 2) *переляк* як стан усвідомленої небезпеки і 3) *власне страх* як стан повної дезорганізації особи¹². В.Завадська, опираючись на власні практичні спостереження, стверджує, що «той, хто пережив якусь страшну ситуацію часто розповідає про неї зі сміхом, зменшуючи значення небезпеки, що загрожувала, й збільшуючи власну емоційну напругу, аби розсмішити слухачів»¹³. Очевидно, що такий висновок не є повсюдним і залежить від жанрової природи тексту. Дослідниця не брала до уваги способів відображення *довготривалого страху*, який закріплений у наративних текстах, що змальовують історичні драми ХХ ст., і які стосуються мотивемного поля «війна», «голодомор», «виселення» тощо. Потреба висвітлити це питання обумовлює актуальність цього дослідження.

Мета студії – з'ясувати місце і роль образу *страху* в неказковій історичній прозі, зокрема в переказах та меморатах. Основним завданням є простежити механізми вербалізації, художньо-поетичні засоби презентації та стереотипізації емоційного стану *страху*, що – як константа – закріплений в усній оповідній традиції нового часу.

Джерелом дослідження слугують усні оповідання автобіографічного типу, меморати, а також історичні перекази, взяті з власних польових матеріалів 2002-2014 рр., а також з Наукового архівного фонду рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського

¹² Завадська В. Страх як ознака живого у ритуально-міфологічному комплексі. – С. 194.

¹³ Там само. – С. 195.

НАН України, Лабораторії фольклору при Кафедрі української фольклористики Львівського національного університету ім.І.Франка та друкованих текстів, присвячених подіям Першої світової війни (1914–1918), Голодомору 1932–1933 рр., репресивним акціям та насильницьким виселенням українців у 1940-х рр.

В академічному словнику української мови лексема «страх» в його основному першому значенні тлумачиться як «стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного»¹⁴. Таким чином основним завданням нашої студії є з'ясувати: якою є специфіка відображення цього стану у фольклорних жанрах, які складають фонові знання сучасних носіїв усної традиції?

У наших попередніх дослідженнях над історичною поетикою української соціально-побутової лірики, яка є складним конгломератом давньої ліро-епічної традиції та нового модерного мислення, ми дійшли до висновку, що у пісенному фольклорі ХІХ — поч. ХХІ ст. сформувався стійкий пучок мотивів, згрупованих довкола мотивеми 2.4. «Страх», які слід тлумачити як «герой, героїня (С=) боїться». Вона має два варіанти вираження: 1) страх героя за своє життя; 2) страх героя за життя близьких. Зазначимо, що мотив «страх смерті», що є найвищою ланкою у градації відтворених людських емоцій, найбільш поширений. Згідно з нашим «Показчиком мотивем і мотивів української соціально-побутової лірики»¹⁵, мотивему «Страх» конструюють два аломотиви: 2.4.1. С= боїться смерті: *Жовнір* боїться самотньої смерті у поході («Ой у лузі калина» (Ходаковський;

¹⁴ Словник української мови в 11-ти томах. – Т. 9. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 753.

¹⁵ Кузьменко О. Показчик мотивем і мотивів української соціально-побутової лірики // Кузьменко О. Соціально-побутові пісні в едиційній та дослідницькій практиці Філарета Колесси // Родина Колессів – спадкоємність науково-мистецьких традицій (з нагоди 140-річчя від дня народження академіка Філарета Колесси): Зб. наук. праць та матеріалів. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – С. 111–164. – (Серія «Українська філологія: школи, постагі, проблеми». – Вип. 13). – С. 145.

Максимович, І, XII); *Чумак* боїться померти молодим на полі («Люди конопельки сіють» (Ходаковський)), а також 2.4.2. С= боїться зради: *Дівчина* боїться зради коханого (козака, рекрута («Не буду, не буду» (Ф. Колесса, 1929, № 63), що притаманний здебільшого родинно-побутовим творам.

Поглянемо тепер не те, в якій формі і з якими конотаціями згадана мотивація задіяна у прозовому матеріалі.

Страх смерті у науковому дискурсі залишається найбільш проблемним¹⁶. Аналізуючи різночасові записи текстів фольклорної неказкової прози, ми виявили два рівні функціонування цієї етноконстанти. Перший рівень – вербалізований, де страх як предикат суб'єкта входить у конструкт домінуючого сюжетного мотиву. Залежно від епічної дистанції зображуваної події. Структура цього мотиву може виражатися (1) особово або (2) безособово. Ось приклад першого типу:

«В 1914 році цюпали ся наші войска в гори. Прийшли тоди до нашого села мадяри. Прийшли їх кватермани, ходили по селу і назначували кватири всюди по халупах. Прийшов кватирмах і до нас, до нашої хати і назначив для єдного старшого офіцера кватиру в нас. Як кватирмах пішов, зараз офіцер приїхав на обору, зліз з коня, прийшов до хати, сів на лаву, дав зараз братови малому Грицеву чиколядку і цукру кавальчик, поглядив по голові і сказав: «Добра» (що буде добрий вояк з него). Зладив йому тумер вечеру, засвітив лямпу, він сів і зів, лямпа сі світила, а він зачав роззирати ся по хаті. Глянув помежи образи і зобачив святого Миколая з бородою і з короною та сказав: «Не добре то рус» (що то цар російський) і сказав єго здіймити і спалити. Я сказала, що то ні не Москаль, ні не Рус, а він казав, що Рус, не вірив. Я взяла, зняла образ і спалила, бо єго ся бояли, аби нам що не зробив. А на

¹⁶ Фишер Д.Ф. Страх (fear) // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха; научн. ред. перевода на рус. яз. проф. А.А. Алексеева. – Москва; СПб; Нижний Новгород; Воронеж; Новосибирск; Ростов-на-Дону; Екатеринбург; Самара; Киев; Харьков; Минск, 2006. – С. 1003.

інші образи сказав: «То добра, добра». Ми всі пострашили ся, що він так казав».¹⁷

Вираз фінальної сентенції «ми всі постаришилися» з уст простої бойківської селянки є типовим для багатьох меморативів про війну. Тут бачимо, як наростаюча тривога очікуваної загрози від чужинця-вояка зводиться до кульмінаційного рефлексійного вираження страху за власне життя. Проілюстровану драматичну історію із сюжетом про спалений образ записав ще у 1916 р. по свіжих слідах події відомий фольклорист Володимир Гнатюк. Головною у тексті головною постає ідея вибору, де персонаж перебуває у конфлікті між сакральним та екзистенційним. Цей болісний процес обумовлює природне бажання героїні уникнути безглуздої смерті, де страх протистоїть небезпечній ситуації і є передусім намаганням врятувати іншу людину – малолітнього брата.

У давніх творах, де змальовані трагічні епізоди загибелі фронтовиків під час бою, віднаходимо типове втілення образу страху, нерідко у формі діалектно-фразеологічного звороту («зібрав мене страх»). Наведемо приклад автобіографічного оповідання із сюжетотворчим мотивом «віщого» сну, записаного у 1917 р. від жовніра:

«Послухайте лиш: Одної ночі лежали ми під скалов межи каміньом, – то ніби була резерва, але гранати там траси били як де. Доц лиє сі як з копоньки, ані дерева ні корча лише камінь. Темно як в пеклі, кулі грают. Притулив я сі до каміння тай заснув. Най гину, але най сплю – де ж тиждень не спали. Снит сі мені що десь небіжка моя жінка прийшла до мене (а така сумна-сумна). Стала на каміни тай каже: «Тікай, Михайло, звідси,

¹⁷ Науковий архівний фонд рукописів та фонозаписів Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – Ф. 28-3. – Од. зб. 413. – арк. 3 («Скрило сонце за горою...» Пісні (б.м), перекази. Записано на Дрогобиччині В. Гнатюком). – Далі скорочено: ІМФЕ.

бо загинеш, осиротиш діти. Збудив я сі тай страх мене зняв. Тікати чи ні.

Ет! – думаю – сон-дурниця. Заснув знов. Аж ту чую, щось мене хляп! Хляп! І то по лицю. Отер сі тай сплю. А ту знов: хляп, хляп! Таке зимне як мед. Свічу серник – а то, знаєте, гадина запхала голову в мою форфляшу з кавов тай не може вилізти. Зібрав мене страх.

Ей – думаю – перше сон – тепер гадюка. Зле. Зірвав я сі тай буджу камрата: «Ходи – кажу – гет, бо ту щос не добре. Сусід це злостить сі що го буджу. Я знов – де там. Забрав я гвер тай в ноги. Лише-м відбіг на 20 кроків – а ту гранат таррах! Упав я, посипало сі каміння. Дивлю сі з мого товариша кавалкі лиш. Перехрестив я сі тай змовив «Отче наш» за душу свої жінки, що спасла мене від смерти»¹⁸.

Мотив, в якому відсутній суб'єкт дії, є характерним передусім для текстів у жанрі переказу, в яких можна натрапити на вираз узагальненого типу «страшно було» (часто у прикінцевій частині). Такий формульний вираз образу воєнного страху фігурує в сюжетах про польсько-українську війну, в оповідях про події українсько-більшовицької війни, про історичні персонажі, зокрема про одіозну особу отамана Нестора Махна, якого, як сказав один із оповідачів, «усі боялися»:

«Це були окопи тут, що «по долині зрите поле». Чотири роки в ту війну тут були окопи. Тут стояли москалі, а за Дністром є вікно, така гора казали, забула, як на ту гору казали, там були австрійські окопи... і вони, дець такий день був, вистрілили пару раз з гармати сюда, а ті відси тудя. – і так стояло то штири роки. Аж потому вже, як почалася революція, поляки пішли сюда на Україну... ну, я того не пам'ятаю. То було страшно»¹⁹.

¹⁸ ІМФЕ. – Ф. 28-3. – Од. зб. 273. – Арк.13 (Зап. О.Бабія у листопаді 1917 р. в с. Журавці (біля Перемишля, тепер Польща) від М. Зайця з Ланів Подорожніх).

¹⁹ Архів кафедри фольклористики ЛНУ. – Шифр 2005 – 18 ЖУКЕВ. – Сеанс 4. – Арк. 6 (Зап. О. Жукевич та Х. Валентенко 9 липня 2005 р. у с. Колодрібка Заліщицького р-ну Тернопільської обл. від Липки Ганни, 1924 р.н.).

«[...] На Буковині страшно було. Пу трупах худили. На війні били тих і тих, там кожні хтів тільки жити і дубратися додому»²⁰.

Страх смерті часто супроводжується есхатологічними мотивами та екзистенційно-символічними образами (кров, трупи), що актуалізує фольклорну традицію народної есхатології, пов'язану з кінцем світу і народним розумінням «Страшного суду»²¹: «Були то грізні часи, коли люди поділилися на «красних» і «білих». Страшно тоді було, бо ріки крові проливалися, а брат ішов на брата. Неначе кінець світу настав. [...]»²².

Візуальна картина страшного часто задіяна в переказах про війну, де змальовано сюжет про «селян, які повертаються з евакуації до села»:

«[...] Як сі люди вірнули до села, то їго ні пізнали. Потім будували хати і жили. Як то було страшно. Кулі в ту війну таку яму як стайні. Зімлі летіла на десіт метрів. Скільки людей згинуло. Мій син також загинув. [...]»²³.

Але найбільш продуктивними у фольклорних наративах ми виявляємо атрибутивні конструкції, де постійний епітет «страшний» стає ядерним словом образного концепту та складовою формул: «страшна війна», «страшні битви», «страшний крик», «страшний фронт», «страшний голод», «страшний образ». Розглянемо декілька з них.

²⁰ Хобзей Н. У просторах воєнного часу. Про Першу світову війну в записках для «Атласу української мови» // Українська мова в Галичині: історичний вимір / Відпов. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011 (Серія «Історія мови»). – С. 300.

²¹ Белова О. В. Страшный суд // Славянские древности : этнолингвистический словарь / Под. общ. ред. Н. И. Толстого. – Т. 5. – М. : «Международные отношения», 2012. – С. 178–181.

²² Духовні скарби нашого краю: фольклор Бердянського району Запорізької області. Збірник фольклорних творів / Укладачі Павленко І.Я., Полякова Н.Г.; ред., приміт, вступ. ст. Павленко І.Я. – Запоріжжя, 2005. – С. 31.

²³ Хобзей Н. У просторах воєнного часу. – С. 300.

Страшна війна. Похмурий образ «Великої війни» (її ще атрибутовують через контекстуальний синонім «*нещасна* війна»), в чий столітній ювілей все більше згадується про її стресові психоемоційні наслідки для європейських народів²⁴, часто асоціюється з метафорою плачу. Плач супроводжував тих, хто проводжав рідного батька, сина, чоловіка на фронті, найбільш поетично відобразився в історичних піснях-хроніках. Ці фольклорні поетичні документи часу виникали по гарячих слідах подій вже у перші роки війни:

Штирнайцятий рік сумний настав,
Першого серпня плач на край впав.
Першого серпня плач на край впав,
Щоб ся на войну кожний збирав.
(«Штирнайцятий рік сумний настав»)²⁵;

Кой ся война зачинала,
Сонечко плакало,
Кулька листу на травиці –
Только войска впало.
(«Ой упала звідар з неба»)²⁶.

Подібною є народна візія та оцінка «австрійської» війни у переказах, що були записані на початку ХХІ ст., в останні роки. Тексти витримані в традиційному героїко-епічному стилі. В них за допомогою типово фольклорних художньо-виражальних елементів та засобів, однотипних епітетів та порівнянь («голови як капусти злітали», «трупів лежало, як пороху»), семантико-син-

²⁴ Стоун Н. Первая мировая война. Краткая история. – М. : АСТ, 2010. – Серия: Историческая библиотека. – 224 с.; Wesołowska A. Upodleni bojem // Focus Historia: Pierwsza przez Światowa. Stulecie wielkiej wojny. – 2014. – № 1. – S. 24–29.

²⁵ ІМФЕ. – Ф. 28-3. – Од. зб. 245. – Арк. 26 (Збірник воєнних пісень. Пісні (без мелодій). Воєнні пісні часів Першої світової війни. Записи Б. Заклинського та інших на Станіславщині. 1915–1918 рр.).

²⁶ Історичні пісні / Упоряд. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко: нотний матеріал. упоряд. А. І. Гуменюк. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 312.

таксичних повторів опорних слів, символічних образів подано масштабний психологічний портрет «страшної війни»:

«*Мама розкажує, що дід казав, що то була така страшна війна. Що так шаблями біли, стинали голови, що / як капусти, злітали голови. Кони ржали. Так за тими солдатами, що гінули. То була / страшна війна! (Зараз стали / постріляли і всьо. А то була страшна війна. Купа м'яса, купа криві!). І якраз він там, під Крутами, попав мій дід в полон... Так там був страшній бій*»²⁷.

Характерно, що у чоловічих переказах епічний малюнок війни конструюється через образ «**страшного бою**» (варіант — **страшна битва**):

«*Тим часом ту далі війна йде. Мобілізують народу багато. Знову тих там, ще які не всі пішли на війну. Зара підійшли москалі аж сюда вже. Росіяни. І ту зупинилися. І ту був страшний бій. А такий батальйон січових стрільців молодих охотників зібрався, щоб віддати відсіч, і москале тудя поперти. І ті самі січові стрільці... ту точилася цілий рік війна. Ту всьо було спалено, всьо село наше чисто. Потутори частинами, ну а на Адамівку трохи було. В Бережанах ще жили люди... Вільховець був виевакований чисто, Потутори, Посухів ... дець під Львів. І нарешті війна ся скінчила тим, же розпалася. Нічого. Виграли тамки Ленін, большевики. Там ше битва йшла страшна*»²⁸.

Страшні москалі. Окремим аспектом фіксації пережитої травматичної дійсності та художньої форми її вербалізації є змалювання образу ворога. І тут достатньо промовистим є типаж «страшних» москалів. Відомо, що маркуючими елементами в стереотипізації ворога є короткі коментарі щодо його поведінки. Найбільше вони стосуються етноконфесійних різниць та

²⁷ Кузьменко О. Народна проза про січових стрільців: науковий збірник [тексти] // Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф.1. – Оп. 2. – Од. зб. 613. – Арк. 62 (Зап. і розшифр. О. Кузьменко 14 липня 2008 р. у с. Завалів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. від Радомінської Ганни, 1954 р. нар.). – Далі скорочено: Архів ІН НАНУ.

²⁸ Архів ІН НАНУ. – Ф.1. – Оп. 2. – Од. зб. 613. – Арк. 52-53 (Зап. і розшифр. О. Кузьменко 16 жовтня 2006 р. с. Посухів Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Мигас Марії, 1928 р. нар.).

психофункціональних характеристик. У переказах про Першу світову війну ми виявили низку оказіональних епітетів, які формують семантичне ядро злого ворога («дикий», «підлий», «страшний»), що є традиційним баченням фольклорного персонажа-антагоніста. Нашу думку достатньо яскраво ілюструє переказ із казковим сюжетом про перебраного цісаря:

«Розказували мої баба за австрійську війну. Що були австріяки, то були дуже добрі люди. Дуже добрі люди. А як москалі прийшли – коли була Австрія, воювала з Москвою – то страшні були люди ці москалі. Страшні. Ви собі, як хочете, але мені так баба розказували. А австріяки були добрі люди: ділилися зі всіма, були культурні, ділилися з усіма людьми. [...]»²⁹

Стійкість стереотипу «москаля» не тільки у фольклорному вираженні сучасних носіїв традиції, але й у повсякденній практиці підтверджується багатьма наративами з усноісторичних інтерв'ю. Наприклад, зі спогадів Анастасії Лебідь, яка описувала прихід «других» більшовиків такими ж словами: «Одним словом, біда страшна позначилася на тих людях. Ніколи вони не були радісні, завжди вони казали, що то не кінець, що ми тут не будемо...»³⁰

Як бачимо, у цьому висловлюванні, а також в багатьох прозових творах про війни типовим є використання епітета «страшний», «страшне» у різних метафоричних конструкціях. Він увійшов до арсеналу фольклорної художньої системи ХХ ст. як стійка атрибутивна ознака і не тільки в контексті оповідей про Першу світову війну. Епічні картини Голодомору, розкуркулення, фізичного знищення населення у тюрмах напередодні німецької окупації під час Другої світової війни,

²⁹ Запис і розшифр. О. Кузьменко 5 липня 2013 р. у с. Велика Кам'янка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. від Нінювської (Ткачук) Ганни Михайлівни, 1922 р. нар. у с. Жукотин, сер. спец. осв. // Приватний архів О. Кузьменко.

³⁰ Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. – С. 68.

насиленницьких вивезень до Німеччини та Сибіру, які емоційно змальовані в оповіданнях та переказах, наповнили образ страху новими конотаціями. Найвища градаційна межа його семантики – поняття *тотального* страху, про який пише О. Харчишин, аналізуючи тексти спогадів львів'ян, які розповідали про прихід більшовиків («других москалів»). Дослідниця виявила, що віддієслівні форми абстрактних образів негативного-драматичного змісту з одного семантичного ряду («страждання», «знуцання», «мордування», «зойк» та ін.) увиразнені, як правило, епітетом «страшний» (-е, -і), «жахливий»³¹. Оприявнений *страх*, що прямує до паралізуючого волю *жаху*, їхня символічна зчепленість є типовою художньою ознакою багатьох фольклорних наративів, в яких описані події насильницьких депортацій чи голодувань. «Там, де з'являлися бригади реквізиційних комісій, поширювалися *страх* і *жах*. – Пише німецький історик Йорг Баберовскі, оцінюючи репресивну машину сталінського терору. – Селян били батогами, жінок і дітей брали в заручники для того, щоб вичавити з села останні запаси»³². Ця образна пара, в якій проявляється мовна спорідненість лексем та психо-філософські аспекти відмінностей у поняттях тривоги (де *страх* «передбачає певний об'єкт, якого бояться», а *жах* «позначає стан, у який поринають, коли наражаються на небезпеку»³³), з особливою трагічною нотою наповнює сюжети, в яких фігурують малолітні діти, які є одночасно і персонажами і ретрансляторами твору-спогаду:

³¹ Харчишин О. Советська дійсність у фольклорі львів'ян. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2006. – С. 29–30.

³² Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з нім. О. Масвський. – К.: «К.І.С.», 2007. – С. 40.

³³ Таме Е. «Angst» та тривога в психоаналізі / Елізабет Таме // Європейський словник філософій у 3-х томах / Під кер. Б. Кассен та К. Сігова. – Т. 3. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 284.

« [...] Приходимо додому, а батьки наші вже прямо у кухні роблять на роботі, а їм ніде нічого, дадуть якогось висівок або шроту якогось. Вони дома бур'яну якогось наріжуть, заколотять суп якийсь. А то нарвуть лободи. Лободяники пекли. І нам всі равно з оцею сестричкою малою дома їсти не давали. Бо ми ж у яслах, всі равно не померемо. А дома двоє у нас старших за нас, батько і мати. І ми оце лежимо, дивимось, вони сидять, вечеряють. Ми даже, ми так уже понімали, що і до стола не підходили. Вони не за такими столами їли. Такі низенькі, «сирно» називали. Ото сидять, поприходять з роботи, оту заколоту, ото лободи наварять, отими висівочками трішечки обліплять його і ото печуть. Хліба не було. Та ото така життя була, що там. Страшне, ужає такий. Оце 33-й був. Ото 21-й год мої батьки перенесли сильний голод. І курай мололи. Ти не знаєш траву курай? Не знаєш, синок? Її зараз нема. Помниш, може, де росте, отакі шари, кругами, ото вона така здорова. Вітер, як одірве, качає... Ото той курай мололи, товкли в ступках, ото пекли, їли, потом ото з кукурудзи лопуцьки мололи й товкли, домашні разні драчки робили, щоб не померти. А багато й померли, пухлі ходили. Отак жінка сама, діток троє, вона ж не може робить, і у неї нема поїсти, і вона пухла, і діти пухлі. Воно таке. Та перенесли...»³⁴

Проілюстрована оповідь відображає не тільки один із варіантів сюжету на тему – «голодомор як страх-жах». У ньому оприявнений ще один важливий семантико-структурний елемент прозового тексту — екзистенційний мотив «**страшне життя**». Через нього конструється епічний ракурс бачення оповідачкою не тільки свого, але й узагальненотипологічного знання про тогочасне буття людини. Особливістю цієї та багатьох інших подібних усних оповідей про Голодомор, на переконання Н.Ярмоленко, є їх «перехідний характер», який полягає в тому, що текст «страшної історії», яку «дуже важко пам'ятати, дуже

³⁴ Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї: матеріали історико-археографічних експедицій / Упоряд. І. І. Лиман, В. М. Константінова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – С. 87.

тяжко розказувати», виходить за жанрові межі оповіді та стає наближеним до переказу³⁵.

Страшний голод. У переказах, де описані трагічні колізії голоду 1932-1933 рр., найбільш типовою є формула «**страшний голод**»³⁶. Це підтвердили пізніші дослідження фольклористів. Скажімо, В.Сокіл, зробивши статистичну вибірку однієї збірки, підрахував, що епітет «страшний» належить до найбільш уживаних. Учений визначив, що асоціативне поле цього епітета утворює парадигму, яка співвідноситься головню із поняттями «час», «людина», «емоція»³⁷.

За нашими спостереженнями, ця ознака часто включена у зміст переказів на тему «людодійства», які містять мотиви: «мати зварила свою дитину»; «мати убила за кусок їжі дитину»; «мати намовила дітей зварити батька» та ін. Тут образ *страху* присутній здебільшого імпліцитно. Із глибин свідомості респондентів, якими є переважно жінки старшого віку, прориваються нотки сповідальності, довірливо-інтимна інтонація стає підґрунтям для пояснення, а то й певного виправдання поведінки антагоністичних персонажів, зображених як психічно покалічених і духовно виснажених людей. У тексті це виявляється з допомогою повторюваних типових фраз та ідіом: «її мати зійшла з ума», «голод – не пан». Співчутлива споглядальність посилює відстороненість оповідачок від зображуваного, а відтак трансформує відчуття пережитого у характерне саме для цієї тема-

³⁵ Ярмоленко Н. Голодомор в українській народній неказковій прозі // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. пр. / Редкол. : Семенюк Г. Ф., Снитко О. С., Івановська О. П. та ін. – К.: Вид-ня КНУ, 2013. – Вип. 39. – Частина 1. – С. 238.

³⁶ Кузьменко О. Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини) // Відлуння голодомору – геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні / За ред. Р. Кирчіва та О. Романіва. – Львів: Вид-во НТШ, 2005. – С. 90–95.

³⁷ Сокіл В. Епітет у системі зображально-виражальних засобів народних творів про голодомори / Василь Сокіл // Народознавчі зошити. – 2013. – № 5. – С. 783.

окремого дослідження. Варто принаймні коротко зазначити, що структурну складову або варіативну конотацію «горя» у фольклорних нарративах часто передано через образ вселенського *плачу* («Плач люди, жінок, діти старців не дасть ся забити»⁴²), що є відображенням не тільки психологічного чиннику (як компенсаторної реакції на страх), але й окремої фольклорної константи. Як мотив та художній образ *плач*, про який ми говорили раніше у зв'язку із конотаціями формули «страшна війна», є типовим для давніх епічних та ліро-епічних творів. Він, зокрема є в арсеналі народнопоетичної традиції невольницьких дум і голосінь, історичних та соціально-побутових пісень, балад, тяглість якої підтверджується новотворами першої половини ХХ ст., як от піснями та приказками про розкуркулення:

Всюди *плач*, всюди *крики* –
селян учать, як їм жити⁴³.

Висновки. Почуття страху, що панує над психологічним станом носіїв фольклорної традиції, які оповідають про перипетії Першої світової війни, про Голодомор, про виселення, є перманентним. У різних за змістом та жанром усних прозових текстах, часто наділених виразною естетичною функцією, виявляється особлива чуттєвість українців, їх заглибленість у світ інтуїтивних образів, сердечність, оперта на засадах любові до ближнього, до родини, та омовлене екзистенційне самозбереження: «Бо все моє життя – то сльози і *страх*: не дай боже щось лишне сказати»⁴⁴ — такою промовистою була фінальна

⁴² Гоч Ф. 1947. Рік страшний, трагічний для лемків // Наше слово. – Варшава. – 2009. – № 27 (2709). – С. 8.

⁴³ Дожилася Україна...: Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні / зібрав і прокомент. І. Бугасвич; післямова П. Мовчана. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 21.

⁴⁴ Духовні скарби нашого краю: фольклор Бердянського району Запорізької області. – С. 28.

сентенція в оповіданні жінки із с.Осипенко на Запоріжжі про свого батька — ворога народу. Подолання цього страху і душевного болю, який він викликає, лежить в площині культурологічних проблем розбудови власної ідентичності, коли «страх перед загрозою, страх, який не дозволяє автентично існувати у напрямі смерті, є джерелом забуття і самозабуття, тобто порушенням автентичності свідомого себе буття»⁴⁵.

В усних оповіданнях-спогадах у формі меморатів, в локальних історичних переказах про Світову війну, про Голодомор, про депортації образ *страху* передається здебільшого як активна і впливова метафора. Вона виражена за допомогою різних граматичних форм (1) через *означення* суб'єкта, що несе символічне значення; 2) через *предикат* у структурі сюжетного мотиву) та відіграє функцію повноцінного поетичного тропу в подієвій структурі драматичних картин про минуле. Її полісемантичне поле визначає специфіку художньої системи фольклорних новотворів першої половини ХХ століття, які закарбували деструктиви доби «катастроф та забуття». Як один з найбільш емоційно навантажених фольклорних концептів «Страх» є різновидністю загальнокультурного концепту, спрямованого на виживання особи у соціумі, він вербалізується у низці константних виразів та формул, відображаючи світоглядні особливості української людини.

⁴⁵ Скарга Б. Самоідентифікація та пам'ять // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1997. – № 10. – С. 56–74.

Тетяна ПАСТУШЕНКО
 Інститут історії України НАН України

«СОЛДАТ-ПЕРЕМОЖЕЦЬ» ЯК ФОРМУЛА ПРЕЗЕНТАЦІЇ ДОСВІДУ ВІЙНИ В БІОГРАФІЧНИХ ІСТОРІЯХ КОЛИШНІХ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

У цій статті я пропоную розглянути, яким чином у своїх біографічних історіях колишні полонені червоноармійці розповідають про переживання такої драматичної події, як Друга світова війна. Зокрема, йтиметься про трагічний і «замовчуваний» досвід перебування у полоні. Якщо подивитися з історичної точки зору, то полон у багатьох культурах і національних традиціях, як правило, позначений негативними конотаціями. Ще в давній Греції полон вважали ганьбою (краще смерть, ніж полон), полонені перетворювали на рабів, які не достойні життя. Центральною ж темою оповідей багатьох колишніх полонених червоноармійців також залишається питання виправдання і проблема подолання травми.

Історичний контекст

За час Другої світової війни у полоні загинуло, за різними оцінками, від 6 до 10 млн. осіб. Найбільші втрати були серед бійців та командирів Червоної Армії у німецькому полоні: цілеспрямовано було знищено 3,7 млн. (57 %)¹ шляхом голоду, хвороб, непосильної праці, страт за етнічними та політичними ознаками. Для порівняння, смертність серед європейських євреїв станови-

¹ Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. – Neuausg. – Bonn, 1991 – S. 136; Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под общей ред. канд. воен. наук, проф. АВН генерал-полковника Г. Ф. Кривошеина. – М., 2001. – С. 239, 453–460.

ла 60%. Працю полонених червоноармійців активно використовували у військовій промисловості Третього Райху. Одночасно, колишні бійці Червоної Армії в полоні стали джерелом поповнення різноманітних допоміжних воєнізованих формувань нацистської Німеччини – від *ziv* (від. нім. *Hilfswilligen* – добровільні помічники) і поліцейських – до бійців РОА та охоронців концтаборів. У СРСР полонених червоноармійців вважали дезертирами і зрадниками, тому після звільнення вони зазнали нових переслідувань і принижень з боку радянської влади. Із 1 836 562 полонених, які повернулися до Радянського Союзу, 233 400 були засуджені й відбували покарання в таборах ГУЛАГу²; понад 600 тис. примусово працювали у так званих робочих батальйонах³, майже всі зазнавали утисків і різноманітних обмежень у своїх повсякденних правах. І навіть після формальної реабілітації радянських військовополонених у 1956 році⁴, полон продовжував залишатися тим фактом у біографії, яким не пишалися, який замовчували. На офіційному рівні шанували пам'ять загиблих військовополонених, споруджували пам'ятники на місцях колишніх таборів. Проте тих бранців, які вижили, не згадували в дні пропам'ятних дат, пов'язаних з Великою Вітчизняною війною. Колишні радянські військовополонені не намагалися створити свою окрему громадську організацію ні в часи СРСР, ні після його розпаду, хоча колишні в'язні концтаборів та примусові робітники мали свої громадські організації.

Попри тривалу заборону історикам досліджувати тему радянських військовополонених та відсутність згадок про неї в

² Звягинцев В. Е. Война на весах фемиды. Война 1941-1945 в материалах следственно-судебных дел. – М., 2006. – С. 700.

³ Дембицкий Н.П. Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 258.

⁴ Спеціальна постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їх родин».

академічних працях про «Велику вітчизняну війну» у повоєнні десятиліття, в СРСР все ж існував спосіб оповідати про полон: ця тема була присутня в художній літературі та публіцистиці. У часи «хрущовської відлиги» почали публікуватися різні літературні твори, десятки мемуарів колишніх червоноармійців і командирів, які пройшли нацистські концентраційні табори і табори для військовополонених⁵. Вони містять описи різноманітних доль колишніх в'язнів, обставини їх перебування в неволі, а також відображають уявлення про те, як повинна поводитися «радянська людина» у ворожому полоні⁶. Йдеться насамперед про присутність героїчних вчинків, головний з яких – вдала втеча з полону. Основну сюжетну лінію оповіді «про полон» часто визначають такі моменти: поранення (як виправдання факту полону), активний опір, непокора та втеча, як подвиг. Велика увага приділяється стражданням головного персонажа, які відіграють дуже важливу роль для його легітимації в оповіді і, відповідно, для легітимації в радянському суспільстві військовополонених як таких.

Героїзації полоненого, представлення його як героя-борця зі злом (тут, з нацизмом) вимагали не лише закони літератур-

⁵ Бондарец В.И. Военнопленные. Записки капитана. – М., 1960. – 287 с.; Пирогов А.И. Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного / Лит. запись А. Ключника. Изд. 2-е, испр. и доп. – Одесса, 1962. – 240 с.; Цимкало Н. Живые из «Блока смерти» // Пламя гнева. Очерки. Воспоминания. Документы. Сборник. – Донецк, 1965. – С.9–19. Лемешук Н. Не склонив головы. /О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях/ – К., 1978. – 156 с. Лебедев А.Ф. Солдаты малой войны. (Записки освенцимского узника). – Москва, 1957. – 78 с. Пахомов А.И. Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника гитлеровского лагеря смерти. – М., 1966. – 127 с.; Сахаров В.И. В застенках Маутгаузена. Изд. 2-е, доп. – М., 1962. – 214 с.; Соколов Ю. Пока живы – надо встречаться: Повести. Рассказы. – М., 1988. – 363 с.

⁶ Більш детально про це див: Пастушенко Т. Від ізгоя до «невідомого героя війни». Образ радянської людини в полоні в офіційній ідеології та радянській літературі // Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, Збройні Сили, суспільство. Зб. наук. праць. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2014.

ного жанру та ідеологічні настанови влади. Це був своєрідний спосіб подолання тяжкої фізичної і психологічної травми. Цю думку висловив у своєму інтерв'ю в 1966 р. колишній військовополонений, український письменник Ігор Муратов. «Спеціально о плене какіе-то воспоминания не хотелось писать. Появился целый ряд произведений, мода даже такая появилась писать о плене. Мне не хотелось писать о плене. Дело в том, что не стоит писать о плене, если герой, главный герой, поставлен в такие жизненные условия, что не может активно сопротивляться. Изображать одни сплошные муки мне противно [...] Писать о том, как человек бесконечно унижается изо дня в день – это отвратительно. Значит, оставалась только одна лазейка, которую используют все, в частности западные кинематографисты – это побег. Потому что это единственная форма для изображения лагерного героя»⁷.

Ці літературні зразки, сформовані на рубежі 1960-х років, мали великий вплив на подальшу репрезентацію проблематики військовополонених у публіцистичному дискурсі, наукових текстах істориків, а також на індивідуальні спогади очевидців.

Джерело, методи аналізу та сюжети біографічних оповідей

Джерелом даного дослідження стали 10 біографічних інтерв'ю з колишніми радянськими військовополоненими, записані авторкою за методикою біографічного напівструктурованого інтерв'ю, мемуарна література, рукописи біографій радянських військовополонених написані у 2002 – 2005 рр. для об'єднання *Контакти-Kontakte*⁸. Варто зазначити, що інтерв'ю записували-

⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 148, оп. 2, спр. 46, арк. 1–3.

⁸ Союз КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.kontakte-kontakty.de/russisch/> - Назва з екрану.

ся не в рамках єдиного проекту, а ситуативно, в різний час і за різних обставин.

Дослідницький підхід до аналізу усних історій у цій праці передбачає вивчення інтерв'ю як нарративу і базується на положеннях біографічного методу в якісній соціології⁹, на особливостях усної історичної оповіді, а також на його жанровій і сюжетній специфіці, викладеній у роботах А.Портеллі¹⁰; на методі герменевтичної реконструкції, описаному в роботах Г.Розеталь¹¹. Об'єднуючим підходом до аналізу автобіографічного матеріалу є розгляд біографії як низки фаз життя, які разом з досвідом в процесі соціалізації набувають різного значення. Біографічний нарратив розуміється як спосіб надання смислу діям і вчинкам людини «тут і тепер» за допомогою оповіді.

⁹ Martin Kohli, G. Robert (Hrsg.): *Biographie und soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven.* – Stuttgart 1984. – 307 s. Kohli Martin. *Normalbiographie und Individualität: Zur institutionellen Dynamik des gegenwärtigen Lebenslaufregimes* // Brose, Hanns-Georg/Hildebrand, Bruno (Hrsg.): *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende.* – Opladen 1988, S.33 – 54; Kohli Martin. *Wie es zur „biographischen Methode« kam und was daraus geworden ist. Ein Kapitel aus der Geschichte der Sozialforschung* // *Zeitschrift für Soziologie.* – Vol. 10(3). – 1983. – S. 273 – 293; Werner Fuchs-Heinritz. *Biographische Forschung. Eine Einführung in Praxis und Methoden.* VS Verlag. – Wiesbaden 2005 (3. Auflage). – 402 S. *Биографический метод: История, методология, практика* / Под ред. Мещеркиной Е.Ю., Семеновой В.В. - Москва: Институт социологии РАН, 1994 – С.147.

¹⁰ Портелли А. *Особенности устной истории* // *Хрестоматия по устной истории* / Пер., сост., введение, общ. Ред. М.В.Лоскутовой. – Санкт-Петербург., 2003. – С. 32–51.

¹¹ Rosenthal Gabriele: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibung.* – Frankfurt am Main 1995. – 241 s.; Розеталь Г. *Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью* // *Хрестоматия по устной истории ...* – С. 322–355; Грінченко Г. Г. *Усна історія: Методичні рекомендації з аналізу нарративних інтерв'ю.* – Х., 2008 – С. 12 – 19; Див. також приклади реконструкції у: *Пам'ять о блокаде: свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования* / Под ред. М.В. Лоскутовой. – М., 2006. – 392 с; Грінченко Г. *принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров* // *Вторая мировая война в детских «рамках памяти»:* сб.ст. / Под ред. А.Ю. Рожкова. – Краснодар, 2010. – С. 103–146.

Під час підготовки до аналізу текст основної «відкритої» частини кожного інтерв'ю був розбитий на послідовні епізоди, критерієм виділення яких був перехід оповідача від однієї теми до іншої. В результаті нарративи інформантів складаються з невеликих історій та описів окремих випадків із власного повсякденного життя, розказаних, як правило, в хронологічній послідовності. Біографічна структура кожного інтерв'ю, складається в основному з трьох частин: довоєнне життя, війна і повоєнний період. Цілком очевидно, що домінуючу роль у розповідях відведено опису подій воєнного часу.

Основна увага в цьому аналізі зосереджена на тому, яким чином колишні військовополонені вписали свій воєнний досвід у біографічну історію, якого значення вони надають цьому періоду, який вплив ці події мали на їхнє особисте життя. Основний нарратив охоплює найбільш драматичний період життя – це або життя в німецькому полоні в цілому, або одна історія, котра трапилася в полоні (втеча з табору), або повоєнне переслідування – перебування в радянських таборах. Об'єднуючими і центральними мотивами оповіді колишніх військовополонених залишалися виправдання/пояснення того, як він потрапив у полон, як там вижив, наскільки гідно себе поведив. Помітним є прагнення переконати слухача, що полонений – це не «зрадник». Відповідь на питання: яким чином оповідач виправдовував полон і долав свою травму, стала тим критерієм, за яким відбувалося групування біографічних інтерв'ю.

«Солдат-переможець»

Своє припущення про те, що колишні військовополонені у біографіях намагаються долучитися до образу радянського воїна-переможця, я зробила після знайомства з Леонідом Котляром. Він киянин, єврей, який вижив у німецькому полоні, й остарбайтер в одній особі. Його оповідь становить сім з

половиною годин аудіозапису. Один з її варіантів викладений на папері у вигляді автобіографічної повісті «Моя солдатська доля»¹². Це продумана й апробована попереднім досвідом роботи над письмовим текстом історія скрупульозного свідка, який зберіг у пам'яті події свого життя до найдрібнішого епізоду, для котрого немає неважливих деталей (неважливо, чи це опис його комунальної квартири, чи правильний спосіб зав'язувати онучі або складати скирту). Це розповідь свідка, який постійно протиставляє власний досвід панівному історичному нарративу про Велику Вітчизняну війну. Свою історію він починає з риторичного питання: «Известно ли вам, как попадают в плен? Не сдаются, а оказываются в плену?» Його біографічна оповідь фактично є відповіддю на це питання – це історія виправдання, як він, киянин, єврей, військовополонений та остарбайтер залишився живим. «Я до сих пор каюсь, до сих пор считаю себя виноватым. [...] Но в плен же попал, а жив остался!» А його молодший брат, Ромка, загинув, і «Юра Бельский погиб. Громов погиб. Сколько погибло наших ребят!»

Війна стала на заваді втіленню «пристрасної» мрії Леоніда бути режисером. У 1940 р. його, як і всіх інших випускників 91-ї київської середньої школи, призвали до Червоної армії. Через захворювання на туберкульоз Леоніда через півроку звільнили в запас. Коли почалася війна з Німеччиною, він добровольцем пішов на фронт. Під Каховкою потрапив у полон. Формула «батько – циган, мати – українка» дозволила йому побудувати рятівне пояснення власної національності для німецького конвою. Із Миколаївського табору для військовополонених Леоніду вдалося вирватися під виглядом «українця» з Києва. Його, як і багатьох інших «плєняг», прихистили жити в одному із сіл

¹² Див.: Котляр Л. Моя солдатская судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні та в світі. – 2005, №1; 2007 №1 (2); 2008 №1, 2; Котляр Л.И. Воспоминания еврея-красноармейца. – М., 2011 – 352 с.

Миколаївської області, звідки потім восени 1942 р. відправили на роботу до Німеччини, у місто Штуттгарт. У полоні й на примусовій праці окрім голоду, тяжкої праці, небезпеки загинути під час бомбардувань, на відміну від інших, Леонід постійно перебував під загрозою бути викритим і вбитим тільки за те, що він єврей. Своє дивовижне виживання він трактує як боротьбу з нацизмом, як особистий героїзм.

«Если еврей с сентября 1941-го все еще не разоблачен немцами, если он проявил столько изобретательности и воли, мужества и хладнокровия и Господь Бог ему помогал в самых безнадежных ситуациях, то он уже просто не имеет права добровольно отказаться от борьбы. Такой поступок означал бы акт капитуляции человека, дерзнувшего в одиночку вступить в единоборство с огромным, четко отлаженным механизмом массового истребления евреев»¹³.

Рукописну біографію Леонід завершує сюжетом про його нагородження в 1966 р. радянською ювілейною медаллю. І цю історію він декілька раз повторює в інтерв'ю також. «Через полчаса я получил из рук военкома две медали [ювілейні], что сопровождалось рукопожатиями и поздравлениями. Получил я потом и другие награды, удостоверение ветерана войны и даже орден Отчественной войны II степени, о котором когда-то и мечтать не мог. Забыл сказать, что когда военком вручал мне первые награды, на глазах у меня были слезы, как в песне».

Отримання нагороди, а значить – офіційного визнання його рівноправним учасником бойових дій, для Леоніда було не просто життєво важливим. Це була мета, необхідність. У своїй біографії він позиціонує себе як борця, хоча всю війну він фактично мусив пристосовуватися до несприятливих обставин, намагаючись приховати свою національність. Тобто всупереч «об'єктивним» біографічним даним Леоніда, попри очевидні ан-

¹³ Котляр Л. Моя солдатская судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. – 2007. – №1(2) – С. 87

тирадянські мотиви в розповіді, він все ж представляє себе як борця з нацизмом і як солдата-переможця у цій війні. В душі «переможного» дискурсу оповідають свої історії й інші інформанти, не залежно від того, потрапили вони у полон в червні 1941 р., не зробивши жодного пострілу, чи вціліли після оборони Севастополя, дочекалися визволення працюючи в господарстві литовського селянина, чи здійснили відчайдушну втечу дорогою з одного табору в інший¹⁴.

«Героїчна історія»

Починаючи інтерв'ю з Аркадієм Вайспапіром¹⁵, я пояснила, що займаюся дослідженням долі радянських військовополонених у роки Другої світової війни. На це мій оповідач став пояснювати, що він не військовополонений і що я даремно до нього прийшла: «Там были лагеря для евреев, так что там совсем другое отношение было и другая перспектива [для пленных]. Так что я считаю, что (пауза) вы пришли не по адресу (смеется). Я по сути был в концлагере, концлагерь этот был, арбайтслагерь в Минске, вот.» Далі впродовж 15 хвилин Аркадій розповідав історію про його перебування в німецькому полоні, мінському гетто, транспортування в табір знищення Собібор та участь у повстанні 14 жовтня 1943 р., яке організували польський єврей Леон Фенхендлер та радянський офіцер Олександр Печерський¹⁶.

¹⁴ Інтерв'ю з Назаренком Марком Івановичем, 1917 р.н. с. Хомутець, Миргородський р-н., Полтавська обл. Запис: 28.11.2008 та 4.12.2008 м. Бровари, Київська обл.; Інтерв'ю з Новоросюком Георгієм Федосійовичем, 1917 р.н., м. Олевськ, Житомирської обл. Запис 16.06.2009, м. Київ; Інтерв'ю з Шматко Дмитром Терентійовичем, 1922 р.н. с. Козловка, Путивльський р-н., Сумська обл. Запис: 12.12.2008 м. Київ. // Особистий архів Пастушенко Т.В.

¹⁵ Інтерв'ю з Вайспапіром Аркадієм Мойсеевичем, 1921 р.н. с. Бобровий Кут, Херсонська обл. Запис 28.10.2009 м. Київ. // Особистий архів Пастушенко Т.В.

¹⁶ Детальніше про табір знищення Собібор: Sobibór extermination camp. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://en.wikipedia.org/wiki/Sobibór_extermination_camp - Назва з екрану.

Це було чи не єдине успішне повстання в нацистських таборах смерті. Із 600 в'язнів, які здійснили втечу з табору, після війни вижили 53 особи, серед них і Аркадій Вайспапір. Про свою роль у повстанні він говорить достатньо стримано, без пафосу.

«Я знал только Печерского. Все, кто участвовал в восстании, знали только его. Я не знал, кто еще участвует. Портные им [офицерам СС] примеряли костюмы, а мы подходили сзади с топором. Конечно, это страшное дело. Я потом вышел — пришел к Печерскому. «Вот пистолеты». Один ему отдал, один себе оставил. Он говорит: «Ты знаешь, Аркадий, Френцель [начальник охраны табору] еще жив». Я ему говорю: «Ты посмотри на меня. Я могу в таком состоянии что-то еще делать?!» Меня трясло. Это очень тяжело... Как бы я Френцеля ни ненавидел, но убить из пистолета — это одно, а убить топором — совсем другое...»

Про життя після втечі з табору Аркадій Вайспапір вклав у кілька фраз:

«Нас было 9 человек, мы пошли на север, перешли границу, и там сразу и попали на партизанский район. Ну потом значит, в партизанах. Потом опять в армии. Ну вот и вся моя история». Хоча він упродовж трьох років з 1944 до 1946 р. служив у Червоній армії, був знову поранений, нагороджений бойовою медаллю «За заслуги», «За перемогу над Німеччиною».

Післявоєнна біографія Аркадія доволі спішна й сповнена багатьох подій. Після демобілізації він поїхав до своїх далеких родичів у Запоріжжя, оскільки в грудні 1941 р. були розстріляні в його рідному селі Бобровий Кут його батьки та 5-ти річна сестричка, старший брат загинув на фронті. Здобув вищу освіту, здійснив успішну кар'єру інженера на підприємствах Донбасу. Зараз живе в Києві. З своєю майбутньою дружиною, односельчанкою, Фаїною зустрівся в 1947 році. Вона за професією вчителька математики. У подружжя двоє синів: Михайло — лікар, Вадим — інженер, троє онуків. Тобто відкрита частина інтерв'ю Вайспапіра представляє яскравий приклад «стиснення» біогра-

фічної історії до однієї короткої, але надзвичайної події – повстання в таборі смерті Собібор.

У випадку інтерв'ю з Аркадієм Вайспапіром, вибір саме «героїчної історії» для своєї біографії виглядає цілком логічним. Виживання, повстання і втеча із табору смерті є дійсно героїчним вчинком. Але, як ми побачимо далі, не завжди інформанти обирають саме такий спосіб оповіді.

«Трудова біографія»

Здавалося б, як питомо «героїчну історію» мав розказати би свою унікальну біографію Михайло Рибчинський – єврей, військовополонений, один із щасливих 9 вцілілих втікачів із концтабору Маутхаузен (Австрія). Загалом в ніч на 2 лютого 1944 р. із 20-го блоку втікало біля 500 в'язнів. Однак для своєї розповіді він обирає «трудова біографія».

Згідно з дослідженнями соціологів, трудова біографія є основною формою життєвих історій в індустріальному суспільстві¹⁷. Тут оповідач/ка представляє себе як успішну людину, котра зробила чудову кар'єру перш за все завдяки своїм особистим якостям і здібностям, які в нього/неї «були завжди».

Михайло Рибчинський¹⁸ від початку своєї оповіді спростовує героїчне тлумачення власної історії втечі з концтабору: «Я не герой. Герої – ті, хто там залишилися (загинув). Ми лише свідки». Описуючи перебування у полоні, потім в нацистському концтаборі, свій порятунок австрійською родиною Лангталерів та повоєнне життя в Києві, він постійно акцентує увагу на своїх

¹⁷ Мещеркина Е.Ю. Жизненный путь и биография: преемственность социологических категорий (анализ зарубежных концепций) // Социологические исследования. – №7, 2002. – С. 61-67.

¹⁸ Інтерв'ю з Рибчинським Михайлом Львовичем, 1915 р.н. м.Фастів, Київська обл. Запис 9.01. 2010 м. Київ. // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив.

здібностях та знаннях, які, на його переконання, й допомогли йому вижити та досягти успіху у житті. Свою розповідь він підсумовує таким пасажем:

«Ну, я работы все знаю, я офицер административной службы. Но я поставил работу так, как надо. Я пошел поднять свою квалификацию, в торговый институт, по линии общественного питания. Я поставил хорошо дело и меня вскоре назначили, как вам это назвать, я управлял отделом общественного питания Московского района города Киева. У меня было 27 единиц: три ресторана, два кондитерских цеха. Шесть тысяч человек я кормил. И я здесь отработал 29 лет. У меня в трудовой книжке только армия и вот этот район»¹⁹.

Киянин Юрій Каленич²⁰ своє щасливе виживання в німецькому полоні та безконфліктне повоєнне життя також пояснює своїми професійними здібностями. Він «ще у 15 років зробив ламповий приймач», а перебуваючи в полоні «міг робить що попало», тобто майструвати, до того ж «знав німецький язик», тому німці ставилися до нього добре. Після звільнення з полону служив «радістом» в артполку, знав добре радіосправу, лагодив приймачі та іншу техніку для офіцерів. Навіть заслужив відпустку на 10 днів додому. «Ну, ексцесів ніяких не було за те, що був у плену». Свою професійну кар'єру він закінчив через 6 років після досягнення пенсійного віку, бо його, як цінного працівника, «не відпустив директор».

Людиною, яка постійно вчиться, вдосконалює свої професійні здібності, в кожній життєвій ситуації виходить переможцем, постає перед нами колишній військовополонений Іван Кудря²¹.

¹⁹ Там само.

²⁰ Інтерв'ю з Каленичем Юрієм Антоновичем, 1923 р.н., с. Тернівка, Смілянський р-н., Київська обл. Запис: 18.02.2009 м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В.

²¹ Інтерв'ю з Кудрею Іваном Васильовичем, 1914 р.н., с. Гологурів, Бориспільський р-н., Київська обл. Запис: 9.07. 2003 р. с. Вороньків, Бориспільський р-ну, Київська обл. // Особистий архів Пастушенко Т.В.

Чи то робота в школі вчителем, чи служба в армії, перебування в німецькому полоні або відбування покарання після війни у шахтах ГУЛАГу – скрізь він рухався по службових сходинках завдяки своїм природнім здібностям та сумлінній праці. Від вчителя – до директора школи, від червоноармійця – до офіцера-картографа, від полоненого – до агронома, від звичайного в'язня – до керівника ОТК на шахті у Воркуті. «Я не хочу про себе говорити, що там зірки зірвав з неба, але працював на совість», – зауважує під час розмови Іван Кудря. Про відбування покарання в радянських таборах він іронізує: «Я практично не «сидів», тому що я жодного дня практично ніде без роботи не сидів. Отак весь час на роботі був».

Незалежно від впливу зовнішніх «обставин», всі названі біографи представили своє життя під час війни, виживання в полоні, і особливо після війни, як результат власних дій і намагалися представити себе «ковалем своєї долі». Розповідь про приватне життя зведена в цих історіях до мінімуму і посідає другорядну роль. Проте не можна сказати, що ми маємо трудові біографії «в чистому вигляді». Оповіді містять різноманітні сюжети, які можна трактувати як героїчну або пригодницьку історію:

«А потім кінчили розслідувати справу і [визначили], що «лише предъявленные обвинения. Поэтому судимость снимается. Считает не имеющим судимости» Це було дорожче як паспорт. Тому що скільки пройшов, і зараз як здумаю... Я тут тепер щитаюся учасник боїв. Маю посвідчення учасника бойових дій. Я робив у раді ветеранів і користуюся пільгами як учасник бойових дій і так далі».

Аналіз рукописних спогадів:

Тих 10 інтерв'ю з колишніми військовополоненими, які були у моєму розпорядженні, для аналізу замало – ця кількість недостатня і для статистичної, й для соціологічної ре-

презентативності вибірки. Для перевірки власних припущень про способи опису/виправдання/пояснення свого перебування у полоні колишніми військовополоненими, було здійснено контент-аналіз 45 рукописних спогадів, які надійшли до німецького об'єднання «Контакти» у 2005 році²². Ця громадська організація збирає в Німеччині благодійні кошти, розшукує в Білорусі, Росії та Україні колишніх військовополонених і виплачує їм невеликі суми, проводить низку медичних проєктів. У листах, написаних на прохання співробітників об'єднання, колишні бранці оповідали свою історію життя, про свої страждання в німецькому полоні. І хоча це не біографічне інтерв'ю, тут діють закони іншого літературного жанру, але все ж вироблена оповідачем формула презентації власного життєвого шляху часто співпадає в усній оповіді та в рукописі. Особливу увагу я звертала на вступну та заключну частини листа, які сюжети обирав інформант для початку та завершення своєї біографічної історії. Цей аналіз підтвердив не лише присутність в рукописних біографіях формули «солдат переможець» або спогадів колишніх військовополонених, написаних у формі трудової біографії. Вдалося також виявити й інші способи презентації власної історії полону.

Із 45 рукописів колишніх військовополонених, презентували себе солдатом-переможцем 8 авторів. Зазвичай про це говорять на завершенні листа, констатуючи власний статус і шановане соціальне становище: «Но сейчас, слава Богу, считаюсь участником боевых действий, инвалид войны I группы»²³ або «При СССР нас ветеранов Великой Отечественной войны чтили, оказывали

²² Частина з цих рукописів опубліковані: Ich werde es nie vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004-2006. - Kontakte-Kontakty e.V. (Hrsg.) – Berlin, 2007. – 270 S.

²³ Архів відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ. Лист Олексія Степановича Б.

достаточну матеріальну допомогу»²⁴. Близьким за значеннями є згадка в листах про те, що колишнього військовополоненого виправдали під час перевірки органами НКВС відразу після звільнення з полону (4 автора). Ще 5 дописувачів представили свою розповідь про полон у формі трудової біографії.

Шість біографій написані за моделлю, яку можна назвати «жертва двох диктатур». Для цих біографій характерний виразний антирадянський дискурс і присутність сюжетів пов'язаних з Голодомором, репресіями, повоевними переслідуваннями: «Так із тавром військовополоненого довелось жити, нести хрест скорботи, неваги, невизнання. Забуття, безмірного страждання невідомо за чий гріхи»²⁵ В іншому листі автор виписав ще більш чітко своє негативне ставлення до радянської влади та поширеного представлення учасників війни як солдата-переможця: «Але при тій політичній системі, яка існувала, та і зараз поки ще існує я себе «переможцем» у тій війні не відчуваю»²⁶

Чотири рукописи представляють собою фрагментарні, незавершені спогади, які свідчать про неподолану травму перебування в полоні: «Но воспоминание очень тяжелые, которые не чем не можно втешить»²⁷ або «На цім кінчаю своє пісьмо. Бо воно мене опікає кров'ю, як здумаю, як я пережив і живу ще до цієї пори»²⁸. Сім біографічних історій я назвала «happy end», оскільки вони завершуються описом/констатацією фактів з успішної професійної кар'єри та родинного життя оповідача.

Для чотирьох колишніх військовополонених вже сам факт виживання в полоні, збереження життя є достатньою нагородою, виправданням за перенесені страждання й не потребує

подальшої легітимації з боку офіційних інституцій. «Мені бог зберіг життя і здоров'я, і я все своє життя допомагав людям»²⁹. Оповідь жінки-військовополоненої, Євдокії Петрівни, була написана у формі історії кохання, адже зі своїм чоловіком вона познайомилася, коли перебувала у німецькому полоні.

Ці листи написані для німецької громадської організації, тому в оповідях часто згадується про «добрих німців», є пасажи на завершення листа про прощення своїх ворогів (читай німців): «Кончаю писать. Не хочу винить всех немцев, среди их тоже были хорошие люди»³⁰. Деякі дописувачі зі співчуттям згадують німецьких полонених в Радянському Союзі: «Вот нас удивило, стали смотреть, как пленных немцев били там была разбитая дорога по городу так их заставляли камни таскать бегом туда и обратно на что немцы вроде и враги, но мне жаль, жаль смотреть такое мучение»³¹ Цей сюжет можна також трактувати і як демонстрацію моральної переваги над противником, як поблажливість «переможця» над «переможеним». Ще три біографічні рукописи важко було якось чітко визначити, до якої групи історій належить їх оповідь.

Висновки

Мої очікування почути розповіді за формулою «жертва двох диктатур» (про що говорять «сухі» історичні факти про радянських військовополонених) не завжди справджувалися. Натомість інформанти, ті, хто погодився розказати або написати свою історію, частіше обирали героїчну пам'ять для своєї життєвої історії. З психологічної точки зору такий вибір можна пояснити тим, що мої оповідачі були людьми самоактуалізованими (self-actualization), яким вдалося, незважаючи на не-

²⁴ Там само. Лист Миколи Павловича Б.

²⁵ Там само. Лист Степана Кіріяновича К.

²⁶ Там само. Лист Миколи Йосиповича К.

²⁷ Там само. Лист Юрія Борисовича Р.

²⁸ Там само. Лист Володимира Івановича М.

²⁹ Там само. Лист Михайла Давидовича К.

³⁰ Там само. Лист Маліновського В.А.

³¹ Там само. Лист Іван Онисович М.

сприятливі життєві обставини, самореалізуватися в особистому і професійному житті. З соціальної точки зору – впливом панівного в радянському та пострадянському суспільствах дискурсу «Перемоги у Великій вітчизняній війні» та, відповідно, соціально значимого та привабливого статусу солдата-переможця, борця з нацизмом. Якщо поглянути на ці історії з позиції гендерних досліджень (аналіз охопив лише 3 жіночі історії), то для чоловіків більш характерно представляти себе «борцем», сильним та мужнім, «героєм», «воїном-переможцем», аніж «жертвою», риси якої найчастіше приписують жінками на війні. З погляду історичного – факти з їх історії життя (втеча з місць ув'язнення, участь у русі опору) найкраще описати саме за допомогою «героїчної» оповіді.

Мартін-Олександр КИСЛИЙ
Національний Університет
«Києво-Могилянська академія»

ФЕНОМЕН ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ПОКОЛІННЯ НА ПРИКЛАДІ ДИТИНСТВА КРИМСЬКИХ ТАТАР В ДЕПОРТАЦІЇ

Депортація кримських татар розпочалася 18 травня 1944 р. Офіційним приводом для цього був «колабораціонізм з німецькими та румунськими військами під час окупації Кримського півострова». Незважаючи на те, з окупаційною владою співпрацювала меншість кримських татар, радянський репресивний апарат було використано для виселення усього народу, включно із жінками, дітьми та людьми похилого віку. Кінцевими пунктами призначення були: Узбекистан (151 083 особи, серед них в Ташкентській області – 56 тис., Самаркандській – 32 тис., Андижанській – 19 тис., Ферганській – 16 тис.); Урал (Молотовська та Свердловська області, Удмуртська АСРР) та Європейська частина СРСР (Костромська, Горьківська, Московська області та Марійська АСРР). Загальна кількість депортованих становила 180 014 осіб.¹ В результаті насильства з боку держави кримські татари стали народом у вигнанні (кримськотатарською *сюргун*).

Відсутність житлових умов, брак харчування, непристосованість до нових кліматичних умов та швидке поширення хвороб, стали причиною важких демографічних наслідків протягом перших років вигнання. Народжуваність перевищила смертність

¹ Полян П. Не по своей воле: история и география принудительных миграций в СССР. – Москва: Мемориал, 2001. – С. 126.

лише у 1948 р.² Чоловіки, що на момент депортації перебували на фронті, були відправлені до трудармії після завершення бойових дій. Вони отримали змогу відшукати свої сім'ї лише у 1948 – 1953 рр.

Місця розселення кримських татар отримали назву «спецпоселення» за аналогією із віддаленими районами виселення репресованих та розкулачених у 1930-х рр. Режим спецпоселення керувався спецкомендатурою. За наказом Президії Верховної Ради СРСР від 1948 р. полишати такі поселення суворо заборонялося.

Режим спецпоселень почав пом'якшуватися у 1954 р. та був скасований у 1956 р. Кримські татарини отримали можливість вільно пересуватися по території СРСР, окрім Кримського півострова. Так само з кримських татар не було знято звинувачення у зраді. Саме боротьба за право повернення на батьківщину лягла в основу кримськотатарського руху. Одним з успіхів цього руху стало визнання права кримських татар на повернення до Криму та реабілітація. Але, як виявилось, дозвіл на повернення до Криму був маніпулятивною політикою і не дозволяв реальне проживання на території півострова. Це змусило кримськотатарський рух радикалізуватися.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1950–1960-ті рр. В ці роки відбувалося поступове послаблення режиму перебування кримських татар в Узбекистані, але права на повернення вибороти не вдалося. З одного боку, тих, чиє дитинство припадало на ці роки, можна назвати *Postgeneration*: ці діти не були свідками депортації, але їх спогади формувалися у рамках сімейних наративів. З іншого боку, це було *Generation Between*: між травмою, тобто депортацією, та поверненням.

² Земсков В. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990, №11. – С. 12.

Респонденти для інтерв'ювання обиралися за двома критеріями. За роком народження: ті, чиє дитинство припадало на 1950-ті (7 респондентів) та 1960-ті роки (6 респондентів). Додатково були опитані респонденти 1937 та 1968 рр. народження для простеження динаміки змін. Другий критерій – місце перебування в депортації. Узбекистан було обрано тому, що саме туди була депортована основна кількість кримських татар. Загалом було опитано 18 респондентів. Такі критерії, як освіта та сфера діяльності, не застосовувалися, респонденти обирались випадковим чином, у місцях компактного проживання кримських татар, що аж ніяк не впливає на перебіг інтерв'ю.

Нас цікавило, чи знали діти в дитинстві, що вони живуть не на своїй батьківщині, що розповідали їм батьки, чи відчували вони на собі травму.

Нашим респондентам було важко відповідати на питання «Коли Ви вперше почули, що живете не на своїй Батьківщині?». Хтось відповідав «У молодших класах», хтось казав «у свідомому віці».

Джемілева Ленура пов'язує ці спогади з тим, що їх називали зрадниками в молодшій школі. Вона вважає, що саме тоді зрозуміла, що вони живуть не на своїй Батьківщині³. Абдураманова Шефіка так само згадує, що це було пов'язано із звинуваченнями у зраді. Але вона зазначає, що батьки її оберігали від цих знань, але повсякчас чула «К'ирим, К'ирим». Каже, що «це було як земля обітована». Але додає, що дізналась про це, все ж таки, «у свідомому віці»⁴.

Кадирова Надіє згадує, що вона не чула про це до 10 років:

«Що цікаво, нам навіть мама про це не казала. А потім, коли я поїхала до дідуся, він жив в 30 км від того місця де жили ми, там завжди збиралися літні люди і вони про щось говорили, але я як

³ ОА. Інтерв'ю Джемілева Ленура / 09.01.14.

⁴ ОА. Інтерв'ю Абдураманова Шефіка / 09.01.14.

дитина ніколи не прислухалася. А потім, мені було 10 років, почали приходити, збирали гроші ті лідери, що в Москві пробивали це все, по татарській лінії... І вони збирали гроші, хто скільки міг, аби їм доїхати і жити там. Потім я у мамі спитала: «А в чому справа?» і мама мені розказала, що була депортація 1944 р., що ми вислані.»⁵

В той самий момент, Аметшаєва Ревзіє впевнена, що їм ніхто, ніколи такого не казав⁶. Мамєтова Ава-Шерфе згадує, що почала дізнаватися про історію свого народу вже в училищі⁷. Халілова Лілія не впевнена, але їй здається, що це знання прийшло до неї в молодших класах⁸. Мустафаєва Гульсум стверджує, що в дитинстві їм казали, що вони живуть не на своїй Батьківщині. Батько завжди наголошував на тому, що родина повернеться в Крим, що їх Батьківщина саме там⁹.

Відповіді на дублююче питання «Коли Ви вперше почули про депортацію?» підтверджували раніше сказане. Так, Джемілева Ленура пригадала, що вперше почула про це в 7 років: «Почула я це від своєї бабусі, від сусідів, які до нас приходили, згадували про своє життя, як їх виселяли.»¹⁰ Абдураманова Шефіка стверджує, що почула це в 11-12 років: «Я про неї чула... «Сюргун, Сюргун»... Ви розумієте, є таке, що чуєш слова, але «не доходить».¹¹ У відповіді на це питання Кадирова Надіє вказує інший вік, 14 років. Але так само пов'язує це саме з дідусем та його оточенням¹². Ногаєв Рустем зазначає, що це усвідомлення відбулося вже в зрілому віці. Під час служби в армії йому пощастило відвідати музей авіації, де він наштовхнувся

⁵ ОА. Інтерв'ю Кадирова Надіє / 09.01.14.

⁶ ОА. Інтерв'ю Аметшаєва Ревзіє / 10.01.14.

⁷ ОА. Інтерв'ю Мамєтова Ава-Шерфе / 08.01.14.

⁸ ОА. Інтерв'ю Халілова Лілія / 10.01.14.

⁹ ОА. Інтерв'ю Мустафаєва Гульсум / 08.01.14.

¹⁰ ОА. Інтерв'ю Джемілева Ленура / 09.01.14.

¹¹ ОА. Інтерв'ю Абдураманова Шефіка / 09.01.14.

¹² ОА. Інтерв'ю Кадирова Надіє / 09.01.14

на портрет Амет-Хан Султана. Це його дуже вразило, адже раніше він ніколи не чув про кримського татарина двічі Героя Радянського союзу. Це і підштовхнуло його до подальших розвідок¹³. Аметшаєва Ревзіє згадує, що це знання прийшло до неї вже в віці 15-16 років¹⁴.

Халілова Лілія згадує це так:

«Не знаю навіть... Батьки все ж таки іноді говорили. Саме слово «депортація» може і не звучало, але казали «нас вислали». Потім, мені мама розповідала, які фрукти в Криму були... Мабуть що з раннього дитинства. В мене добра пам'ять була. Я дуже любила українську народну музику: то як співали ці хори, ця мелодійність. І мама в мене любила ці концерти. І хочеш-не хочеш, мама казала: «У нас дома дівчата приїздили на сезонні роботи, так вони теж так сідали і співали». Господарство у багатьох кримських татар було велике, приходили на заробітки.»¹⁵

Щодо того, чи казали батьки про повернення в Крим, чи існувала така думка, спогади теж неоднозначні. Джемілева Ленура не пригадує, щоб таке казали¹⁶. Абдураманова Шефіка стверджує, що це було на підсвідомому рівні, повернутися в Крим¹⁷. Ногаєв Рустем каже, що була мрія, не більше¹⁸. Мамєтова Ава-Шерфе стверджує, що в дитинстві Батьківщина була там, де жили¹⁹.

А от розповіді про Крим як про чудову далеку землю, згадує більшість респондентів. Абдураманова Шефіка зазначає, що це були оповіді на емоціональному рівні:

«В Криму все було не таке. От навіть сідали за стіл, брали виноград: «Хіба це виноград? От в Криму був виноград! Хіба

¹³ ОА. Інтерв'ю Ногаєв Рустем / 08.01.14.

¹⁴ ОА. Інтерв'ю Аметшаєва Ревзіє / 10.01.14.

¹⁵ ОА. Інтерв'ю Халілова Лілія / 10.01.14.

¹⁶ ОА. Інтерв'ю Джемілева Ленура / 09.01.14.

¹⁷ ОА. Інтерв'ю Абдураманова Шефіка / 09.01.14.

¹⁸ ОА. Інтерв'ю Ногаєв Рустем / 08.01.14.

¹⁹ ОА. Інтерв'ю Мамєтова Ава-Шерфе / 08.01.14.

це яблука? От в Криму були яблука!». Якщо хтось приїжджав з Криму, то привозив воду у фляжці. Запливуть якомога далі в море, наберуть водички, поки довезуть вона затухне, привозять: «От це вода з Чорного моря!». І якщо хтось хворіє, то по ковточку. Кажали, що все там інше, навіть на рівні побутових дрібниць. Все було опоеетизовано. І навіть коли казали, що там смак інший, це не були якісь гастрономічні примхи. Я коли сюди приїхала, мені не сподобалися фрукти: вони водянисті, без смаку. В Узбекистані більше сонця, вони солодші та ароматніші.»²⁰

На нашу думку, можна висунути гіпотезу про часткову асиміляцію, радянізацію кримських татар, спираючись на дитячі спогади наших респондентів. Важко не помітити популярність радянських свят, вуличних ігор. Халілова Лілія з цього приводу згадує:

«Справа в тому, що в мене трохи по-іншому було. Селище, в якому я якому я жила, було слов'янським... Папа в мене в партію вступив, він був такий, ідейний. І коли з'явився телевізор і ми почали дивитися художні фільми, то ми на них росли. Я любила фільми про Леніна (...) Газет багато отримували. Грошей не було, а все одно передплачували, всмоктували інформацію. І я завжди дивилася некролог, а там завжди було написано: «Помер член партії ВКП(б) з такого-то року». І я, молода дівчинка, завжди думала: «Ось виросту, вступлю в партію, буду жити довго-довго, а потім помру і напишуть: «Помер член ВКП(б) з такого-то року»... От настільки я була заполітизована...»²¹

Сімейні наративи в 1960-х рр.

Відповіді на питання «Чи казали Вам в дитинстві, що Ви живете не на своїй Батьківщині?» різняться приблизно так само, як і у 1950х рр. Ми не простежуємо кардинальної різниці у спогадах респондентів 1950-х та 1960-х рр. Хоча й побут суттєво покращився, а говорити стало значно легше, тема депортації досі не зайняла свого місця в сімейних наративах. Так Рустем

²⁰ ОА. Інтерв'ю Абдураманова Шефіка / 09.01.14.

²¹ ОА. Інтерв'ю Халілова Лілія / 10.01.14.

Ваапов згадує: «Казали про це в родині. В родинях татарських про це завжди розповідали старші: що наша Батьківщина - Крим, що нас привезли проти нашої волі.»²² Зідляєва Ремзіє стверджує, що усвідомлення цього приходило «з молоком матері», що «Старші часто збиралися і згадували своє дитинство, своє життя в Криму, а ми із задоволенням слухали. Але ми не розуміли, чому ми не живимо там, де пройшло дитинство наших батьків. Діти з раннього віку знали, що Середня Азія – це не наша земля.»²³

Бекірова Венера каже, що школярами вони вже напевне це знали²⁴. За спогадами Ахтемової Ельвіри, казали це завжди, а от усвідомлення прийшло згодом, у віці 10 років.²⁵ Ваапов Рустем згадує, що про депортацію вперше почув в середніх класах:

«Почув від мами, від дядька. Дядя, як і всі чоловіки, займався політикою, мабуть, він розказував. Я думаю, що я цілком міг від нього почути, адже чоловіки більше цікавляться політикою, говорять про це. В мами навіть два брата було. От коли вони зустрічалися, то говорили про Крим, говорили про роки війни, згадували. Вони дітьми були, коли почалася війна, їм було 10-12 років. Розказували про німців, літаки, танки, про свої дитячі враження. Розказували і про Крим.»²⁶

Зідляєва Ремзіє також згадує, що це прийшло з розмов дорослих:

«Вони приходили, наприклад дяді і тьоті, завжди про це казали, згадували своє життя. Кажали про це з сумом, завжди плакали. Ми, звичайно, розуміли і потроху починали усвідомлювати що відбулося.»²⁷

²² ОА. Інтерв'ю Ваапов Рустем / 08.01.14.

²³ ОА. Інтерв'ю Зідляєва Ремзіє / 09.01.14

²⁴ ОА. Інтерв'ю Бекірова Венера / 30.09.13.

²⁵ ОА. Інтерв'ю. Ахтемова Ельвіра/ 09.01.14.

²⁶ ОА. Інтерв'ю Ваапов Рустем / 08.01.14.

²⁷ ОА. Інтерв'ю Зідляєва Ремзіє / 09.01.14

Бекірова Венера дізналася про депортацію у інший, ні на що не схожий спосіб:

«Я вже, мабуть, була в 5 класі, хоча і раніше чула, але не надавала значення. Я була в 4 класі і ми з дідусем, вперше я і він, після депортації, поїхали до Криму. Я закінчувала школу, це був травень ми з ним поїхали. Я тоді вперше побачила Крим. І ми два місяці по родичах, по знайомих їздили... Ми поїхали з дядьком. За кілька років до цього померла бабуся, він не зміг її відвезти в Крим і вирішив зробити приємне дідусю. Коли їх депортували, дядя був зовсім малий, тому дід нам все показував. Приїхали в рідне село, тоді ще будинок дідуся не зруйнували, він був цілий. А от зараз там вже п'ятиповерховий будинок. А тоді ми в тому домі побували: двоповерховий, мурований, його тільки-тільки перед війною збудували, він би ще років сто стояв. Там жили російські дідусь з бабусяю, ми попросилися зайти, вони нас чаєм напоїли.»²⁸

Бекірова Зера згадує, що чула в ранньому дитинстві від батька, бо він завжди згадував про Крим:

Коли ми грали, він казав: «А от в Криму такі ігри були». Приходила весна, він починав говорити: «А от в Криму в цей час цвіте те». Коли ми купляли тюльпани, він казав: «О! А які в Криму тюльпани!». Тому Крим для нас завжди був країною Сусамбіль, казковою країною»²⁹.

Ахтемова Ельвіра каже, що «свідомо знала про це з 12 років. Але почула раніше, бо в 1974, в серпні місяці, моя подружка із батьком переїхали в Крим... Муса Мамут з дочкою... Ми з нею навчалися в одному класі... Тобто в 12 років точно знала. А так, в 3 класі вже знала, мабуть, що ми депортовані.»³⁰

В 1960-х роках про повернення в Крим заговорили вголос: відлига, зняття звинувачень у зраді, умовний дозвіл селитися де завгодно, діяльність кримськотатарського народного руху – це ті речі, що зачіпали чи не кожну кримськотатарську родину.

²⁸ ОА. Інтерв'ю Бекірова Венера / 30.09.13.

²⁹ ОА. Інтерв'ю Бекірова Зера / 30.10.13.

³⁰ ОА. Інтерв'ю. Ахтемова Ельвіра / 09.01.14.

Рустем Ваапов згадує, що про це у відкриту все ж таки не казали, лише у вузькому колі, а дядя казав, що про це краще не балакати³¹.

З'явилося таке явище, як вербування. Тим кримським татарам, хто не був залучений у правозахисному русі і не був активістом, пропонували переїхати в Крим працювати за фахом. Зідляєва Ремзіє згадує з цього приводу: *«У нас тоді таке натхнення було, Ви знаєте. Батьки, я пам'ятаю, вони ніби ожили, по-новому, таке було піднесення, що вони повернуться на Батьківщину.»³²*

Бекірова Зера згадує, що вперше про це почула в 1967 р.:

«От тоді стали про вербування говорити, мені було 8 років. От з цього віку ми вже знали, що ми от-от вже поїдемо. Навіть було так, що ми якось пакували речі, тому що батькові прийшов лист, що почалося вербування в райони Криму.»³³

Батькам Бекірової Венери не пропонували поїхати в Крим, але вона пам'ятає, що: *«були такі люди, що займалися цим. Дорослі говорили про це тихо, але ми чули, звичайно. Збиралися, говорили, що є такі люди, що вони збирають підписи, їздять до Москви, домагаються... Гроші збирали. От це я пам'ятаю.»³⁴*

Ахтемова Ельвіра згадує: *«Папа якось приїхав в Крим, зараз скажу... В 1968 р приїхав, хотів купити під Ялтою будинок. А коли дізналися, що кримський татарин, сказали: «Не продамо». Хоча будинок продавався і папа дуже хотів.»³⁵*

Цікавим видається те, що розповідали дітям про Крим, який образ півострова формувався.

³¹ ОА. Інтерв'ю Ваапов Рустем / 08.01.14.

³² ОА. Інтерв'ю Зідляєва Ремзіє / 09.01.14

³³ ОА. Інтерв'ю Бекірова Зера / 30.10.13.

³⁴ ОА. Інтерв'ю Бекірова Венера / 30.09.13.

³⁵ ОА. Інтерв'ю. Ахтемова Ельвіра / 09.01.14.

Ваапов Рустем згадує: «Це був романтичний образ... Так, що це прекрасна країна, біля моря, в яку треба повернутися. Коли мені було 10 років, мама поїхали в Крим за туром. Хоча ні, більше, 12 років мені було. Відпочивала вона в Місхорі, і коли повернулася, вона так багато розповідала про синє небо, про ластівок, про тепле солоне море. Фотографії, слайди показувала – вона ходила по південному берегу і робила фотографії.»³⁶

Бекірова Зера каже, що Крим для неї був країною Сусамбіль з узбецьких казок: «От це дійсно казкова країна Сусамбіль, де море, пальми, кипариси, така родюча земля. Незвична країна, дуже гарна, теплий клімат.»³⁷ Галімова Улькер згадує, що про депортацію дізналася лише в 15 років. На її думку, батько їх оберігав, хоча сам мав «якусь папку з матеріалами»³⁸.

Дитинство кримських татар у 1950-х – 1960-х рр. припало на своєрідний вакуум: свідками депортації вони вже не були, а відчутти на собі єдине прагнення народу до повернення на Батьківщину ще не встигли. Це були покоління, яких батьки дбайливо оберігали від травми, а знання про депортацію просочувалося з випадкових розмов дорослих чи звинувачень у зраді на вулиці. Діти були позбавлені комплексу віктимності, вони елементарно не знали про завдану їм народом «травму». Розуміння цього приходить згодом, вже дорослими, в часи підйому кримськотатарського руху за повернення, їх травма конструється від впливом соціального оточення.

³⁶ ОА. Інтерв'ю Ваапов Рустем / 08.01.14.

³⁷ ОА. Інтерв'ю Бекірова Зера / 30.10.13.

³⁸ ОА. Інтерв'ю Галімова Улькер / 28.10.13.

Галина Виноградська
Інститут народознавства НАН України

ДЕПОРТАЦІЇ 1940-Х РР. У ОПОВІДЯХ НАДСЯНЦІВ ТА ХОЛМЩАКІВ: КЛЮЧОВІ СМИСЛОВІ АКЦЕНТИ МІЖПОКОЛІННОЇ ТРАНСМІСІЇ

Етнологічні дослідження життя та побуту українців, депортованих з етнічних українських земель Надсяння та Холмщини, які за договором від 9 вересня 1944 року між УРСР та польським комуністичним урядом відійшли під юрисдикцію Польщі, започатковані порівняно недавно (у 2003 році) авторкою цієї статті¹ та продовжені аспіранткою Інституту народознавства НАНУ Ольгою Босою². Завдяки цим дослідженням

¹ Докладніше про це див.: Виноградська Г. Етнокультурна інтеграція переселенців Надсяння на території західних областей України: історіографія питання // Наукові записки. – Вип. 7-8, 2003. – С. 151–157; Виноградська Г. Фестивалі народної творчості як спосіб репрезентації етнолокальної ідентичності українців, депортованих у 1944-1947 рр. з Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя // Lemkowie, Wojkowie, Rusini. – historia, współczesność, kultura matirealna i duhowa. – Legnica-Zielona Gora, 2007. – S. 517-531; Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944-1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних свідчень депортованих) // Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. – Вип. 11–12. «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень». – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С.243-250; Виноградська Г. Маркери «малої Батьківщини» у спогадах переселенців 1944-1947 рр. з Надсяння та Холмщини // Наукові записки. Серія «Культурологія». – Острог: Видавництво НУ «Острозька академія». – Вип.7, 2011. – С. 407-413.

² Дет. див.: Боса О. Господарський досвід переселенців з Надсяння, Холмщини, Підляшшя і Лемківщини: джерела та історіографія // Народознавчі зошити. – № 6 (102), 2011. – С. 933-940; Боса О. Традиційний досвід у галузі переробки і зберігання зернових на Яворівщині (перша половина ХХ ст.) // Народознавчі зошити. – № 2 (98), 2011. – С. 268-278; Боса О. Городньо-садові мотиви у народно-господарському календарі переселенців Надсяння та Холмщини // Народознавчі зошити. – № 1 (109), 2013. – С.88-93

отримали наукове висвітлення історіографічний аспект даної тематики, різні способи та ступені ментального збереження самоідентичності депортованих, як надсянців та холмщаків, а також окремі галузі їхнього традиційного господарства до та після депортації.

Метою цієї статті окреслення характеру та особливостей розповідей депортованих, зокрема, з тими їхніми ключовими смисловими акцентами, завдяки яким та чи інша оповідь вирізняється серед інших, як яскравий ілюстративний матеріал, а самі явища-образи набувають смислу сакралізованих символів у міжпоколінній трансмісії пам'яті про депортації.

Серед джерел цього дослідження, окрім історичних документів та матеріалів, є оповіді депортованих та їх нащадків, здобуті шляхом:

1) *особистого усного інтерв'ювання респондентів* (наративні автобіографічні оповіді, структуровані інтерв'ю з елементами наративу та мінімальним втручанням інтерв'юера, загалом близько 50);

2) *письмові рукописні спогади*, передані мені депортованими особисто, або надіслані поштою (це була і є одна з форм роботи з районними осередками товариств депортованих чи товариствами з інших областей, куди не завжди є можливість поїхати особисто, а люди відходять у інший світ, і навіть такі спогади стають цінним і невідновним матеріалом, загалом близько 100 свідчень);

3) *опубліковані* окремими книгами чи у тематичних збірниках спогади знайомих та незнайомих мені осіб (цей масив є важливою джерельною базою, оскільки досягнути одному дослідникові усіх депортованих на предмет їх інтерв'ювання, зрозуміло є нереальним; загалом більш як 200).

Кожна з цих категорій оповідей-спогадів має свої особливості, свої переваги і обмеження. Однак усі вони в комплексі дають

поле для аналізу та досліджень під різними кутами зору і у різних спеціальних площинах.

Певні закономірності та спільні риси можна простежити, групуючи їх за різними критеріями, зокрема за *віком, статтю, рівнем освіти, соціальним станом респондентів*.

Найтипівіша для переважної більшості оповідей структура – 3 частини/блоки інформації.

1 блок інформації. – про життя до переселення

2 блок. – про процес переселення

3 блок. – про налагодження життя після переселення.

Що старшим був респондент на момент депортації, що довшим був його період життя до депортації, то змістовнішою, деталізованішою є ця *перша*. – додепортаційна. – частина його оповіді. Відповідно, більш сакралізованими стають образи домівки-хати, обійстя, поля, ландшафту, церкви, школи, громади, громадського життя, читалень, «Просвіти», самодіяльних театрів, загалом побуту, святкування календарних та сімейних свят. Зазвичай оповідачі акцентують на толерантних стосунках з односельцями чи мешканцями міст. – представниками інших етносів (євреями, поляками) у мирний, спокійний час. У переважній більшості. – це світла і елегійна картина, і оповідачі з охотою бесідуєть на цю тематику чи описують її письмово. І якщо розділити обсяг умовної оповіді на чотири рівні частини, то здебільшого перший блок інформації займатиме майже дві чверті загального обсягу.

Друга частина. – саме переселення/депортація - завжди наповнена драматизмом і трагізмом, і змістове та обсягове наповнення може бути дуже різним. – від декількох фраз (що може бути зумовленим небажанням знову переживати трагічні події) до широкоформатних картин (як спосіб звільнитися через оповідь від того інформаційного тягаря в собі). Переважно тематика депортаційних труднощів, небезпек, різних межових

ситуацій у дорозі до нового місця поселення передається оповідачем дуже напружено, емоційно, і займає приблизно такий же обсяг, як і попередня частина, тобто приблизно дві чверті від загального обсягу.

Третя частина. – облаштування на новому місці зазвичай дуже коротка особливо у письмових спогадах (окремі винятки тільки підтверджують загальну тенденцію). Хоча реалії життя, які і подані окремими скупими фразами, все одно залишалися дуже драматичними. Переважно тематика облаштування на новому місці займає менше чверті від загального обсягу оповіді.

Отут і є якраз простір для діяльності дослідників, озброєних усноісторичним інструментарієм. Самі депортовані, різні покоління їхніх нащадків. – дуже плідне середовище для досліджень процесів адаптації, водночас зі збереженням чи не збереженням самосвідомості як представників певної етнографічної групи, механізмів збереження і передачі традицій, тощо.

Зазначена вище структура оповіді притаманна більшості депортованих з Надсяння та тих мешканців Холмщини і Підляшшя, які народилися у 1930-х, і на момент депортації були дітьми або підлітками.

Для старших холмщаків депортація 1940-х років була вже другою після евакуації вглиб Росії у 1915 році з відступом царської армії у першій світовій війні. Отож чимало є спогадів з Холмщини, в яких приділяється увага і тому «першому переселенню» вглиб Росії, знайомству з тамтешніми ментальними і побутовими реаліями і такому жаданому за найменшої нагоди поверненню на свої рідні терени.

Показовим і інформативним у цьому плані є спогад Михайла Демчука, депортованого у дитячому віці з Холмщини, про його бабцю, котра 4 рази за своє життя втрачала все і обживалася на новому місці. Це письмовий спогад, опублікований у

одному зі збірників, що видали Львівське та Волинське СКТ «Холмщина»³.

Автор його. – людина освічена, – покійний нині професор Львівської академії ветеринарної медицини Михайло Демчук. І цей спогад. – цілісний твір, опис історії поневірянь його родини у першій половині ХХ століття, у якому центральним образом є постать його бабусі, простої української селянки з Холмщини, яка, за його твердженням, була основним рушієм добробуту цілої родини. Оповідь написана наче й відсторонено, але водночас цікаво, подекуди досить емоційно.

І тут я підійшла до основної мети цієї статті – до тих ключових смислових акцентів, завдяки яким і усні, і письмові оповіді запам'ятовуються дослідником, виокремлюються, як ілюстративний матеріал, і які можуть і повинні ставати хрестоматійним ілюстративним матеріалом для учнів шкіл та студентів.

Ці смислові акценти є емоційними образами дуже конкретизованими, і переважно апелюють до базових психологічних відчуттів, як негативного характеру (страху перед безпосередньою загрозою насильницької смерті, страху перед загрозою смерті внаслідок відсутності необхідних засобів до життя. – їжі, житла), так і до тих, які базуються на позитивних емоціях (любов батьків, тепло рідної домівки, смак улюблених страв тощо), тактильних або органолептичних відчуттів реципієнта. Умовно такі смислові акценти можна згрупувати так:

- 1) образи девіантних ситуацій, переважно смертельних випадків, жорстокості, тощо;
- 2) образи речей, явищ, які є відтворюваними, повторюваними і життєво необхідними речами, предметами повсякденного життя, які у певний лімінальний момент були побачені у неспо-

³ Демчук М. З історії української родини на Холмщині у першій половині ХХ століття // Холмщина. – споконвічна земля наших предків. – Львів: Сполум, 2003. – С.101-112.

діваному для звичайного вжитку ракурсі, через що набувають особливого емоційного значення.

Зокрема таким яскравим смисловим акцентом у оповіді може бути начебто безпристрасна констатація жорстокого і безглузлого убивства немовляти чи малолітньої дитини учорашнім добрим сусідом, іноетнічним односельцем, або звичайна їжа (хліб, фрукти, овочі, молоко, тощо), яка у певний момент стає уособленням життя.

Однак, простежується тенденція, коріння якої, зрештою, криється у загальнопсихологічній природі людської пам'яті: зберігати і ретранслювати у приватній міжпоколінній передачі позитивний досвід, натомість стираючи гостроту негативно-го. Систематизуючи та аналізуючи зібрані усні оповіді-інтерв'ю та опубліковані спогади самих переселенців та їхніх нащадків, помітна показова закономірність: у письмових спогадах депортованих та у нарративних інтерв'ю, більше уваги приділено межовим девіантним ситуаціям «життя-смерть», згадкам про випадки злочинів та жорстокості, аніж у тих сімейних оповідях-переказах, які згодом ретранслюють їхні нащадки (діти, онуки). Очевидно, що фактор особистого досвіду реципієнта інформачії тут відіграє ключову роль. Слухач/читач сприймає і запам'ятовує ті явища і образи, які йому знайомі і близькі.

Мені, як дочці і внучці депортованих з Надсяння мого батька та його батьків, з власного досвіду знайомі такі емоційні образи. Адже, беручись до вивчення післядепортаційного життя і побуту депортованих українців, я була свідомою того, що у своїх дослідженнях перебуватиму у подвійній ролі - і дослідниці, і нащадка моїх респондентів.

Зокрема моя бабуся, Підбережник Тетяна (1908-1989), депортована з Надсяння у листопаді 1945 року, завжди, згадуючи залишене, як вона казала - «у Польщі», обійстя, насамперед з пієтетом і ностальгією, поряд з новою хатою і господарством,

розповідала про сад і його плоди, зокрема сливи. Ніколи і ніякі більше сливи не могли вдовольнити її смак. - ті, залишені там, були найкращими. Отож і для мене тепер ці фрукти є чимось більшим, аніж просто сливи. Вони постійно нагадують мені ту бабусину ностальгію за втраченою батьківщиною.

Зі спогадів одного з холмців яскраво врізається у пам'ять сюжет про те, як найціннішим гостинцем для його старенького батька, після відвідин сином його рідного села у нинішній Польщі, виявився звичайний печений пиріжок з чечевицею, якою пригостила нинішня господиня їхнього обійстя. Бо це виявився такий самий пиріг, яким він любив ласувати у дитинстві...

Це - приклади образів-акцентів з додепортаційних частин оповідей.

Під час примусової депортації в обійстя приходили озброєні НКВДисти чи представники польських збройних формувань, даючи мешканцям на збори нерідко лише 2 години. Люди не встигали забрати з собою свої врожаї, чи дати нормальний господарський лад худобі, покидаючи напризволяще свій скарб. У спогадах постає увесь драматизм цієї ситуації, через вихоплені з неї яскраві моменти:

«...ось жінка обняла і цілує головки капусти на городі... прощається з ними, бо не може забрати» (оповідачка. - депортована з Надсяння);

«...сонце, спека. Дуже хочу пити. Бачу - прямо в порох на дорозі жінка здоє корову, бо фіра з начинням вже десь далеко попереду. Конвоір сміється, що можна на дорозі ліпити пироги. Зупиняюся, питаюся, чи можна напиться. Наставляй жмені. - надю тобі в жмені. - відповідає вона. Так я напився зі жмень молока... На іншій фірі. - величезний на декілька центнерів кабан задихається від спеки. Господар його дорізає, спускає кров... Беріть люди, м'ясо, сало, хто скільки хоче, бо зіпсується!. - кричить господар... Але всі заклопотані своїм горем...» (депортований з Холмщини);

«...втекли ми з Півдня. Приїхали поїздом у Луцьк. Вийшли біля станції та й чекаємо. Тато пішов напитувати житло. Великдень. Дзвони б'ють. Люди йдуть з церкви зі свяченим. А в нас – тільки кусок чорного хліба на всіх. Тут підійшла одна бабуся і дала мені свячене яєчко. Ото ми всі ним і розговорилися...» (переселенець з Холмщини);

«...з чого почала баба Анна вже на третьому місці своє господарювання? Купила не знаю на які гроші на базарі відро картоплі, зварила, поставила на стіл. Ми всі голодні були настільки, що ні картоплини за декілька хвилин не лишилось...» (М.Демчук, Холмщина)⁴ [8, с.111].

Часом уся оповідь чи спогад може бути спокійно-розповідним, однак одне таке порівняння чи образ роблять її незабутньою, унікальною. Адже пиріжок, сливи, капуста, молоко, м'ясо, сало, яйце, картопля (тощо). – це ті речі, які присутні і сьогодні у побуті респондента, їх тактильні та органолептичні властивості (запах, смак, колір, текстура, температура тощо) добре йому знайомі і відомі. А якщо до цих фізико-біологічних ознак додається ще й сакральньо-символічний смисл («свячене», «Великоднє», привезене з рідного села), зумовлений приналежністю до «святково-ритуальних» реалій, то подібний образ може стати ключовим смисловим акцентом, матеріалізованою репрезентацією значимого досвіду, тим своєрідним «маркером» для дослідника, завдяки якому збільшується ефективність його орієнтування у великій кількості однотипних текстів.

Підсумовуючи викладене, зазначу, що викладені міркування та висновки ґрунтуються на власному емпіричному та аналітичному досвіді авторки, і у подальшому матимуть детальніше розпрацювання у плані теоретичної та методологічної бази на стику етнології, етнопсихології та усної історії.

⁴ Демчук М. 3 історії української родини на Холмщині... – С.111.

Микола Боровик
Київський національний університет
ім. Т. Шевченка

ВЛАДА ЯК ФАКТОР КОЛЕКТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна належить до числа подій, які сприймаються нині як переломні – такі, що мали вирішальний вплив на розвиток українського суспільства. Можливо, насамперед це стосується ментальної сфери. Зокрема, вважається, що воєнний досвід вирішальним чином вплинув на світосприйняття українців, призвів до суттєвої трансформації сукупності ідентичностей, за допомогою якої мешканці України визначали і описували себе та свою групу в соціальному світі.

В науковій літературі проблеми масових настроїв, зокрема, політичних лояльностей під час війни, належать до числа найбільш дискусійних. Серед публікацій, що мали найбільший вплив, насамперед слід виділити праці Карела Беркгофа «Жнива розпачу» та Аміра Вайнера «Створюючи сенс війни». Вайнер, зокрема, доводить, що військовий досвід, з часом певним чином оформлений, став ефективним легітимізуючим фактором радянської влади в Україні і навіть дозволив радянізувати українське село, що традиційно було справжньою «ахілесовою п'ятою» радянського режиму¹. Беркгоф значно обережніший в оцінках. Він стверджує, що нацистський період захопив щонайбільше стриману ностальгію «за советською владою», і якщо в містах існувала якась форма палкого радянського патріотизму,

¹ Див.: Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. - Princeton: Princeton University Press, 2001.

то в селі він був рідкісним явищем². Обидва дослідники, однак, сходяться на тому, що радянська молодь мала тверду віру в комунізм советського стибу. Отже, саме цю групу можна було би вважати основним носієм радянської ідентичності, яка була заснована на політичній та ідеологічній ідентифікації.

Усні джерела, які ми можемо нині документувати, дозволяють аналізувати сприйняття війни саме цією категорією населення. Майже всі, хто нині має особисті спогади про війну, народилися в 1920-1930-х рр. У своїй статті я спробую проаналізувати, наскільки це покоління виявилось сприйнятливим до радянського концепту Великої Вітчизняної війни, чи справді існувала прірва у сприйнятті радянської влади і радянського ладу старшим і молодшим поколінням мешканців України. Я також маю на меті поділитися деякими припущеннями про динаміку політичної лояльності, та особливостей такої лояльності, населення України щодо основних політичних альтернатив, котрі існували в роки війни, також щодо інших маркерів, які були важливими для ідентифікації індивідів як «своїх» чи «чужих».

Стаття ґрунтується на матеріалах усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання». В доповіді використані матеріали 281 усноісторичних інтерв'ю, записаних в період 2011 – 2013 рр. Відбір респондентів був зорієнтований насамперед на представників цивільного населення, які не мали досвіду участі в бойових діях. Більшість з опитаних нами респондентів на час війни були мешканцями Центральної України (151 особа з 255 респондентів проживала на території Київської, Черкаської, Полтавської та північної частини Вінницької областей). Майже 75 відсотків жили в селах.

Спогади записані методом біографічного напівструктурованого інтерв'ю. Спочатку ми зверталися до респондента з про-

² Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика, 2011. – С. 228–231.

ханням розповісти про себе, сподіваючись визначити, яке місце посідає воєнний досвід у їхніх самопрезентаціях. Потім пропонували викласти всі наявні спогади про війну («Що ви пам'ятаєте про війну?», «Чи пам'ятаєте Ви, як почалася війна?») і лиш після того ми переходили до розмови за напрямками, визначеними проектом. Зокрема, запитували про функціонування влади за різних режимів, про стосунки між різними етнічними групами.

Аналіз біографічних історій здійснювався на основі транскриптів. Насамперед аналізували дискурсивні особливості репрезентації воєнного досвіду. Ми цілком можемо припустити, що наші респонденти могли засвоїти радянський дискурс Великої Вітчизняної війни в повоєнний період, але витіснення чи забування такого дискурсу є дуже сумнівним.

Насамперед відзначу, що у вільних біографічних оповідях респонденти демонстрували аполітичність, дуже рідко зверталися до теми організації/реорганізації влади, якщо тільки ці події не стосувалися безпосередньо історії їхньої сім'ї. Аналіз мови отриманих нами текстів також підтверджує припущення про невластивість для більшості опитаних нами респондентів розгляду ситуації, що склалася в Україні в роки війни, з перспективи радянського чи будь-якого іншого патріотизму.

Темі колабораціонізму вже було привсячено окрему розвідку³. Перше, що звертає на себе увагу: 258 респондентів у 255 інтерв'ю (сукупний обсяг транскриптів – близько 4 тис. сторінок) поняття «зрадники» вжили 5 разів, а «предатели» – 20 разів. Це поняття є ключовими для радянського дискурсу пам'яті про війну в Україні, оскільки спрямовує розгляд подій в систему відносин «держава-громадянин». Відзначу також, що

³ Боровик М. Колаборація і колабораціонізм у повсякденному сприйнятті мешканців України (на матеріалах усно історичного проекту «Україна у роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 16. – С. 156 – 168.

78% інтерв'ю записано українською мовою, але число вживань україномовного поняття гранично мале. Можемо припустити, що це поняття існує (якщо існує) у мовній картині світу наших респондентів лише як частина нав'язаного російськомовного радянського дискурсу «патріотизму-зради». Важливо, що в обох випадках поняття «зрадник» було вжите людьми з високим рівнем формальної освіти, що мали можливість ретранслювати радянські поняття українською.

На що рідко звертають увагу, то це факт, що люди, чий досвід ми вивчаємо, єдиний раз у житті мали реальну можливість обрати хоча би місцеву владу і це трапилося за нацистського режиму. Не дивно, що оцінюючи будь-яку владу, наші респонденти найчастіше, ставлять себе в позицію керованих і експлуатованих: «...Добре ставились [до радянської влади], бо людям треба примірятися, яка влада є, така приміряється. Німець був 4 годи – робили..., а красні зайшли, то тоже робили. ... Робили, яка власть не була». (Марія Т., 1928 р.н., с. Коржівка Київської обл.)⁴.

Значна частина, якщо не більшість мешканців України розглядали себе радше як пасивну жертву чи зацікавленого спостерігача, аніж як активного учасника війни. «Сиди де сидиш. Война це карти, хто зна хто ще виграє»⁵, переповідає слова своєї матері, сказані як порада родичці, яка вагалася, чи повертати їй відібрану під час колективізації хату Марія Василівна Ю., 1925 р.н., с. Сухоставці Чернігівської обл.

⁴ Інтерв'ю з Т. Марією Петрівною, 1928 р.н., записано 11.12.2010 р., (мова інтерв'ю - українська), інтерв'юер Тищенко Ю. – Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Архів ЦУІ), колекція 1, «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» (к.1), одиниця зберігання (од.зб.) 100.

⁵ Інтерв'ю з Ю. Марією Василівною, 1925 р.н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю - українська), інтерв'юер Шаповалова О. – Архів ЦУІ, к.1, од.зб.128.

Описуючи свій військовий досвід наші респонденти порівняно нечасто вживають такі поняття, як «ворог/враг», майже не вживають поняття «подвиг» і «героїзм». Дуже специфічно вживається поняття «перемога». Власне частіше звучить поняття «победа». При цьому, контекстуально йдеться не стільки про взяття верху над супротивником, помсту за його злочини, але насамперед про закінчення війни і настання миру. Цікаво, що саме поняття «мир» практично витіснене зі словника словом «победа». Зазвичай виключно в політично нейтральному варіанті вживається назва війни. Не схильні наші респонденти наголошувати також на класових конфліктах. До людей з категорії «колишніх», тих хто постраждав за радянської влади і повертався після її падіння, говорять як правило в нейтральному ключі.

Таким чином, можемо бачити, що більшість наших респондентів, які належали в той час до числа так званої сталінської молоді, або поповнили її ряди щойно по завершенні війни, не демонструють очевидної схильності ні до комуністичних цінностей, ні до радянського патріотизму. Разом з тим, відчужене чи негативне ставлення до радянської влади далеко не завжди означало нелояльність і, тим більше, готовність до опору. За рідкісними винятком, до якого належить інформанти, котрі демонструють нині очевидну прихильність до ідей українського націоналізму, опитані нами респонденти зараховували радянську владу і її представників до широкої і розмитої категорії «наших».

Походження, зміст і межі цього поняття становлять найбільшу проблему, що потребує подальшого вивчення. Неможливо з певністю стверджувати, чи це поняття в його політичному звучанні, коли воно вживається щодо радянської влади і її представників, щодо радянських військ, було частиною повсякденного словника респондентів в роки війни, чи було привне-

сене пізніше радянською мистецькою пропагандою. Найбільш вражаючий приклад: мешканка Ужгорода Олена Адальбертівна К., 1924 року народження, народилася в Словаччині в угорсько-словацькій родині, на 1944 р. – громадянка Угорщини, свою розповідь про прихід до Ужгорода радянської армії починає словами: «коли прийшли наші»⁶.

Інший приклад, вже з Вінниччини: «Приходять до нас... А їх з душі певно з п'ятнадцять, а то й з двадцять солдатів. А один п'яний. Боже, що він робив, цей нашій! Нашій! Ганяв за цією мамою...»⁷. (Катерина Б., 1926 р.н., с.Йосипівка Вінницької обл.). В одному з інтерв'ю, українка, що була вивезена на примусові роботи до Лотарингії, описуючи бій між американськими військами і Вермахтом, американські танки також називає нашими. Бачимо в цьому випадку, що *наші* – це просто всі не-німці.

З іншого боку, поняття в політичному сенсі вживається як очевидне протиставлення чужинському, чужоземному. Синонімом цього поняття постає поняття «руські» (але ніколи «росіяни»), а також більш політично забарвлене поняття «красні». При цьому самі оповідачі дуже часто, або навіть як правило, самі зараховують себе до категорії *руських*. І це ніяк не заважає їм ідентифікувати себе як українців також. До числа наших зараховують також представники інших етнічних груп, громадян СРСР, але не галичан. Цікаво, що в такий самий спосіб оцінювали ситуацію не лише українці. Мешканка Керчі, оповідаючи про те, як її батько, ховаючись від радянської мобілізації виїхав до

⁶ Інтерв'ю з К. Оленою Адальбертівною, 1924 р.н., записано 05.01.2012 р., (мова інтерв'ю – українська), інтерв'юер Погасій А. – Архів ЦУІ, к.1, од.зб.118.

⁷ Інтерв'ю з Б. Катериною Олександрівною, 1926 р.н., записано 13.12.2010 р., (мова інтерв'ю – українська), інтерв'юер Кваша М. – Архів ЦУІ, к.1, од.зб.53.

болгарського села в Криму, згадує, що деякі болгари нарікали на них: «*Вы бежите от наших русских*»⁸.

Цілком можливо, що в цьому випадку ми маємо справу з живими ще на той час імперськими поділами. Характерно, що мешканці Галичини, вживаючи це поняття в такому ж значенні, себе до числа руських не зараховують. Навпаки, вони часто підкреслюють свою культурну вищість над «кацапами» чи «руськими». Натомість, респонденти з Волині значно частіше зараховують себе до числа «руських» в широкому, постімперському значенні цього поняття і говорять про Червону Армію як про «наших».

За таких обставин радянська влада очевидно сприймалася як спадкоємець імперського центру, тим більше, що як і раніше керувала окраїнами за посередництва місцевих еліт, говорила з підданими зрозумілою їм мовою. В той же час, переважна більшість мешканців України були носіями домодерних варіантів політичної культури. Парафіяльного і підданського, якщо скористатися з класичної класифікації Герберта Алмонда. Вони визнавали владу суверена, не обов'язково ототожнюючи себе з ним. Така культура обумовлювала загалом пасивне ставлення українців до зміни режимів. Типове сприйняття таких трансформацій описує Марія Б.:

«Під страхом, конешно, боялися, що це все-таки чужі люди, німці – це не руські», – відповідає на питання про ставлення до німців. Потім конкретизує, що були нюанси: «Одні думали, ті, що їх порозкуркулювали, їм оддадуть назад і хату і землю. І так же було, усі пішли в свої хати. А такі люди прості, я б не сказала, щоб так дуже сильно казали, що ось це вже будуть тут навіки. Тошо ж вони прийшли, і колгоспу не розвалили. Колгосп, так як і був, так і остався, тіки община звалася.

⁸ Інтерв'ю з С. Валентиною Василівною, 1927 р.н., записано 05.01.2014 р., (мова інтерв'ю – російська), інтерв'юер Васильєва Ю. – Архів ЦУІ, к.1, од.зб.278.

Ото таке. Назву перемінли, а таке саме все робили, так як і в колгоспі». Дуже примітною є генералізація оповідача: «А нам буде так, як і тепер. Отам воюють, а ми думаєм, аби в нас пенсії не одибрали. Отак і тоді»⁹.

Отже, реальність, як завжди виявляється складнішою за схеми і генералізації. Наведені приклади і узагальнення аж ніяк не виключають, що існувала певна частина населення (і такі також зустрічаються серед наших інформантів), які асоціювали себе з радянською владою і зараховували себе числа широкого політичного радянського «ми». Однак, видається, що такий варіант самоідентифікації не був ані єдино можливим, ані домінуючим. Ризикну припустити, що для селянського загалу формування його радянськості відбувалося вже у повоєнний період, коли люди починали бачити реальні переваги нав'язаної колись влади.

⁹ Інтерв'ю з Б. Марією Іванівною, 1929 р.н., записано 01.01.2014 р., (мова інтерв'ю - українська), інтерв'юер Марченко М. – Архів ЦУІ, к.1, од.зб. 263.

Тетяна МОЛДАВСЬКА,
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

«СВОЯ» І «НЕ СВОЯ»: РАДЯНСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ВЛАДА В УСНОМУ СЕЛЯНСЬКОМУ НАРАТИВІ СТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я

Питання «радянськості» українського суспільства на сьогоднішній день залишається відкритим і дискусійним – як у суспільно-політичному, так і у суто науковому аспекті. Різний історичний досвід народу громадян у різних регіонах України, на жаль, став не інтегруючим фактором, а скоріше фактором відчуження¹. Традиційно, саме люди похилого та старого віку є носіями колективної пам'яті минулого, а отже – і носіями традиційних для минулої епохи понять та цінностей. В Україні на сьогодні вони складають значну електоральну групу, і саме їх політичні уподобання значною мірою визначають склад законодавчо-представницьких органів влади України; крім того, їх досвід ретранслюється і на молодші вікові групи. Важливим є з'ясувати, якими були механізми пристосування до «нової влади» та нового суспільно-політичного ладу радянськими громадянами старшого покоління і чи відбулося це пристосування взагалі, які події зміни ладу сприймалися як кризові, що було і що є неприйнятним у сприйнятті суспільно-політичного ладу, а що є неактуальним і другорядним.

Проблема сприйняття радянської влади, її символів, ритуалів, стратегії повсякдення у радянському суспільстві знайшла

¹ Нагорна Л. Історична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – Вип. 5. – С. 61-74.

досить широке висвітлення². Проблема впливу держави на формування ідентичностей та особливості їх репрезентації знайшли відображення у працях Г. Грінченко³, О. Кісь⁴, А. Кирилон⁵, Ю. Ніколайця⁶, Т. Пастушенко⁷, В. Хархуна⁸.

Джерельною базою розвідки є усні наративи, записані на території Степового Подніпров'я (Запорізька, південь Дніпропетровської, північ Миколаївської областей). Опитування

² Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр. – К : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.; Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001. – 190 с.; Крупина В. Влада Радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 124–135; Лисак В. Повсякденне життя українських селян у 1950-1960-х рр.: джерелознавчий аспект // Історичні та політологічні дослідження. – 2010. – № 3-4 (45-46). – С. 108-113; Лисак В.Ф. Морально-психологічна ситуація в українському селі в 1950-х роках (на матеріалах фонду Міністерства Держконтролю УРСР) // Наукові праці. – Т. 115. – Випуск 102. – С. 64–68; Лисак В.Ф. Система обліку праці українських селян у громадському виробництві 1950–1960 років // Гілея. – 2009. – № 19. – С. 54–63; Лисак В. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950-1960-х рр. // Актуальні проблеми. – 2009. – Вип. 12. – С. 186-194.

³ Грінченко Г. Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2010. – Вип. 13. – С. 6-15.

⁴ Кісь О. Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідях жінок (за матеріалами проекту «Україна ХХ століття у пам'яті жінок») // Схід-захід: Іст.-культ. Зб. – Вип. 11–12: Спец. видання : Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / За ред. В. Кравченка. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. – С. 283-308.

⁵ Киридон А. Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність» // Чорноморський літопис. – 2010. – № 2. – С. 116-121.

⁶ Ніколаєць Ю. Політика історичної пам'яті в Україні на початку ХХІ ст. // Збірник наукових праць «Політологічні студії» – 2011. – Випуск 2. – С. 192-204.

⁷ Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні // Історія України – 2010. – № 17–18.

⁸ Хархун В. Рецепція комунізму і сучасний український проект // Схід-захід: Іст.-культ. Зб. – Вип. 11–12: Спец. видання : Історична пам'ять і тоталітаризм : досвід Центрально-Східної Європи / За ред. В. Кравченка. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. – С. 180–192

проводилися у ході етнографічно-археологічних експедицій Запорізького наукового товариства ім.Я.Новицького (ЗНТН), Запорізького відділення Інституту української археології та джерелознавства ім.М.С.Грушевського (ЗВ ІУАД ім.М.С.Грушевського) та історичного факультету Запорізького національного університету. Упродовж 2000–2014 рр. Опитування проводилися у сільських населених пунктах. Частина матеріалів опублікована у 10 томах продовжуваного серійного видання «Усна історія Степової України»⁹, публікація здійснювалася науково-популярним методом. Комплекс неопублікованих усноісторичних нарративів, дешифрованих науково-критичним методом, зберігається у Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археології та джерелознавства ім.М.С.Грушевського (РВ ЗВ ІУАД ім.М.С.Грушевського), фонд 8. Головним критерієм вибірки є вік потенційних респондентів: опитування проводилося серед осіб 1920–1940-х років народження, як серед корінних мешканців, так і серед некорінних. Тому важливо відрізнити особливості перебігу події, про яку розповідається, на певній території, особливості положення респондента у той момент, специфіку його світосприйняття та психічного стану, і навіть ті умови, за яких відбувається власне аудіо запис як початковий етап формування наративу.

⁹ Усна історія Степової України. – Т. 1: Запорізький край. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – 516 с.; Усна історія Степової України. – Т. 2: Запорізький край. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – 512 с.; Усна історія Степової України. – Т. 3: Запорізький край. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – 492 с.; Усна історія Степової України. – Т. 4. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – 474 с.; Усна історія Степової України – Т. 5. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. – 460 с.; Усна історія Степової України. – Т. 6. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. – 464 с.; Усна історія Степової України – Т. 7. – Запоріжжя: АА ТанDEM-У, 2009. – 388 с.; Усна історія Степової України. – Т. 8. – Запоріжжя: АА ТанDEM-У, 2010. – 362 с.; н. – Т. 9. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2010. – 412 с.; Усна історія Степової України / н. – Т. 10. – Запоріжжя: «АА-ТанDEM», 2012. – 536 с., +XXIV

Опитування здійснювалося методом «суцільного потоку» та комбінованим методом¹⁰, в ході якого втручання кореспондента у структуру інтерв'ю є мінімальним. Метод «суцільного потоку» передбачає, по-перше, проведення опитування респондентів в межах довільної (випадкової) вибірки, по-друге, відсутність уточнюючих питань. У ході такого опитування створюється так звана «основна оповідь», у якій респондент/ка акцентує увагу виключно на тому, що він/вона вважає важливим і показовим. При виборі методу опитування під час вивчення подій політичної історії слід керуватися метою дослідження. Якщо такою метою є дослідження конкретного явища, події у певному регіоні, то доречніше проводити опитування за запитальником або «комбінованим методом»; якщо метою є відслідкувати вплив події на суспільство, її інтерпретації, то більш доцільним є застосування методу «суцільного потоку».

Отримані результати є актуальними для території Степового Подніпров'я, де характерним є на рівні свідомості тяжіння до «радянської ідентичності». Вважаємо за необхідне підкреслити, що у інших історичних регіонах, де радянська влада встановлювалася пізніше, і історичний досвід є іншим, і ступінь «радянськості» також буде іншим. Усноісторичні наративи, як вид джерела, відображають у першу чергу, ментальні особливості, а не соціологічну тенденцію. У представленій розвідці було використано довільну вибірку. З метою ілюстрації наведених суджень подано конкретні приклади з усноісторичних наративів. Цитування мовою оригіналів.

При аналізі усноісторичних наративів у контексті вивчення політичної історії одним з ключових аспектів є розуміння того, що респонденти у межах одного населеного пункту перебувають

¹⁰ Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування // Усна історія: теорія та практика / Упоряд. А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. – Запоріжжя : Тандем-У, 2008. – С. 28–39. – С. 35.

в одному інформаційному потоці¹¹. Крім того, слід враховувати, по-перше, яке місце займають згадки політичного характеру у структурі наративу; по-друге, який статус (професійний та соціальний) мав/ла респондент/ка; по-третє, наскільки він/вона є соціально активним/ою і цікавиться сучасним суспільно-політичним життям. Від того, наскільки враховано ці аспекти, залежить і адекватність інтерпретації отриманої інформації.

Інформація щодо «політичної історії» у площині вивчення взаємовідносин «народ, громадяни» – «держава, влада, суспільний лад» проявляється на трьох рівнях: перший – те, що респондент/ка самостійно пригадує про політичні події загальнодержавного рівня, політичних діячів, місце КПРС у повсякденному житті. Другий рівень – інформація, яку подано у відповідь на конкретні питання. Третій рівень – це інформація про «політичну історію», яка є завуальованою, тобто подається через призму соціальних, побутових, економічних чи якихось інших аспектів життя суспільства та конкретної людини. Яскравим прикладом такої інформації є масові згадки про те, що починаючи з 1970-х рр., у колгоспах вже широкого розповсюдження набули крадіжки «колективного майна». За змістом, це інформація побутового характеру. Однак, масовість згадок вказує також на те, що саме в цей час починається криза віри в комуністичні ідеали та загальне послаблення політичного режиму.

На нашу думку, будь-який історичний наратив, записаний на пострадянському просторі, є джерелом до вивчення «історії влади» – як радянської, так і сучасної української. За нашими спостереженнями, можна виділити два види репрезентації власного досвіду: перший – через призму свого сімейного життя людина виходить на вплив на нього політичної системи, і другий – через сприйняття політичної системи з усіма її осо-

¹¹ Вансина Я. Устная история как традиция (главы из книги) // Хрестомания по усной истории / Пер., сост., общ ред. М.В. Лоскутовой. – СПб., 2003. – С. 93.

близькими респондент виходить на історію власної сім'ї. Щодо досвіду життя у період незалежності, за суб'єктивним спостереженням, переважає перший вид репрезентації: спочатку респондент озвучує ті соціально-економічні чи побутові труднощі, з якими зіткнулася родина у 1990 – на початку 2000-х рр., а потім зв'язує ці труднощі зі зміною суспільного ладу.

Розглядаючи проблему сприйняття радянської влади, слід з'ясувати, який зміст вкладалося у це поняття селянами-колгоспниками. Аналіз усної історичної наративів загалом демонструє, що влада у сприйнятті селян асоціюється з такими її носіями (у порядку пріоритетності): колгоспна влада (тобто колгоспне керівництво – голова, бригадири, «учьотчики»), державне керівництво союзного та республіканського рівня, «комуністи та партійці» всіх рівнів, і лише потім – адміністративна влада всіх рівнів.

Подібний асоціативний ряд є цілком обґрунтованим та логічним. У 1940-1970-х рр. значною мірою саме від колгоспного (або радгоспного) керівництва, залежало і економічне становище господарства, і добробут сільської родини. Цілком логічно, що недостатність оплати праці (або її відсутність) відігравали значно більшу роль у житті пересічної людини, аніж якість партійно-політичні заходи. Посада колгоспного бригадира фактично була другою за значимістю після голови, з ним звичайні колгоспники мали справу значно частіше, аніж з головою. За свідчення деяких респондентів, у перші повоєнні роки саме бригадир розподіляв не лише виробниче, але і громадське навантаження. У той же час осіб, які займали керівні та загалом престижні посади у колгоспі, але не були прямо задіяні у виробничому процесі, – наприклад, бухгалтері, секретарі колгоспної контори, агрономи – до «начальства» зазвичай не відносили. «Отут, у нас [бригадирів було]... Ну, польовод був один, і я ж там, овочевод. А крім тих були, завфермою окремо був. Бригадир стройбригади

був тут. Це як було отделеніє, називалось, і так при калхозі, як нас розділили, тоже. Ну... Ну це... [голова]... Зам було. Був у його. Потом агрономи були. Овочевод, агрономи. Да. Другий работав, работали так само. І главный, главный агроном. У колхозі. А потом уже бригадіра. А так... Ми подчинялись в основном председателю»¹².

Керівництво загальнодержавного та республіканського рівня згадується у контексті того, чим найбільше запам'ятався період їх перебування при владі. Постать Сталіна та його значення в радянській історії оцінюється респондентами неоднозначно. Найбільш поширена асоціація, яка виникає при прізвисьці «Сталін» – це «порядок». Причому, вона є незалежною від загальних позитивних чи негативних оцінок особи генсека. Не помітно кореляції навіть з тим фактором, чи зазнала сім'я або близькі респондента репресій.¹³ Постать М.С.Хрущова асоціюється, першу чергу, з величезними сільськогосподарськими податками та культивацією кукурудзи¹⁴. Л.І.Брежнев асоціюється періодом найбільшого розквіту, який більшою чи меншою мірою торкнувся кожної родини¹⁵. Щодо його двох наступників (Ю.В.Андропова та К.У.Чернетка), то їх діяльність взагалі не залишила ніякого сліду у колективній пам'яті. Діяльність же М.С.Горбачова оцінюється однозначно і різко негативно: саме його звинувачують у розвалі СРСР.

Працівників партійних структур усіх рівнів зазвичай називають двома термінами: «партійці» та «комуністи»¹⁶. Перший термін частіше вживають респонденти, які у підлітковому чи

¹² Бабін І. П., 1925 р.н., Бабіна Н.І., 1925 р. н. // РВ ЗВ ІУАД ім. М.С. Грушевського. Ф. 8. «Археографічні експедиції». Оп. 14. Спр. 184. 29 арк. – арк. 12.

¹³ Усна історія Степової України. – Т. 9. – 412 с. – С. 22? 127.

¹⁴ Усна історія Степової України. – Т. 3. – 492. – С. 6, 17, 98, 199.

¹⁵ Усна історія Степової України. – Т. 2. – 512 с. – С. 22, 59, 154, 229.

¹⁶ Усна історія Степової України. – Т. 2. – 512. – С. 16-17, 29, 162.

навіть дорослому віці були свідками колективізації та розкуркулення, і цілком усвідомлювали наслідки цих процесів. Це слово вживають переважно з іронічним чи навіть глузливим підтекстом. Термін «комуніст» має або нейтральне, або позитивне змістовне навантаження. Для того, щоб підкреслити позитивні риси певної керівної особи, респонденти часто підкреслювали, що він був «справжнім комуністом»; словосполучення «справжній партієць» не зустрічається. саме при колгоспах, і, зазвичай, саме з представників його керівництва створювалися парткоми, і, таким чином, колгосп був дуже дотичним і до реалізації партійної влади. Партійні осередки та парткоми колгоспів виконували, в першу чергу, роль «моральних арбітрів» для колгоспників – членів КПСР. Можна з великою вірогідністю припустити, що протягом всього післявоєнного періоду роль та авторитет парткомів та їх секретарів саме як моральних арбітрів зменшувалася дуже мало. Виклик на партзбори, догана або виключення з партії за аморальну поведінку продовжували залишатися вкрай небажаним покаранням. «[...] Тоді збирається собрание, зразу виговор! Виговор – це тоді страшне наказання було! [...]»¹⁷; «От я говорю, що если б чоловіка досадить, то йому було куда пожаловаться. І народний контроль, і комісія по трудових спорах, і партком, і куда хочеш! А щас куда?»¹⁸.

Що стосується власне адміністративної влади всіх рівнів – від сільської до обласної – в свідомості абсолютної більшості респондентів вона фактично не залишила якихось яскравих або чітких спогадів. Як це не дивно, але більшість респондентів протягом життя фактично не стикалися не лише з представниками районної та обласної адміністративної влади, а навіть з сіль-

¹⁷ Триодіал Т. Я. // РВ ЗВ ІУАД ім. М.С. Грушевського. Ф. 8. «Археографічні експедиції». Оп. 16. Спр. 37. – Арк. 24.

¹⁸ Загоруйко І. П., 1929 р.н. // РВ ЗВ ІУАД ім. М.С. Грушевського. Ф. 8. «Археографічні експедиції». Оп. 14. Спр. 227. 17 арк. – Арк. 6.

ським виконавчим апаратом. Все це опосередковано вказує на досить незначну «організовуючу та скеровуючу» роль адміністративної влади в житті звичайних колгоспників. При цьому, характерно, що пересічні громадяни приписували функції і повноваження, які мали належати партійним структурам – райвиконкомам. Загалом, сам термін «райвиконком» зустрічається вкрай рідко. Говорячи про необхідність звернутися до цієї владної структури, респонденти говорять що вони «поїхали в район», в той час, як при описуванні звернення до райкому, застосовується саме цей термін. Назви ж таких владних структур, як облвиконком, обком взагалі не зустрічається¹⁹. Винятком з цієї закономірності складають респонденти, які посідали певні посади у владних та партійних структурах різних рівнів, або ж принаймні брали участь у роботі виборчих комісій, органів народного контролю тощо. У той же час, слід пам'ятати, що унікальна інформація, яку вони ретранслюють, не є масовою, і зазвичай не може бути перевіреною шляхом аналізу усноїсторичних наративів, записаних у цьому ж населеному пункті.

Таким чином, вимальовується на перший погляд досить суперечливе ставлення до радянської влади. З одного боку, існувало чітке усвідомлення, що «влада» на боці представників партійних структур, які володіють і володітимуть недоступними для більшості «простих людей» матеріальними благами, правами та привілеями. Проте, з іншого боку, рівень сприйняття та довіри до влади залишався і залишається високим. На думку сучасної української дослідниці радянського селянства В.Лисак, особливість сприйняття влади колгоспниками полягала у тому, що при тотальній недовірі до місцевого керівництва (голови колгоспу, бригадирів, обліковців) селяни так само тотально вірили

¹⁹ Молдавська Т. Радянська адміністративна влада в усних спогадах жителів Запорізької області // Усна історія в науковому дослідженні. Мат. Всеукр. наук. конф. Запоріжжя, 23–24 травня 2008 року. – Запоріжжя, Тандем–У, 2008. – С. 162–169.

центральному керівництву держави²⁰. Однак, аналіз усноісторичних наративів дає підстави припустити, що сприйняття місцевих представників влади було скоріше нейтрально-позитивним. Селяни усвідомлювали і стикалися на практиці з тим, що місцеве керівництво далеко не завжди вчиняло справедливо, але з ним необхідно було якось миритися і пристосовуватися; у той же час, за практичною допомогою зверталися безпосередньо до колгоспного «начальства» і зазвичай отримували допомогу.

Своє ставлення до сучасної політичної системи України респонденти почали висловлювати лише протягом приблизно останніх п'яти років. На початку 2000- рр. більшість уникала будь-яких висловлювань щодо сучасного політичного життя та керівництва. Розповідь про «сучасну владу» виникає переважно у контексті спогадів про радянське керівництво: досить часто респонденти взагалі плутають, про яку саме владу – минулу чи сучасну – їх просили розповісти, або ж переходять від історії до сьогодення.

Сучасна українська влада в окресленій групі респондентів асоціюється з депутатами та, меншою мірою, з представниками місцевих бізнесових структур. Спогади про сучасну адміністративну владу, так само, як і про радянську, є радше винятком. Початок 1990-х рр. випадає із загального контексту спогадів. У відповідь на прохання розповісти про сучасні реалії життя, респонденти зазвичай описують події найближчих 2–3 років, а інколи – і найбільш гучні події за декілька останніх днів. Слід зазначити, що така структура спогадів певною мірою є фізіологічно зумовленою: у людей похилого та старого віку зазвичай більш активна так звана «довгострокова пам'ять», а опис подій недавнього минулого є наслідком їх постійного повторення в ЗМІ.

Розпад СРСР окреслена група респондентів сприйняла негативно, або ж у нейтральному контексті. Негативу додавав не

в останню чергу і страх розриву зв'язків з «братнім російським народом» («Були вмісті, а тепер як?»)²¹. Незважаючи на рівень освіти, приналежність до владних/партійних структур, оцінок сучасної політичної ситуації, доступу до величезної кількості інформації щодо кризи радянської системи люди похилого віку оцінюють розпад Радянського Союзу як штучне явище, організоване самими радянськими керівниками, а не закономірний етап розвитку авторитарної полінаціональної держави: «Горбачьов – цей затіяв перестройку. Ну він, я вам скажу що він, фактично, винуватий у розвалі Совецького Союзу, ну він не хотів розвалити. Він хотів трошки переоборудувати советську владу, трошки під політику Європи, от. Ну він не хотів розвалити. А оце, Єльцин, Шухкевич, білорус, і наш Кравчук – оце три танкіста...»²²; «Тоді продав Горбачев з Бушем весь [Союз розвалили], разсипалося все»²³. Варто зазначити, що саме здобуття незалежності як подію більшість респондентів фактично не пригадує; однак, респонденти зазначають, що під час проведення референдуму вони «голосували за Союз»²⁴. Жоден з респондентів не намагався пов'язати особливості радянського політичного ладу з його крахом. Навіть період кінця 1980-х рр., який, як відомо, був періодом гострої соціальної та економічної кризи, не викликає негативних спогадів. Саму незалежність більшість респондентів оцінює негативно, доводячи, що вона нічого позитивного не принесла. Єдиним позитивним явищем називають

²¹ «Белиба Анастасія Марківна»// РВ ЗВ ІУАД ім. М.С. Грушевського. Ф. 8. «Археологічні експедиції». Оп. 16. Спр. 2. – Арк. 14.

²² «Волошина Ганна Олексіївна, 1925 р.н.. Волошин Василь Трохимович, 1925 р.н. // РВ ЗВ ІУАД ім. М.С. Грушевського. Ф. 8. «Археологічні експедиції». Оп. 14. Спр. 11. – Арк. 25.

²³ «Гуляева Лариса Миколаївна, 1918 р. н. – // РВ ЗВ ІУАД ім. М.С. Грушевського. Ф. 8. «Археологічні експедиції». Оп. 16. Спр. 225. – Арк. 21

²⁴ Усна історія Степової України. – Т. 7. – 388 с. – С. 236; Усна історія Степової України. – Т. 8. – С. 180.

²⁰ Лисак В.Ф. Морально-психологічна ситуація в українському селі... – С. 66.

свободу слова, підкреслюючи при цьому, що соціально-економічному безладі вона не має ніякого значення.

Аналіз усних наративів показує, що люди на межі 1980-на початку 1990-х рр. не розуміли невідворотності соціальних та економічних змін. З середини 1980-х рр. радянські селяни жили, з одного боку, в умовах наростання соціально-економічної кризи, проте з іншого – кризові зміни були відносно плавними, люди встигали до них пристосуватися. Крім того, для більшості респондентів саме у цей час відбувалися переломні особисті зміни, пов'язані зі зміною соціального та сімейного статусу. Таким чином, сам факт розпаду держави, у якій респонденти народилися і вирости, не став кризовою подією. Можемо говорити, що до середини 1990-х рр. вони не відчували особливих змін у повсякденні: по суті, вони продовжували жити в реаліях пізньорадянського кризового суспільства та «традиційного» колгоспного мікросуспільства. Усвідомлення незворотності змін відбулося з остаточним крахом колгоспної системи.

Щодо політичних уподобань, то у відкритій формі вони висловлюються вкрай рідко, і, зазвичай, обережно, досить часто використовуючи при цьому репліки на зразок «може, цього не можна говорити», «не пишіть цього», «я не знаю» тощо. Взагалі, більше можна говорити про «антиуподобання»: якщо респонденти і говорять про сучасних політиків, то значно яскравіше описують, хто і за що їм не подобається, тобто сучасний політичний дискурс в усному наративі характеризується негативізмом. «Коллективним образом» сучасного «шкідника» та «ворога народу» є образ народного депутата: «Ми будемо голосувати, а ми не будемо – і всі депутати виступають. Як малі діти граються. А на що ж ми вас вибирали, ми вибирали, щоб ви заціщали»²⁵. Протягом 1990-х рр. політичні уподобання людей похилого віку

у південному регіоні України обмежувалися комуністичною партією. З середини 2000-х рр., згідно результатів усноїсторичних досліджень, сприйняття комуністів починає змінюватися: з'являється розуміння, що сучасні комуністи – це вже зовсім не ті, які були за Радянського Союзу²⁶. З середини 2000-х рр. помітна чітка тенденція появи симпатій до партії влади, причому до партії, яка асоціюється з проявом «твердої руки». Звичайно, значною мірою це пов'язане з потужними рекламними кампаніями у ЗМІ та на телебаченні. Однак, не можна не враховувати, що довіру людей похилого віку заслуговують ті політичні сили, які будуть свої «зв'язки з громадськістю» на позитиві, декларуванні своїх досягнень та обіцянках подальших звершень – тобто так, як робила це свого часу КПСР. Крім цього, обов'язковим є декларування і певною мірою реалізація політики соціального захисту (підняття пенсій, обіцянки субсидій) та намагаються у якихось формах відновити «радянську модель» співіснування держав, тобто декларують політичне та економічне зближення з Росією, При цьому відкрито за відновлення СРСР ніхто не висловлюється.

Можна сказати, що з усіх державних лідерів України, в оцінці людей похилого віку, заслуговує найменше уваги Л.Кучма, який був вихідцем з комуністичної партії, сприймається як людина, що «все розвалила»; проте його власне внутрішньополітична діяльність, міжнародна політика не залишила якихось стійких спогадів. Діяльність Л.Д.Кравчука фактично не згадується взагалі. Різко негативні оцінки викликає В.Ющенко та Ю.Тимошенко: «Я тисячу собирала собі на смерть, а що вони, вертають мені? Даже і не згадують. Позабирав. І хто, Ющенко там командував. Обнімалися, оце, із тим... тим бандюгою...

²⁵ Усна історія Степової України. – Т. 3. – 492 с. – С. 101-102.

²⁶ «Білан Андрій Миколайович, 1925 р.н.» // РВ ЗВ ІУАД ім. М.С.Грушевського. Ф. 8. «Археографічні експедиції». Оп. 14. Спр. 221. – Арк. 1.

що попереду був, Кучма. Обнімались, поки гроші розтягли»²⁷; «Дивись Юля, Юля, тварь, я, у німців вона украjala гроші. Ви по телевизору бачите, що її будуть судить? Німець узнав, де, хай, вона скаже, де вона діла стільки мільонів. Га? Ти бачиш, отаку падлюку, а я за неї голосувала той раз. То взяла прийшла, та й одірвала б була, та в труси їй, єдрьону мать»²⁸ «А зараз кому ти підеш? До кого? До тієї що з косою бігала?»²⁹; «Така власть настала. Нічого не зробиш. Коли оцьо, президент Ющенко цей, та що наробив, що осьо хат пустих, землю то продали, хати то розвалили. І осьо, от недавно вже, от»³⁰.

Можливість свободи слова як результат демократії сприймається як дуже сумнівне завоювання: «А шяс на Януковича що хочеш кажуть, так? Це демократія, це вона не вся. Це оці вори ховаються за щьот демократії. Бо нашого брата, як я украду то мене судять, а його ні! Чого це так? Точно. Оце то мені все!»³¹. З'являється осудження «комуністів», які призвели до розвалу СРСР та перетворилися на «демократі». Інколи таке негативне сприйняття поширюється і на комуністів у минулому: «[Хто тоді не] був комуністом! Шчас вони [Україну], побросав, партбілети! А ті що сидять там верхушки? Вони що, не були камуністами? Поховали партбілети, тепер вони не камуністи!»³²; «Ну це ж комуністи! Були ранше... Вони ж стали хазяйнами України. Вони ж тоді були комуністи... Були комуністи хазяйна-

²⁷ «Безклубна Катерина Петрівна, 1929 р.н.» // РВ ЗВ ІУАД ім. М.С.Грушевського. Ф. 8. «Археографічні експедиції». Оп. 16. Спр. 1. – Арк. 13.

²⁸ Волошина Галина Федосіївна... – Арк. 25.

²⁹ «Моргун Клавдія Олексіївна, 1929 р.н.» // РВ ЗВ ІУАД ім. М.С.Грушевського. Ф. 8. «Археографічні експедиції». Оп. 16. Спр. 35. – Арк. – Арк. 35

³⁰ «Снісар Наталя Михайлівна, 1929 р.н.» // РВ ЗВ ІУАД ім. М.С.Грушевського. Ф. 8. «Археографічні експедиції». Оп. 16. Спр. 42. – Арк. 14.

³¹ «Кучеренко Микола Іванович, 1919 р.н.» // РВ ЗВ ІУАД ім. М.С.Грушевського. Ф. 8. «Археографічні експедиції». Оп. 16. Спр. 21. – Арк. 1

³² «Белиба Анастасія Марківна... – Арк. 15.

ми України! Тода хотя контроль був, партійний. А шчас же какой контроль партійний?»³³; «Пагана, шчас, шчас кому наравится, конечно, им отаким как от по соседски, им дуже наравится, бо усе ихня власть. И тода ихня власть была: то завфермами, то бригадирами, то председателями, – вобщем тода им жилося, а сейчас удвое»³⁴. «[...] Та шо там начальство [допомагало]! Шо там... Так як тепер он! Он ришають? Собі гребуть мільони, а люди хай як хочуть. Оце так і тоді воно було. [Все собі]. Його сім'я жила. Його діти жили. А шо він буде біспокоїться за нас за всіх? Хто? Це када було таке? Його не було ни в житні такого. Да...» – «Так це і тоді председатель колхозу [жив]?» – «І тоді вони, председатель колхоза був тоже, жили. [...]. А ми виживали. А ми виживали. Хто там каму нада? [...] Та так воно й ранше було. От себе нікто не одгорне. Кажен до себе»³⁵; «[...] Люди страдали. А шчас думаеш шо? Не страдають ось люди?! Пенсію не заробили, ніде не пролучають, ніде не... Як це можна жить.[...]»³⁶. Поняття «демократія», таким чином, є абсолютно знівельованим у ціннісному аспекті і вживається виключно у негативному контексті, для описання безладу та розрухи.

Для характеристики свого сучасного життя зокрема та ситуації в державі загалом респонденти найчастіше використовували такі терміни, як «розвал», «занепад», «недостатки», «багачі», «убивство», «бандіти», «розкрадання», «сором». При цьому, якщо у радянський період життя респонденти не поширювали причини сімейних та особистих проблем на державу загалом, то свої сучасні негаразди, та навіть суто побутові труднощі, вони

³³ «Позняк Михайло Трохимович, 1919 р.н. Позняк Надія Іванівна, 1929 р.н. – РВ ЗВ ІУАД ім. М.С. Грушевського. Ф. 8. «Археографічні експедиції». Оп. 14. Спр. 40. – Арк. 20.

³⁴ «Іваненко Віра Іванівна, 1940 р.н. РВ ЗВ ІУАД ім. М.С.Грушевського. Ф. 8. «Археографічні експедиції». Оп. 14. Спр. 130. – Арк.14

³⁵ Белиба Анастасія Марківна... – Арк. 41

³⁶ Білан Андрій Миколайович... – Арк. 20

цілком пов'язували з існуючим державним ладом. Такі явища, як корупція, шахрайство, кар'єризм, популізм у радянський та пострадянський час оцінюється по-різному. Так, респонденти неодноразово розповідали про випадки, коли на роботі начальство «проштохувало своїх», факти несумлінного нарахування трудоднів і зарплати, розрадання та розбазарювання керівництвом колгоспного майна і тому подібне. Однак, більшість респондентів описує ці факти спокійно, сприймаючи їх як данність, з якої неможливо було боротися. У той же час, подібні явища сучасного життя розглядаються як різко негативні, такі, що треба нещадно викорінювати. Люди, які працювали в колгоспах і радгоспах, неодноразово згадували, що вони мали змогу взяти собі щось з поля чи з ферми; у сучасності вони сприймають таку «самовільну винагороду» як розкрадання. Неодноразово описувалися факти, коли якісь «невідомі» приїжджали до поля на машинах і, на думку респондентів, «брали хто скільки схоче». Це видається вже зовсім відірваним від реальності: сучасні орендарі землі, власники врожаю, навряд чи дозволи б так відверто розкрадати своє майно...

Таким чином, при аналізі оцінки влади зазначеної групою респондентів можна виділити такі складові елементи її сприйняття: стан господарства, рівень соціального захисту державою своїх громадян, наявність «порядку та дисципліни» (як у державі загалом, так і певному мікросуспільстві зокрема), наявність прав та свобод (свобода слова, доступність до органів влади, свобода вибору), рівень заполітизованості суспільства та вплив партії/партій на повсякденне життя. За цими критеріями, на основі аналізу усно історичних наративів з довільною вибіркою, сприйняття та оцінка радянського минулого мешканцями Степового Подніпров'я 1920-1940-х років народження було і залишається позитивним. При цьому, на таку оцінку зазвичай не впливає ані наявність у сім'ї репресованих, ні матеріальне

становище, ні побутово-повсякденні труднощі. Головним аргументом є соціальний та правовий захист, який надавала держава. Радянський період характеризується впорядкованістю життя, стабільністю, впевненістю у завтрашньому дні. При цьому труднощі побутового та соціального характеру сприймалися як данність, яку треба було пережити, перечекати, з якою неможливо і непотрібно було боротися. Звинувачення у них радянської держави є рідкісним винятком.

Ключовим у розумінні особливостей сприйняття і оцінювання радянської та сучасної української суспільно-політичної системи, на нашу думку, є розмежування понять «влада» та власне «лад» при репрезентації особистого досвіду. Влада – і українська, і радянська – це завжди «вони». Цей термін використовується у контексті протиставлення «нас» (народ) – «їм» (представникам влади). Однак, при цьому, більшість респондентів не ретранслюють ані повного сприйняття радянської влади, ані повної недовіри. Для позначення влади 1990-х рр. та сучасної традиційним є використання терміну «вони», саме з наголосом на протиставленні народу. Говорячи про негативні явища у радянській системі, респонденти зазвичай не роблять акцентів на певних прізвищах, у той час як звинувачення сучасної влади значно частіше має конкретних адресатів.

Аналіз актуалізованого комплексу усноісторичних наративів, дає підстави припустити, що у свідомості радянських селян існувало і існує принаймні три рівні трактування і сприйняття попереднього суспільного ладу. Перший – це власне сприйняття влади через її найвищих і нижчих носії – державне керівництво, партійних представників, які були недосяжними, володіли благами, недоступними для простих людей. Саме на цьому рівні влада і ототожнювалася з «ними». Другий – сприйняття радянського ладу як такого, що дбає про людей, дає соціальний і матеріальний захист, і саме на цьому рівні відбувалася уні-

фікація поняття «радянський лад» – «радянська влада». Третій варіант – це сприйняття свого колгоспного мікросуспільства у якому начальство могло карати, але могло і прийти на допомогу, де засуджували факти розбазарювання майна колгоспним керівництвом, але вважали це цілком допустимим для колгоспників. Саме на цьому рівні відбувалося усвідомлення себе як невід'ємної частини цього мікросуспільства, і, відповідно, і суспільства загалом. Щодо сучасного ладу, то такого зрощення не відбулося: не в останню чергу, під впливом тривалої радянської пропаганди, яка протиставляла «радянський соціалізм» «західній демократії та капіталізму». Через це нинішній лад сприймається як буржуазно-капіталістичний – а отже, чужий, незрозумілий і неприйнятний. Загалом, можна сказати, що більшість респондентів схильні поширювати свій радянський досвід на сучасне життя. Вони продовжують мислити радянськими категоріями, не сприймаючи ті зміни, які держава та ЗМІ репрезентують як позитивні. При цьому варто зазначити, що рівень очікувань від сучасної української влади значно вищий, аніж свого часу від радянської влади: те, що вважалося нормальним і припустимим за радянських часів, зазнає осуду у сучасних реаліях. Люди похилого віку намагаються знайти «замінники» радянським поняттям у сучасному житті, і, водночас, є наперед негативно налаштованими до цих «замінників».

Крім цього, слід пам'ятати, що одна з особливостей колективної пам'яті полягає у тому, що її носії цілком свідомо замовчують певні негативні факти минулого, для того, щоб підкреслити загальну перевагу попереднього ладу у порівнянні з теперішнім.³⁷ Радянська влада продовжує сприйматися як «своя», хоча респонденти при цьому усвідомлюють, що «того»

³⁷ Святець Ю. Усна історія, колективна та індивідуальна пам'ять: комунікативний аспект // Усна історія в науковому дослідженні. Мат. всеукр. наук. конф. Запоріжжя, 23–24 травня 2008 року. – Запоріжжя, Тандем–У, 2008. – С. 60.

ладу вже не існує. Очевидно, одним з факторів такого явища є те, що у радянському суспільстві людина більше залежала від влади, але саме через це почувала себе більш приналежною до неї. Сучасна влада є значно більш відсторонена від звичайних громадян. Упродовж усього періоду незалежності «нерадянська» влада не стала «своюю» для осіб 1920–1940-х років народження не залежно від її конкретних носіїв: фактично, люди старшого покоління живуть у ментально та політично «чужому» їм суспільстві.

БРИВКО Николай Викторович
 ЗОШ I-III ст. № 11
 г. Снежное, Донецкая область

**БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ В АФГАНИСТАНЕ В 1979-1989 ГОДЫ
 ГЛАЗАМИ ВОИНОВ-ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТОВ
 (НА ПРИМЕРЕ ВОСПОМИНАНИЙ ЖИТЕЛЕЙ ГОРОДА
 СНЕЖНОЕ ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ)**

События XX века в современной науке являются в определенной мере дискуссионными. Часть исследовательских тем в период существования СССР были вне научных интересов. Уже в независимой Украине произошли определенные изменения в исторической науке, в том числе методологическое влияние со стороны западной историографической мысли в отношении ряда противоречивых и дискуссионных вопросов. Исследования новых тем привело к определенной заинтересованности и появлению новых источников, а именно устных историй, в том числе на региональном или локальном уровне.

В контексте исследования советско-афганской войны 1979-1989 гг. в Украине проявляется определенная регионализация для более широкого исследования и понимания. О важности подобных исследований в своих работах отмечали многие ученые, как Украины, так и Европы.

Следует отметить, что память о войне советских войск в Афганистане – это не только дань людям, выполнявшим свой долг, их доблести и мужеству. Это огромный вклад в военное искусство, повод для переосмысления сути современных конфликтов, испытания вооружения и военной техники.

Сама тема советско-афганской войны 1979-1989 гг. в историографии достаточно широко изучена и раскрыта в разных

аспектах. Однако региональный характер, на основе «устных источников», а именно воспоминаний воинов-интернационалистов, представлена недостаточно. Несколько работ, изданных в Донецкой области, используют воспоминания участников советско-афганской войны 1979-1989 гг.¹ Огромный пласт материала с воспоминаниями воинов-афганцев публикуются в региональных и всеукраинских средствах массовой информации, например газета «Ленинская правда» (сейчас газета «Снежнянская жизнь»), интернет-сайт всеукраинской газеты «Пост Чернобыль» и другие издания, особенно к дате вывода войск из Афганистана – 15 февраля. Кроме того, устными источниками о советско-афганской войне есть документы и письма солдат и офицеров.

Целью данной работы является показать боевые действия советско-афганской войны 1979-1989 годов глазами простого советского солдата и офицера. Данную цель возможно выполнить только через прямое общение и фиксирование воспоминаний самих воинов-интернационалистов, изучения и анализа их писем и других документов повествовательного характера, которые являются ценными историческими источниками. Объектом для данной работы стали воины-интернационалисты жители города Снежное Донецкой области, выполнявших интернациональный долг в Демократической Республике Афганистан в различные годы, частях и родах войск, что позволяет наиболее полно и ярко раскрыть тему данной работы, хотя в ходе исследования имеются определенные трудности при изучении общей картины советско-афганской войны.

¹ Афганцы Донетчины: историко-мемориальное издание / Авт.-сост. Костыря А.А.; ред. кол.: Третьяк А.Л., Добров П.В. и др. – Донецк: ООО «ИПП «Промінь», 2010. – 560 с.; Судьбы, опаленные войной: историко-мемориальное издание / Авт.-сост. П.В. Добров, Л.И. Суюсанов; Ред. кол.: А.Л. Третьяк, С.В. Горбатенко. -2-е изд., испр. и доп. – Донецк: ЧП ИД «Кальмиус», 2012. – 560 с.; Заика В.И. Война без победы: изд. 5-е, пер. и доп. – Донецк: Юго-Восток, 2006. – 447 с.; Заика В.И. Долг, оплаченный жизнью: В 2-х книгах. – Т. 1-2. – Донецк, 1995.

Следует отметить, что исследованием воспоминаний воинов-афганцев снежнянцев занимались только эпизодически, фрагментально уделяя внимание в первую очередь погибших воинов-интернационалистов. Более основательная работа появилась только в 2014 году, в рамках проекта по подготовке книги памяти, где собраны воспоминания и документы воинов-интернационалистов снежнянцев. Некоторые сведения имеются в названных выше книгах и средствах массовой информации.

В данную работу были отобраны воспоминания десяти человек. Двое из них погибшие в Афганистане (Коненко Сергей Алексеевич и Костенко Анатолий Михайлович), поэтому изучая их воспоминания использовались письма домой, рассказы сослуживцев и родных. Остальные воспоминания восьми человек зафиксированы в период окончания их службы и возвращения домой в город Снежное Донецкой области. Воспоминания троих записаны в период самой войны и первые месяцы после окончательного вывода войск в 1988-1989 годы, остальные пять записаны в настоящее время в период 2011-2013 годы.

Сама фиксация воспоминаний проводилась разными способами и методами. Это и устный рассказ участника событий, и интервью, и письменные воспоминания с элементами биографии. Встречи с воинами-интернационалистами проводились преимущественно во время неформальных встреч, в том числе и в домашней обстановке, что позволяло получить более откровенный рассказ, части из них было легче изложить свои воспоминания в письменном виде. Сама беседа строилась на основе интервью, которая начиналась с биографии и постепенно переходящего к моменту службы в Афганистане, заканчивалась послевоенной жизнью. В ряде случаев акцент делался на первом бое, первой или наиболее значимой награде, первом впечатлении от незнакомой горной страны и народа. В ходе работы над проектом возникали и трудности, связанные в боль-

шинстве своем с определенными психологическими барьерами самих «афганцев», которые не всегда хотели вспоминать годы службы в Афганистане, вспоминать войну. В дальнейшем часть воспоминаний публиковались в средствах массовой информации. Следует указать на определенную погрешность в использовании методов устной истории, что связано с определенными психологическими и эмоциональными барьерами самих воинов-интернационалистов, так как некоторых из них приходилось «разговаривать» и «раскрепощать» в ходе беседы.

Если рассматривать их биографические данные и влияние на сами воспоминания, необходимо указать, что шесть человек служили в период с 1984 по 1986 годы, один в 1987-1989 годы и двое в промежутке 1980-1983 годы. Уровень образования и социального положения в 9 случаях относился к молодым призывникам после школы или ПТУ из рабочей или шахтерской среды. В последующем вернувшись они стали работать на рабочих профессиях или шахтерами. Только один человек получил до службы в Афганистане высшее образование и стал капитаном медицинской службы.

По возрастному составу на момент призыва в Демократическую республику Афганистан шесть человек служили в возрасте 18-19 лет, трое – 20-21 год и один в возрасте 27. Однако на момент фиксации воспоминаний, двоим погибшим было 20 и 28 лет, троим человек – 23-24 и 27 лет, а со времени службы 6-7 и 2 лет, остальные пять человек со времени службы около 30 лет и их возраст составлял 45-50 лет. Что давало возможность осмыслить и проанализировать события 1979-1989 годов и своё участие в них каждому «афганцу» города Снежное.

О чем же рассказывают «устные» свидетельства воинов-интернационалистов города Снежное Донецкой области.

Так, Коненко Сергей Алексеевич (22.12.1965-08.03.1985) в своих письмах матери писал, что служит в Анголе, и только

после ранения его мать узнала о том, где на самом деле служил её сын.² Последний его бой очевидцы описывают так: «... 25 февраля 1985 г. в районе населенного пункта Олок колонна автомашин подверглась обстрелу из гранатомета и безоткатного орудия. Сергей вел прицельный огонь, вывел из строя гранатометчика. Когда ранили водителя бензовоза, он оказал ему помощь и вывез из-под обстрела. Выстрелом из орудия Коненко С.А. был тяжело ранен в голову».³

Интересны свидетельства Костенко Анатолия Михайловича (05.02.1958-15.11.1986), капитана медицинской службы, который в своих письмах домой жене писал: «... Здесь все воюют, везде фронт. Здесь говорят «надо!» Если не пойдет какой-нибудь автоматчик, никак не скажется на ходе боя, а если не пойдет доктор? А если доктора не будет рядом, не оказав помощь раненому, тогда на всю жизнь будешь винить в его гибели – это я считаю – САМОЕ тяжелое в жизни. ...Все было: высоко в горы подыматься по снегу, свист пуль и разрывы снарядов и гранат, оказывал медицинскую помощь, валялся без сил от усталости. Воздуха не хватало высоко в горах. Вес до 40 кг. тащил на себе в горы: медикаменты, валенки, спальный мешок, продукты и не один день. Тяжело конечно ходить в горы. Долг военного врача-десантника надо выполнять».⁴ Последний бой Анатолия Костенко описывает в своем письме однополчанин Вячеслав Белоус: «... 15 ноября 1986 года мы находились над кишлаком Санджан у входа в ущелье Панджшер. Сидели там с 12 ноября. Когда захватили свои рубежи, то почти весь день

² Хоменко Е. Мне кажется порою, что солдаты... // Снежняя жизнь. – № 1. – 2014 – С. 1.

³ Заика В.И. Долг, оплаченный жизнью. – Т. 2. – С. 31; Фонд Снежнинского музея боевой славы. – КП 2617. – Д. 904;

⁴ Заика В.И. Долг, оплаченный жизнью. – Т. 2. – С. 126-127; Кукояшная Т. Служил с честью // Снежняя жизнь. – № 12. – 2008 – С. 2;

шла перестрелка с душманами. И вот 15 ноября начали выход на броню, к технике. До неё было около 3 км. Но местность была непроходима для техники. Оставались мы на некоторое время под горой, возле отдельно стоящих 3-4 дувалов. В одном из них сидели душманы. Когда неожиданно с другой горки заработал крупнокалиберный пулемет, то и эти начали стрелять из окон. А потом и с тыла к нам ударила группа душманов. Завязался бой, который длился долго с 15 до 23 часов. Толя, как и все, вел огонь, перевязывал раненных, не боялся врага, не прятался... К вечеру мы решили пробиться к своим, к броне. Было уже темно. Анатолий с сержантом Владимиром Пуциным захватили дувал, который возвышался над тропой, по которой мы пробивались. Они прикрыли вынос раненных. Раненых вынесли. Но, отбивая одну из атак, Анатолий был смертельно ранен. Разрывная пуля попала в правую сторону груди по направлению к сердцу. Анатолий упал на открытом месте, и Пуцин не смог к нему подползти. Душманы простреливали каждый метр, но и подойти боялись. Пуцин подполз к нам и сказал обо всем. Мы с группой разведчиков батальона штурмом захватили этот дувал. Тут же перевязали его и стали выносить. Но «духи» навязали нам еще один бой. Около часа мы лежали под огнем. Анатолий так и не пришел в сознание. Видимо, умер он намного раньше, чем мы думали, но мы несли его как можно быстрее в надежде спасти».⁵

Огромную ценность имеют воспоминания воинов-афганцев прошедших войну и в дальнейшем вернувшихся домой. Среди них – Амбросимов Павел Николаевич (род. 11.11.1965), который вспоминает следующее: «Получил ранение за сопровождение колонны, когда батальонную колонну обстреляли душманы из гранатометов. Их отделение разведроты, а в составе отделе-

⁵ Заика В.И. Долг, оплаченный жизнью. – Т. 2. – С. 127-130;

ния входили сапер, миномет и огнемет для усиления, подняли по тревоги заблокировать район «Пескар», минометчики начали обрабатывать «зеленку» и тут... раздался сзади взрыв снаряда из гранатомёта, осколки попали в спину, от взрыва выпал из БМП. После ранения попал в армейский госпиталь в Поли-Хумги».⁶

Виктор Иванович Гудивок (род. 03.08.1961) описывает войну следующим образом: «...22 января 1980 года через пограничный город Кушка мы вошли в Афганистан. Наш артиллерийский полк был одним из первых. Полк расположился недалеко от границы. В боевые действия вступили сразу. Задача была простой: не пропустить душманов к мирным афганским селениям. В перерыве между боями шло строительство жилья и других объектов. ...Разведка доложила, что границу перешел большой отряд душманов. Сразу поступил приказ – перехватить банду и уничтожить её. От моего отделения, а я был командиром отделения, зависела своевременная доставка в заданный район гаубиц и артиллерийских расчетов, а также снабжение их снарядами.

Застигнув врага врасплох, по отряду душманов прямой наводкой фугасными снарядами ударили гаубицы. А довершил разгром банды десантный батальон».⁷

Игорь Васильевич Гуца (род. 17.11.1966) о своей службе вспоминает: «Участвовал в проводке колонны в города Газни, Джелалабад, Кандагар. Участвовал в Хостинской операции. Однажды, один из афганских батальонов, который охранял дорогу в районе Айলেখеля, был блокирован мятежниками в крепости без запаса боеприпасов и продовольствия. Колонна наших

⁶ Кукояшная Т. Горько вспоминать, но помнить надо! // Снежнянская жизнь. – № 12. – 2012. – С. 1; Бривко Н.В. И снова вспомним об Афгане... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.postchernobyl.kiev.ua/i-snova-vspomnim-ob-afgane%e2%80%a6/>;

⁷ Журилов В. Там, в горах Гиндукуша. // Ленинская правда. – 7 июля 1988. – С. 3.

машин с солдатами направилась на помощь, везя им продовольствие и боеприпасы. Расстояние от нашего лагеря до крепости составляло около 60 км. Первые сутки колонна прошла 50 км за сутки, однако отставшие 10 км ехали полтора суток из-за заминированной дороги. Саперы смогли обезвредить все мины на этом участке и загрузили ими два грузовика. Позже посчитали, что на каждый километр дороги душманы поставили порядка 300 мин. Автоколонна для безопасности, что бы не подорваться на mine ехали по руслу реки, которая была рядом с дорогой, местами выезжая на дорожку. К счастью наша помощь подоспела вовремя доставив все необходимое, хотя одна из машин все таки подорвалась, но погибших не было, только несколько раненных солдат. Обратный путь был под прицельным огнем противника».⁸

Едуш Геннадий Александрович (род. 18.10.1964) рассказывает следующее: «... во время сопровождения колонны с военной техникой доехали до Товахской петли, попали под обстрел душманов – стреляли из минометов без откатки. По приказу их командиров взвода, солдаты покинули БТРы, прячась за боевую технику, колонна потихоньку с боями продвигалась вперед. Командир взвода снова дал команду: «По машинам!». Трое солдат не успели выполнить приказ, так как рядом с ними разорвался снаряд – двое из них были смертельно ранены. Очередной привал был устроен в одном из кишлаков, приходилось спать на нарах по очереди, несколько суток находились без воды и продуктов. Трудности были во всем. Первое свое ранение получил в ногу, когда выносил раненого командира роты из-под обстрела».⁹

⁸ Воспоминания Гуца Игоря Васильевича. Записаны 21 марта 1989 г.

⁹ Кукояшная Т. Горько вспоминать, но помнить надо! // Снежнянская жизнь. – № 12, 2012. – С. 1; Воспоминания Едуш Геннадий Александрович. Записаны 16 февраля 2012.

Интересны своим героизмом воспоминания об одном из боевых выходов Александра Ивановича Куц (род. 15.06.1963), который вспоминал: «Январь 1982-го года. Колонна боевой техники попадает под обстрел «духов». Завязался неравный бой. Вместе со всеми открыл огонь по противнику, его автомат раскалился добела от выстрелов. В этом бою был тяжело ранен, придавлен подбитой грузовой машиной... Дорога сужалась. Как правило, на таких участках «духи» и караулили наши автоколонны. Услышав стрельбу, понял, что идущим впереди, не повезло. Движение остановилось. Душманы подбили грузеный «КамАЗ», который перекрыл дорогу, сделал ее непроходимой для других машин. Ситуация осложнялась еще и тем, что мятежники подожгли бензовоз, в любой момент мог произойти взрыв. А это десятки человеческих жизней. Отойти в укрытие было невозможно: душманы вели сосредоточенный огонь.

Подоспевший с поста охраны танк решил до прихода подкрепления освободить дорогу автоколонне. Под свист пуль механик-водитель танка – бросился к горящему бензовозу зацепить трос. Толкнуть машину танком было невозможно, ведь от удара взрыв неминуем. Рискуя жизнью, солдат зацепил трос, затем сел за рычаги и оттащил горящий бензовоз на обочину. Водители все это время с огромным напряжением наблюдали за действиями танкиста. А он, высокий, красивый, ставший на этот миг символом воина-спасителя, казалось, не видел никого...».¹⁰

Андрея Михайловича Мамонтов (род. 17.01.1966) вспоминает: «... 1986 год – первый вывод войск 6-ти полков зенитно-ракетных войск. Мы стояли на перевале возле горного туннеля, на Саланге. Ожидали, чтобы пропустить колонну бензовозов,

которые шли из Союза. Первая машина показалась из тоннеля: «Уралы», «КамАЗы» шли на расстоянии 50-100 метров. Только начали машины подъём по горному серпантину, как с двух сторон начался обстрел бензовозов. Душманы подбили первую и последнюю машину, всё это происходило на моих глазах. Взрывы снарядов усиливались эхом в горах, складывалось такое впечатление, что грохот стоит невероятный, причем со всех сторон. Было подбито 14 бензовозов и один БТР – горело горячее, заслоняя солнце. ... В этом бою было трудно определить – откуда стреляют. Собрав все свое внимание, через прицел скоростной пушки, удалось засечь врага, по нему был открыт огонь из двух стволов пулемёта и пушки. Снарядами ОФЗ (осколочно-фугасно-зажигательными), БТ (бронбойно-троссирующие), ОТ (осколочно – троссирующие) были уничтожены огневые точки мятежников. ... Бой закончился. Танками расчищали и освобождали дорогу от подбитых бензовозов. На следующий день наша разведка на месте засады душманов нашла 6 обгоревших трупов: три китайца, один афро-американец, а остальные афганцы. В этом бою погиб командир роты».¹¹

Совсем в другом аспекте запомнилась война Честикову Игорю Алексеевичу (род. 1964). Как вспоминает Игорь Алексеевич: «Душманы, как всегда, полезли ночью. Словно тени они спускались с гор, прячась за деревья. Маленький кишлак им не был нужен, просто хотели уничтожить жителей кишлака, ставших на сторону правительства. Таких попыток было несколько.

...Ночную тишину разрезали автоматные очереди. А затем в небо взвились три зеленые ракеты – сигнал о помощи. Подразделение было поднято по тревоге. Боевые машины с мо-

¹⁰ Бронникова Л. Опаленные Афганом // Суббота. – № 24. – 2004. – С. 6.

¹¹ Воспоминания Мамонтов Андрея Михайловича. Записаны 26 августа 2011 г.

тострелками устремились к кишлаку, взятому душманами в кольцо, и с ходу вступили в бой. Наведя гранатомёт туда, где в темноте густо светились огоньками вражеские автоматы, я выстрелил. Потом стрелял еще и еще. Душманы начали отступать. И в это время что-то ударило меня в живот. Это было две пули. Одна прошла на вылет, а вторая осталась в теле». ¹²

О боевых буднях в разведроты Шугаев Валерий Андреевич (род. 20.05.1967), вспоминает: «Перед тем, как выйти на боевое задание, каждому выдавался сухой паёк на три дня (шоколадная плитка, сгущёнка, гречневая и перловая каша, тушенка, печенье галетное и черный хлеб для рядовых). И каждый нёс своё боевое оружие – миномёт, пулемёт (ДТТТК), автоматы (АКС-74) и у каждого 3 магазина плюс 750 патронов, две гранаты РГД, Ф -1. Добиралась группа разведчиков (16 солдат) к назначенному месту по – разному – шли пешком в горы или использовались БМД или БТР, иногда совершали боевой вылет на вертолёт. Из вертолётной высадка десанта в горах очень сложная, нужна специальная подготовка. Вертолёт зависает в воздухе на высоте 2-х метров, и разведчики должны десантироваться в нужном месте для дальнейшего выполнения боевого задания. Приходилось два раза обстреливать караван, но в рукопашном бою с мятежниками не пришлось сразиться». ¹³

Хотелось бы обратить внимание на разный характер самих воспоминаний. Одни рассказывали о боевых действиях, другие еще дополняли их социально-бытовыми аспектами пребывания советских войск в Афганистане, что делает данные сведения еще более интересными историческими источниками о советско-афганской войне 1979-1989 гг.

¹² Нилов В. Солдату вспоминается Афганистан // Ленинская правда. – № 33. – 1988. – С. 3.

¹³ Воспоминания Шугаева Валерий Андреевич. Записаны 24 ноября 2013 г.

Однако в большинстве воспоминаний описываются боевые действия и методы войны противника, а также средства обмундирования и вооружения, методы боевых действий советских войск. Кроме того есть возможность проанализировать временной отрезок как самих боевых действий, так и момент изложения событий воинами в хронологических рамках с 1980 и до 1989 гг.

В результате того, что часть воспоминаний относятся уже к послевоенному периоду, а именно спустя более двух десятков лет со дня вывода войск из Афганистана, имеются предпосылки и возможность глубже изучить и проанализировать данную тематику в дальнейшем. Таким образом, мы видим важность «устных» воспоминаний воинов-интернационалистов в исследовании советско-афганской войны 1979-1989 годов, которые дополняют другие исторические источники о трагических событиях тех лет. Все эти источники помогут наиболее полно раскрыть ход советско-афганской войны 1979-1989 годов.

Сергій ПАЛІЄНКО
*Переяслав-Хмельницький державний
 педагогічний університет ім.Г.Сковороди*

РАДЯНСЬКІ АРХЕОЛОГИ І ПЕРЕБУДОВА: УСНА ІСТОРІЯ

У ХХІ ст. на пострадянському просторі значно збільшилася кількість досліджень, присвячених історії археології. Проте серед публікацій переважають студії, пов'язані з дореволюційною російською та довоєнною радянською археологією. Тут, перш за все, слід відзначити історіографічні праці, що побачили світ ще у 1980–1990-х роках, зокрема книги О.О.Формозова¹, В.Ф.Генінга², А.Д.Пряхіна³, Г.С.Лебедева⁴, а також нещодавно видані монографії О.С.Свешнікової⁵ та Н.І.Платонової⁶.

Що стосується історії науки післявоєнного періоду, то дослідники вивчали переважно зарубіжну археологію⁷, а також

¹ Формозов А.А. Русские археологи до и после революции. – М., 1995. – 114 с.

² Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии. У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 1920 – первая половина 30-х годов. – К.: Наукова думка, 1982. – 224 с.; Генинг В.Ф., Левченко В.Н. Археология древностей — период зарождения науки (конец XVIII — 70-е годы XIX в.). – К., 1992. – 65 с.

³ Пряхин А.Д. История советской археологии: (1917 – середина 30-х гг.). – Воронеж, 1986. – 286 с.

⁴ Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1917. – С-Пб., 1991. – 464 с.

⁵ Свешникова О.С. Советские археологи в поисках первобытной истории. Историческая интерпретация археологических источников в советской археологии 1930-1950-х гг. – Омск, 2009. – 204 с.

⁶ Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века. – СПб., 2010. – 316 с.

⁷ Клейн Л.С. Новая Археология (критический анализ теоретического направления в археологии Запада). – Донецк, 2009. – 393 с.; Шутелева И.А. «Новая» процессуальная археология: история появления и развития, современное теоретико-методологическое наследие. – Уфа: Китап, 2010. – 120 с.

окремі напрямки вітчизняної⁸. Було видано і першу російськомовну узагальнюючу працю Л.С.Клейна з історії розвитку археологічної думки в світі⁹. Проте поза увагою дослідників залишилась тема взаємовідносин між наукою та суспільством, впливу радянської держави на науку тощо. Ці питання підняті лише побіжно у написаній за часів Перебудови і виданій на початку 1990-х книзі Л.С.Клейна¹⁰. Щоправда, пізніше з'явилися іноземні перевидання цієї роботи¹¹, зокрема суттєво доповнене англomовне¹². Так само більшість зарубіжних досліджень, що торкаються розвитку радянської археології, базуються на статті цього петербурзького науковця із співавторами, опублікованої на початку 1980-х років¹³.

Однак треба взяти до уваги, що хоч Л.С.Клейн і був безпосереднім учасником подій, але, по-перше, він був опозиційно налаштований до влади, по-друге, мешкав і працював лише в Ленінграді. Тому його оцінки зазначеного періоду мають дещо суб'єктивний характер і спираються більше на власний досвід, ніж на джерельну базу. Подібна проблема вже обговорювалася у Росії¹⁴ у зв'язку із виходом історіографічних робіт

⁸ Васильев С.А. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее // Stratum Plus. – 2001–2002. – № 1. – С. 21–170; Васильев С.А. Древнейшее прошлое человечества и поиск российских ученых. – СПб., 2008. – 179 с.

⁹ Клейн Л.С. История археологической мысли. В 2 т. – Т.1. – СПб: СПбГУ, 2011. – 688 с.; Клейн Л.С. История археологической мысли. В 2 т. – Т.2. – СПб: СПбГУ, 2011. – 624 с.

¹⁰ Клейн Л.С. Феномен советской археологии. – СПб.: Фарн, 1993. – 128 с.

¹¹ Klejn L.S. Das Phänomen der sovjetischen Archäologie: Geschichte, Schulen, Protagonisten. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1997. – 412 S.

¹² Klejn L.S. Soviet archaeology: schools, trends, and history. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 411 p.

¹³ Bulkin V.A., Klejn L.S. Lebedev G.S. Attainment and problems of Soviet archaeology // World Archaeology. – № 13, 1982. – P. 272–295.

¹⁴ Герасимова М.М. «Филькина грамота» А.А. Формозова (Письмо в редакцию) // РА. – 2006. – №3. – С. 176–177; Молодин В.И. Человек, наука и Формозов // РА. – 2006. – №3. – С. 173–176; Савинов Д.Г. О «юбилейных книгах» А.А. Формозова // РА. – 2006. – №3. – С. 169–173; Черных Е.Н. Об «историографической» серии книг А.А. Формозова:

О.О.Формозова¹⁵. А отже, досі актуальним залишається вивчення історії післявоєнної археології у СРСР у контексті розвитку радянського суспільства, на основі залучення широкого кола джерел.

Протягом п'яти років автор досліджує історію радянської теоретичної археології – галузі археологічної науки, об'єктом вивчення якої є методологія археологічного пізнання. У СРСР теоретична археологія остаточно оформилася у 1970-ті роки. Це пов'язано із дискусією щодо об'єкту і предмету археології, що тривала в радянській науці з 1972 до 1992 рік.¹⁶ У цей час сформувалися три великі дослідницькі центри: Ленінград, де теоретичні проблеми розроблялися методологічним семінаром Ленінградського відділення інституту археології АН СРСР (ЛОІА), проблемним семінаром кафедри археології історичного факультету ЛДУ імені А.О. Жданова, сектором музейної інформатики Державного Ермітажу; Київ, де в Інституті археології (ІА) АН УРСР було організовано перший в СРСР відділ теорії та методики археологічних досліджень; Москва, де в Інституті археології АН СРСР діяв методологічний семінар, а згодом також було сформовано відділ теорії та методики археології. Окрім згаданих центрів окремі дослідники працювали в інших містах, зокрема, у Свердловську, Іркутську, а в кінці 1980-х ще одним центром стає Новосибірськ. Із розпадом СРСР і смертю деяких провідних фахівців теоретичні розробки пішли на спад. Так, у Києві після смерті В.Ф.Генінга у 1993 р., створений ним відділ проіснував декілька років і був закритий. Сьогодні в Україні теоретичні розробки в галузі археологічної методології припинилися повністю.

литературно-психологические ассоциации // РА. – 2006. – №3. – С. 177–181; Шер Я.А. О некоторых особенностях освещения новейшей истории российской археологии // РА. – 2006. – №3. – С. 165–169.

¹⁵ Формозов А.А. Рассказы об ученых. – Курск, 2004. – 124 с.; Формозов А.А. Человек и наука: Из записей археолога. – М., 2005. – 224 с.

¹⁶ Палієнко С.В. Дискусія щодо статусу археології в радянській науці (друга половина 80-х – початок 90-х рр.) // Часопис української історії. – 2009. – Вип. 11. – С. 90–95.

Джерела з історії теоретичної археології можна поділити на три великі групи: архівні документи, опубліковані джерела та усна історія.

До першої групи належать протоколи засідань відповідних наукових підрозділів і методологічних семінарів, звіти про їх роботу, а також окремі документи, що пов'язані з розвитком теоретичної археології в наукових установах СРСР. Проте архівні джерела відображають у повному обсязі тільки історію методологічного семінару ЛОІА АН СРСР та відділу теорії та методики археології ІА АН СРСР і частково – відділу теорії та методики археологічних досліджень ІА АН УРСР. Тоді як документи про роботу проблемного семінару ЛДУ імені А.О. Жданова і метод-семінару ІА АН СРСР відсутні повністю.

Опубліковані джерела можна поділити на дві великі групи. Перша – праці, присвячені історії наукових підрозділів і установ та діяльності окремих науковців, зокрема ювілейні статті, а також спогади безпосередніх учасників, наприклад, мемуари Л.С.Клейна¹⁷. Друга – публікації, що є результатом наукової роботи вчених у сфері теоретичної археології. Проте праці першої групи, як правило, приурочені до певних подій, і тому оцінки, що містяться в них, не завжди критичні, а спогади та мемуари – дуже малочисельні. З теоретичних публікацій другої групи дуже важко зробити висновки про взаємовідносини науки і суспільства. Таким чином, записи усної історії є цінним, а іноді чи не єдиним джерелом з історії теоретичної археології у наукових центрах колишнього СРСР. На вивчення цієї актуальної теми і націлений проект, що з серпня 2011 року реалізується автором за власної ініціативи без підтримки жодної установи.

На вересень 2014 року в особистому аудіоархіві автора містяться 43 записи інтерв'ю з археологами з Санкт-Петербурга,

¹⁷ Клейн Л.С. Трудно быть Клейном. Автобиография в монологах и диалогах. – С-Пб.: Нестор-История, 2010. – 724 с.

Києва, Кишинєва, Москви та деяких інших міст. З них 17 записів стосуються діяльності у галузі теоретичної археології трьох згаданих установ Ленінграду, 15 – діяльності відділу теорії та методики археології ІА АН УРСР, 9 діяльності методологічних семінарів і відділу теорії та методики ІА АН СРСР, 1 – співробітництва між етнографами, що займаються вивченням первісності, та археологами в Москві, 1 – співробітництва радянських і чехословацьких археологів. Вік опитаних – від 45 до 87 років, серед них 33 чоловіка і 10 жінок.

Опитування здійснювалося методом структурованого та напівструктурованого інтерв'ю та ставило за мету вирішення наступних дослідницьких завдань:

- здійснити реконструкцію подій – відтворити життєдіяльність наукових підрозділів або семінарів;
- пояснити або уточнити факти, відомі з інших джерел;
- отримати інформацію щодо загальної атмосфери у тогочасному суспільстві, зокрема про наявність цензури або ідеологічного тиску;
- пролити світло на міжособистісні стосунки у науковому середовищі, простежити їх вплив на перебіг подій;
- з'ясувати особливості суб'єктивного сприйняття подій їх безпосередніми учасниками.

Автором було розроблено 6 опитувальників: щодо діяльності відділу теорії та методики ІА АН УРСР; сектору / відділу музейної інформатики Ермітажу; методологічного семінару ЛОІА АН СРСР; проблемного семінару кафедри археології ЛДУ імені А.О.Жданова – у двох варіантах: для учасників семінару і для його керівника – Л.С.Клейна; методологічного семінару ІА АН СРСР; відділу теорії та методики ІА АН СРСР.

Крім вивчення проблем розвитку теоретичної археології, автор під час інтерв'ю торкався і питань загальної історії археології у СРСР, серед яких були такі теми:

- ідеологічний тиск та цензура;
- діяльність наукових установ;
- робота методологічних семінарів.

І хоча хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1970-х до початку 1990-х, проте під час підготовки доповіді на одну з конференцій автор також зосередив увагу на періоді Перебудови, до якого, як правило, відносять весь час правління М.С.Горбачова. Адже тоді у радянському суспільстві відбулися докорінні зміни, які призвели до розпаду держави і реставрації капіталізму на пострадянському просторі. Тому надзвичайно важливим є дослідження того, як ці зміни вплинули на розвиток тогочасної археології.

Однією із важливих проблем, які підіймалися під час інтерв'ю, був ідеологічний тиск в археологічній науці. Проте більшість опитуваних такого тиску не відчували, а натомість говорили про самоцензуру чи загальноприйняті «правил гри».

Так, А.О.Сініцин з Санкт-Петербургу прямо говорить:

«Я думаю, наверное, для кого-то ощущалось [идеологическое давление – С.П.], для меня нет. Я знаю, что были такие обязательные статьи, которые писались к съездам, выпускались сборники к юбилею Ленина, а так, в общем-то, нет»¹⁸.

Так само вважає його колега з Києва – М.О.Ричков:

«Никто нам ничего не это самое... [запрещал]. Было тогда, я помню, как назвать – идеологическое давление или... [нет] <...> Я когда статью писал, я ставил ссылки на Маркса – Энгельса в алфавитном порядке. Мне всегда делали замечание – должен ставить их первыми – классиков. Это идеологическое или нет. Это мелочь, надо – поставил первыми»¹⁹.

Про «правила гри» згадує Р.В.Терпиловський з Київського національного університету ім.Т.Шевченка, який у той час пра-

¹⁸ Сініцин А.А. Інтерв'ю записане 23.08.2011 // Приватний архів автора.

¹⁹ Ричков Н.А. Інтерв'ю записане 10.10.2011 // Приватний архів автора.

цював у Інституті археології АН УРСР. Хоча він говорить і про певні проблеми, пов'язані із цитуванням:

Р: Относительно идеологического давления. Ну, как сказать (пауза), тут, пожалуй, можно, таким образом, это было... как бы подразумевающиеся правила игры, которые, в общем-то, все в какой-то степени осознавали и в какой-то степени учитывали, учитывались внутренним цензором каким-то. Ну вот, к примеру, такой пример, если это можно отнести к идеологическому давлению, наверное. Заканчивая, уже сдав работу к защите, как вдруг оказалось, что московский археолог Хазанов, не помню как имя, отчество, в этот момент уехал в Израиль. И стал моментально у нас persona non-grata, а у меня там на какой-то странице были ссылки на его работы. Пришлось соответственно страничку эту перепечатывать, раздвигать строчки, вот, чем-то вот заменять, вклеивать.

И: То есть был список кого цитировать нельзя?

Р: Конечно.

И: А он как-то был известен?

Р: Возможно и был... Я не знаю, я специально к этому списку не обращался, в общем-то, Но так подразумевалось, что там могли быть те, кого относили к «украинским буржуазным националистам» или, скажем вот нынешние, так сказать, «ренегаты». Вот.²⁰

У ті часи найбільше відчували тиск науковці, опозиційно налаштовані до радянської влади. Це визнає і М.І.Гладких – викладач КДУ ім.Т.Шевченка у 1970 – 80-ті роки:

«В наше советское время поводом для борьбы с инакомыслием была борьба против советской власти, против строя. Вот то, что называется диссидентством – отрицание советского строя. Я никогда не выступал диссидентом, я никогда не отрицал советского строя. Я ориентировался на узко прагматическую деятельность, как археолога, а вот тут, в этой сфере советский..., советские органы и органы безопасности не интересовала методологическая позиция в науке. Если мы не выступали против советского строя, их это не колыхало. Говори, что хочешь, делай,

²⁰ Терпиловський Р.В. Інтерв'ю записане 26.09.2011 // Приватний архів автора.

что хочешь, пиши, что хочешь, но не призывай к антисоветчине. Блестящий пример Брайчевского. Прекрасный методист, теоретик археологии. Он выступил с точки зрения, так сказать, «об'єднання чи приєднання». Определенно антироссийская позиция. И тут его исключили с работы. Мгновенно. Если этих вопросов не стояло. Теории Брайчевского, скажем блестящие теории перехода от одной археологической эпохи к другой, как смена парадигмы, как смена социальных формаций. Вот я сейчас ссылаюсь на Брайчевского, вспоминаю его в своих лекциях, и базируюсь на нем, с этой точки зрения, но она не касается социального устройства, не касается закономерности советской власти, не касается проблем украинства и российства. И вот когда люди не поднимали эти проблемы, они могли чувствовать себя свободно. Так сложилось, не потому что я хотел или приспособлялся, что эти проблемы не поднимал. Я был свободен в своих мировоззренческих позициях. Я был свободен. В пределах археологии, теории археологии никого это не волновало, потому что не затрагивало устрой государственности»²¹.

Переважній більшості опитаних було важко назвати конкретні вияви ідеологічного тиску. У цьому випадку можна говорити про «прихований тиск» або навіть самоцензуру, що підтверджують співробітники ІА НАН України:

О.В.Симоненко:

«Смотря, что понимать под идеологическим давлением. Возможно, открытые такие лозунги – такого не было, не провозглашались, или провозглашались в рамках общей политики нашего государства. Но все равно, археология, как и любая общественная наука тех лет, она находилась под неусыпным оком отдела науки ЦК Компартии Украины. Соответственным образом, парторг был, если не первым человеком в институте, то вторым – уж точно. Естественно все решения принимались с оглядкой на общественный, моральный облик того или иного сотрудника. И это давление было, как всё коммунистическое, вся политика внутренняя, оно было скрытым. Мы прекрасно пони-

²¹ Гладких М.И. Інтерв'ю записане 14.09.2011 // Приватний архів автора.

малі, що нельзя ляпать языком лишнего, что не стоит попадать в вытрезвитель или куда-нибудь в милицию, хотя это, в принципе, личное дело каждого в нормальном обществе. Тоже не стоит, потому что просто на тебя люди будут нехорошо смотреть в Америке. Если ты пьяным появишься на работе, то тебя не выгонят, но долго ты на этой работе не продержишься. Тебя просто попросят уйти. Вот и так далее. Так вот, это было такое скрытое давление. Мы постоянно помнили, как и все советские люди, что партия бдит и неусыпно за нами следит. Естественно всякие решения – решения по карьере, по продвижению по службе дирекция всегда учитывала мнение парторга. А парторг, как правило, это был человек, у которого с наукой не сложилось, зато у него прекрасно сложилось с политикой, с царедворскими замашками. В общем как обычно, в общем, как правило, это был морально нечистоплотный человек. И из этого, в общем-то, мы и исходили»²².

С.Ж.Пустовалов:

«Официально никто мне ничего не говорил. Это скорее была самоцензура. Вот, например, вот уехал Хазанов на Запад. Может быть, в Москве и была цензура, но у нас люди сами начинали вычеркивать его фамилию из своих сносков и своих списков литературы. Я наоборот, так сказать, старался в меру своих сил, как раз, в общем-то, противодействовать таким вещам. Ну вот, например, посадили Клейна. Я ничем не мог ему помочь, но я в своих работах стал на него ссылаться как можно больше».²³

Серед тогочасних незручностей і обмежень київські науковці називають обмеження на цитування деяких авторів: колишніх колег-емігрантів та «буржуазних націоналістів». Причому їхні російські колеги таких проблем не мали. Проте київські науковці знаходили можливості ці заборони обходити, посилаючись не на конкретних авторів, а на сторінки у збірці чи журналі. Так само обходили власну ініціативу місцевих керівників щодо об-

²² Симоненко А.В. Інтерв'ю записане 29.09.2011 // Приватний архів автора.

²³ Пустовалов С.Ж. Інтерв'ю записане 01.11.2011 // Приватний архів автора.

меження доступу до деякої літератури. Також вчені з різних наукових центрів часто згадують необхідність цитувати класиків марксизму, хоча офіційно це робити ніхто не змушував.

М.Ю.Видейко:

«Справа в тому, що тоді існувала певна форма ідеології, яка передбачала певні правила. І наукова діяльність була можлива в межах виконання цих правил. Ну, це можна називати тиском чи не можна називати тиском, але це були певні рамки, тобто якщо ти вставляв в систему, ти погоджувався з цими правилами, і ти за цими правилами працював. Ну, там, конспектування класиків, посилання на матеріали партії у відповідного рівня, ну, теоретичних наукових роботах, ну, і далі по дисертаціях відповідно. Це епоха, так званого, «застоя», коли змінювалися конкретні перші персони, на яких треба було посилатися – від Брежнєва до Горбачова, але порядок лишився... лишився незмінним, так само як і відповідна система – там, всі ці екзамени в аспірантуру з історії партії, відповідно. Це працювала система, вона працювала так, як вона працює <...>

Офіційно таких списків [заборонених до цитування авторів – С.П.], офіційно не існувало. Існував спецфонд в бібліотеці. Це у бібліотеці розпитайте, як він існував, як він функціонував, але певні роботи не можна було дістати. Причому була чітка градація. Скажімо, археологи з Росії могли посилатися на праці, наприклад, такої персони, як Олег Кандиба. От, а посилань на нього, скажімо, українських археологів я не зустрічав. Це те, що я здатен проаналізувати. Причому посилання на нього в Москві йшли, починаючи, скажімо, з 47–48 року до 80-х років, у нас ці посилання складно було знайти. Хоча я знаю, що були співробітники, які мали копії цих праць, як кажуть, для власного вжитку. Це не було проблемою. Причому тут потрапляння у ці «чорні списки», воно далеко не завжди було зрозумілим – що і чому, і навіть туди потрапило».²⁴

²⁴ Відейко М.Ю. Інтерв'ю 18.10.2011 // Приватний архів автора.

О.В. Симоненко:

«Они ничего официально не запрещали, они ничего официально не подписывали, но они не рекомендовали, но они предполагали, что это будет лишнее. Они поощряли рвения всяческие народные. Вот сами не хотят цитировать, мы ничего не приказывали – сами не желают этого изменника. Но, если ты ссылался на кого-то, на кого нельзя было, то эту ссылку убрали на любом этапе. Редактор мог убрать, на обсуждении могли убрать. Ты не знал сном и духом. Выходит статья – а ссылок нет. Поди, знай. А это из отдела ЦК позвонили в «Научову думку» и сказали: там Хазанова все ссылки убирайте. А у меня был именно этот случай. А у меня работа была по военному делу и вооружению сарматов и естественно «Очерки военного дела» Хазанова были настольной книгой. И естественно я ссылался, каждая пятая ссылка была на Хазанова. Так вот мне сказали, что на Хазанова ссылаться нежелательно, поскольку он изменник Родины и уехал в Израиль – жидовская морда. Благо Хазанов был молодец, и он большинство своих положений, которые вошли в книгу, опубликовал в отдельных статьях. И я ссылался на эти статьи без автора. Просто: Советская археология, номер – такой-то, страница – такая-то. Это разрешалось. Это пропускалось, но, например, Кропоткин, мой оппонент – доктор удивился: «А почему же я не нашел у коллеги Симоненко ни одной ссылки на Хазанова? Как же это он так решал такие вопросы без работы, в списке литературы не показал» Мне пришлось объяснить, что вот Хазанов уехал, поэтому ссылки нежелательны.

Наша заведующая библиотекой – Катерина Михайловна, она была рьяной коммунисткой, такой фанатичной, сознательной. И она сама приказала изъять из библиотеки книги Хазанова, никому их не выдавать. В открытую так и говорила, что этого предателя я вам книги не дам. Но девочки давали, пока она отвернется»²⁵.

²⁵ Симоненко А.В. Интерв'ю записане 29.09.2011 // Приватний архів автора.

В.М. Корпусова:

Р: К цитатам? Ну, у нас обязательно, как всегда и везде было, на марксистско-ленинские цитаты хоть где-то сослаться. Но была цензура, и ни одна работа научная не проходила без цензуры. В статьях можно было обойти, а вот в монографиях надо было на чем-то.

И: И были примеры, когда монографии заворачивали, если не было ссылок, или нет? Или обычно все знали?

Р: Все знали.²⁶

О.Г. Корвин-Пиотровский:

«Я лично с этим не сталкивался [со списками запрещенных к цитированию авторов – С.П.]. Я слышал разговоры, а вот на этого нельзя ссылаться, а на этого можно ссылаться, а вот это – безобразие. Но это – не в рамках института, это за пределами института. Это, когда ваша работа лежала на уровне, скажем «Научовой думки». Ну, там верстка, видимо, шла в цензуру, просматривали ее. Скажем, если здесь, на Украине нельзя было ссылаться на архив или какие-то статьи, скажем, Козловской или Магуры, то в Москве это можно было сделать. Там выходили работы со ссылками на них, а на Украине – нет. Потому что это были украинские буржуазные националисты, по меркам тамошней украинской власти. Вот и всё, но это было не в рамках института»²⁷.

Серед інших виявів того, що можна назвати ідеологічним тиском, науковці також згадують необхідність проголошувати себе марксистами та політизованість деяких тем і періодів, зокрема Київської Русі, яка, до речі, серед тогочасних істориків навпаки вважалася найменш ідеологізованим періодом.

С.Ж. Пустовалов з ІА НАН України:

«Я в своей жизни ничего не писал такого, во что бы я не верил или что бы не считал правильным. Такого не случалось. Никто никогда на меня никогда не давил. Может быть, это, так ска-

²⁶ Корпусова В.Н. Интерв'ю записане 09.09.2011 // Приватний архів автора.

²⁷ Корвин-Пиотровский А.Г. Интерв'ю записане 20.10.2011 // Приватний архів автора.

зять, происходило где-то выше, я слишком, так сказать, был маленькой сошкой. Это были годы, когда был 30 лет, 20 лет. Поэтому все эти давления проходили выше меня. Вот, но когда я вообще приходил в археологию, то я, естественно, ушел от Киевской Руси и от славян. Потому что я знал четко, что в Киевской Руси кроме как, так сказать, официальной точки зрения ничего не признается, а в славянах норманическая теория отрицалась, а я знал, что это не так. И в свои 17 лет я уже не стал этим заниматься».²⁸

М.В. Аникович з ІІМЖ РАН (Санкт-Петербург):

«Идеологическое давление при советской власти неизменно ощущалось всеми без исключения. Вот, например, у нас спорили, кто позитивист. Позитивизм у нас считался врагом номер один. Поэтому нельзя было быть не марксистом. Попробуй, заяви, что ты не марксист – всё, до свидания. Я не был на том уровне, где спускали идеологические директивы или давали устные распоряжения, никогда не был. До низу это не доходило. Нам было ясно одно, что если ты работаешь в советском научном учреждении, то ты обязан быть марксистом. Обязательно в наших работах должны были быть цитаты классиков»²⁹.

Що стосується змін, які відбулися під час Перебудови, то опитані науковці відзначили зменшення ідеологічного контролю з боку партійних органів і наукової спільноти, а також зменшення самоцензури. Про це згадують вчені співробітники ІІМЖ (на той час ЛОІА) РАН, зокрема М.В.Анікович:

«После смерти Брежнева там, в общем, начались вибрации такие – всякие, потом постепенно про идеологию стали забывать. Просто перестали обращать внимание. Ну, не то, что люди сразу кинулись разоблачать марксизм или спорить с марксизмом, а просто перестали цитировать в обязательном порядке классиков – Маркса, Энгельса»³⁰.

М.К. Анісюткін пригадує:

²⁸ Пустовалов С.Ж. Інтерв'ю записане 01.11.2011 // Приватний архів автора.

²⁹ Анікович М.В. Інтерв'ю записане 14.08.2011 // Приватний архів автора.

³⁰ Анікович М.В. Інтерв'ю записане 14.08.2011 // Приватний архів автора.

«Перестройка повлияла в том плане, что стало гораздо вольнее просто, если какие были моменты, где было необходимо использовать классиков, или ссылаться на них считалось хорошим тоном, то теперь можно было этого не делать»³¹.

О.Є. Матюхін з Санкт-Петербургу згадав такий епізод, коли під час Перебудови у Москві було провалено захист докторської дисертації С.В.Смирнова з Києва через те, що він використовував у своїй роботі марксистські принципи:

«Да, вот еще такой эпизод. Когда в январе 88 года мы завалили докторскую диссертацию в Институте этнографии этого – Смирнова, то я выступал тогда, я уже так сказал кратко: «До каких же пор вы будете мусолить этот марксизм? <...> Ну, Маркс же уже не в почете, понимаете – не в моде. Сколько вы будете на него ссылаться. Ваша работа написана засохшими марксистскими чернилами». И после защиты даже Захарук, <...> потому что он был заведующим, сказал: «Ну, разве можно так о Марксе отзываться!»³².

Про зменшення контролю з боку партійних і керівних органів згадує і тодішня співробітниця Інституту етнографії АН СРСР О.Ю.Арт'юмова:

«Я отлично помню, как мы в 1988 году поехали большой компанией в Югославию на конгресс международный в Загреб – этнографических и антропологических наук. И народ там всё время удивлялся, говорили: разгул демократии. За нами никто не следит. Нам не говорили, когда обедать, когда есть, где собратся. Более того, с иностранцами можно встречаться. Походы никто не отслеживал. Некоторые просто растерялись. Я была тогда руководителем группы, беспартийным и абсолютно безалаберным. И вся группа возмущалась. Я не говорю этой группе, когда обедать, куда идти, что делать в свободное время и так далее. А самое главное, более того, я еще умудрилась всю энергию... Ну, как вам сказать, там с одним человеком встречаться, и как бы у всех на виду. И, помню, опоздать на какой-то рейс. И это

³¹ Анісюткін М.К. Інтерв'ю записане 29.02.12 // Приватний архів автора.

³² Матюхін А.Е. Інтерв'ю записане 29.02.12 // Приватний архів автора.

тоже ужасно возмущало, по идеи романы не должны были... Там не было романа, просто я весело проводила время. Да, вот. И как бы, даже такое безобразие не преследовалось, понимаете. Это я отлично помню. Я ходила с молодым человеком в мечеть и оттуда опоздала на какой-то автобус. Весь автобус возмущался, что надо отобрать у меня деньги за руководство группой, потому что я плохо руковожу. Но это просто народ был привычный к совершенно другим условиям...»³³

Також у часи Перебудови співробітники наукових установ значно більше уваги стали приділяти політичним питанням і подіям у суспільстві.

Згадує І.С.Каменецький про засідання відділу теорії та методики археології ІА АН СРСР у Москві:

«И первое заседание, надо честно сказать, мы мало занимались теорией. Мы занимались современной политикой. Каждое заседание я приносил новые газеты. Я был этим очень увлечен, был делегатом от Института на выборы, ну этого самого – атомщика. Как его? Сахарова. Заседал там на всяких заседаниях, у меня даже сохранились, эти самые, вещи. Вот, я докладывал, значит, обзор газет и какие-то вот события, на которых я сам был. И это, в основном и обсуждалось. С теорией там что-то – я не помню, чтобы что-то в теории (смеется) там делали»³⁴.

Також опитані дослідники відзначили значне зменшення інтересу до теоретичних проблем. Наприкінці Перебудови навіть припиняється робота методологічних семінарів у всіх наукових центрах. Згадує М.Г. Гусаков – колишній співробітник ІА АН СРСР, який займався в той час організацією всесоюзних конференцій з теоретичних проблем:

«Кризис жанра в археологии наступил. Мы не знали, как копать. Вот теория стала слабеть, практически семинары все закончились. Вот только наш семинар, но он превратился в такое собрание друзей, коллег. Коллеги встречались, говорили между со-

³³ Артемова О.Ю. Інтерв'ю записане 13.11.13 // Приватний архів автора.

³⁴ Каменецький І.С. Інтерв'ю записане 14.11.13 // Приватний архів автора.

бой. В основном это были, так скажем, посиделки. Доклады были как предлог для встречи. И обсуждали больше то, что происходит в стране»³⁵.

Інший московський науковець – Ю.Б. Цетлін згадує про методологічний семінар ІА АН СРСР:

И: Перестройка как-то повлияла на работу семинара?

Р: Повлияла – он перестал функционировать.

И: Вообще перестал?

Р: Да.³⁶

Оскільки економіка СРСР продовжувала працювати, археологічні дослідження здійснювалися за планом, перебоїв із фінансуванням не було. Змін в організації наукових досліджень також не відбувалося. Тому переміни в суспільстві відчували всі співробітники наукових установ, проте для більшості з них вони знаходили прояв поза професійним середовищем. Про це згадує співробітник ІА АН СРСР С.В.Кузьмініх:

«Ну, на ментальном уровне это осуществлялось, видимо для каждого конкретного человека сугубо персонально. Это не осуществлялось на уровне в целом поведения коллектива, каким-нибудь образом. Это просто изменило отношение людей к жизни, к власти, к ценностям. Но это проявлялось в выборе и симпатиях каждого конкретного человека и их действиях, но действиях сугубо вне профессиональной сферы»³⁷.

Єдиною серйозною проблемою, що загострилася під час Перебудови, було забезпечення експедицій. Особливо важко стало дістати алкогольні напої під час «сухого закону». Про це також згадує москвич М.Г. Гусаков:

Р: Начальник экспедиции мог прийти в кассу и сказать: «Я начальник, трали-вали». Я прошу прощения, но вот этим я действительно пользовался. У меня был партбилет. Я приходил прямо в партком местный и говорил прямо: мне нужен сахар,

³⁵ Гусаков М.Г. Інтерв'ю записане 13.11.13 // Приватний архів автора.

³⁶ Цетлін Ю.Б. Інтерв'ю записане 14.11.13 // Приватний архів автора.

³⁷ Кузьмініх С.В. Інтерв'ю записане 12.11.13 // Приватний архів автора.

мне нужно это, и мне водка нужна для того, чтобы ребята бодрить». Как это бодрить? Я говорю: «Очень просто. Вот человек раскопал там та-та-та-та, я должен поставить ему стакан на радость, что бы он его выпил вместе с нами, так сказать, круговую чашку». Это всё как то... Хорошо! Выпить мы должны или не имеем права?! Нет, ну это святое! Так о чем речь? Ну что? Всё! Выпьемте! – Выпи-и-ить. Я получал. Я действительно мог в любом райкоме так получить вот эти все вещи.

И: Это в «сухой закон»?

Р: И в «сухой закон» получал. Я в Кара-Балях на Волге, приехав на ту сторону в этот – в Казахстан. А это же рядом, границы же нет нигде. Мы переехали, я приехал туда. Кладу эту самую краснокнижний... (смеется) красную книжку. Говорю: «Нам нужна водка для праздника – День археолога». А! Мы слышали. Раньше вот у вас гуляли, гуляли, мы знаем. Гулять – хорошо гулять. Я говорю: «Даете или нет?» Конечно, даем! О чем речь? А сколько вам надо? Говорю: «Два ящичка». Ну, нормальные люди пришли. Дайте им два ящичка! Всё. Мы брали два ящичка, я расплачивался и уезжал»³⁸.

Що стосується загального враження від Перебудови, то деякі опитані науковці відзначили, що початкове піднесення змінилося занепокоєнням. Про це говорить В.А.Дергачов з Кишинева:

«Но, когда вот пошла перестройка, после 3-х – 4-х лет перестройки поняли, что катимся. Все видели, что катимся, только не знали, куда докатимся. Вот и докатились, как раз туда, куда никто не ожидал. Горбачев поливал Сахарова. Сахаров говорил: «Пока не поздно переходите на конфедерацию республик, пока не поздно». Горбачев у него отбирал микрофон. Вот и отобрал микрофон»³⁹.

Проте, незважаючи на зникнення ідеологічних заборон і зближення з західними країнами, особливого прогресу в ділянці теорії не відбулося, радше навпаки – у 1990-ті почався серйоз-

³⁸ Гусаков М.Г. Інтерв'ю записане 13.11.13 // Приватний архів автора.

³⁹ Дергачев В.А. Інтерв'ю записане 11.05.12 // Приватний архів автора.

ний занепад, пов'язаний із негативними явищами в економіці пострадянських країн. Про це, зокрема, згадує Л.Б.Вишняцький – співробітник ІМК РАН:

«Ну, она на всё, конечно, повлияла, прежде всего, потому что большинство людей, многим людям, которых раньше интересовали эти [теоретические] проблемы, просто пришлось думать о вещах, просто об эмпирии, причем даже об эмпирии не археологической, а о бытовой, о том, как выжить. Хотя бы в этом плане повлияла. Ну, так, конечно, появилась свобода для обсуждений вопросов, которые раньше обсуждать никто особенно не взялся. Появилась возможность пересмотреть некоторые положения, на которых зиждилась, может быть не археология, а понимание исторического процесса. Вот. Ну, как-то вот, чтобы какой-то прорыв произошел – так это точно, что нет»⁴⁰.

Таким чином, можна констатувати, що історія післявоєнної радянської археології є однією з найменш вивчених тем. Особливо актуальним на сьогодні є дослідження взаємозв'язку науки та суспільства періоду Перебудови. Адже зміни у радянському суспільстві знайшли прояви й у розвитку археології. Основним джерелом для цього є усна історія – автором було зібрано більше 40 інтерв'ю з науковцями з України, Росії та деяких інших країн. Завдяки цьому є можливим вивчення проблеми ідеологічного тиску та цензури в радянській археології в 1970–1980-ті.

Більшість опитаних науковців ідеологічного тиску не відчували або говорили швидше про самоцензуру. Основними проявами впливу ідеології вони називали необхідність називатися марксистами, цитувати класиків чи, навпаки, відмову від послань на «буржуазних націоналістів» та емігрантів. Проте і українські, і російські археологи відзначили зменшення державного або суспільного контролю під час Перебудови.

⁴⁰ Вишняцький Л.Б. Інтерв'ю записане 28.02.12 // Приватний архів автора.

У зв'язку з тим, що фінансування науки продовжувалося до кінця СРСР, то більшість вчених майже не відчули впливу Перебудови на археологію. Проте на тлі збільшення інтересу до обговорення політичних питань, зацікавленість проблемами теоретичної археології навпаки знижується, а методологічні семінари припиняють свою роботу в багатьох наукових установах.

Якщо впровадження принципів марксизму в археологію в 1930-ті роки знайшло втілення у появі концепції соціоархеології, то у досліджуваний період відбувався зворотній процес – утвердження ліберальної ідеології у пізньому СРСР пов'язаний зі становленням концепції «строкої археології» у 1970–1980-ті⁴¹. Тому можна стверджувати, що ідеологічне протистояння, яке в 1970-ті роки знаходило серед археологів вияв у теоретичних дискусіях, під час Перебудови перейшло у форму відкритих політичних дебатів. Саме цим можна пояснити зменшення уваги вчених до теоретичної проблематики наприкінці 1980-х.

⁴¹ Палиєнко С.В. Обсуждение книги В.Ф. Генинга «Объект и предмет науки в археологии» на методсеминаре ЛОИА АН СССР: обстоятельства и факты // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 89 (у друці).

Юлія ШЕЛЕП
Інститут українознавства
ім. І.Крип'якевича НАН України

ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО КРІЗЬ ПРИЗМУ ОСОБИСТИХ ДОСВІДІВ ПАРТІЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1970-Х- ПОЧАТКУ 1980-Х РОКІВ)

Дослідження особистих досвідів партійних працівників, як окремої соціально-професійної групи, додає чимало важливого матеріалу до розуміння загальної картини життя, настроїв та формування внутрішнього світу людини радянського часу. З цією метою до вивчення цих питань було залучено інструментарій соціальної історії, об'єктом якої в даному випадку є повсякденна суспільно-політична і службова діяльність та організація всього комплексу життя партійного працівника, а не лише відносини в побуті. Важливим також є встановлення зв'язку між історичними подіями та щоденним досвідом, спроби подивитися на повсякденне життя як на певну сукупність правил, поглядів та пріоритетів, що допоможуть пояснити ті чи інші вчинки, події. Для вивчення партійної номенклатури, як цілісного явища, не достатньо розглядати лише діяльність партійних працівників, етапи їх партійної кар'єри, спеціальні пільги та привілеї; потрібно також поставити питання, з якими проблемами стикалися партійні працівники, які шляхи розв'язання шукали, як вони виглядали в очах інших.

Важливим джерелом для досліджуваної проблеми є мемуарні наративи партійних працівників, що представлені різними жанровими підвидами – спогадами, автобіографіями, хронікальними записами подій з коментарями, інтерв'ю, тощо. Відповідно

до специфіки дослідження використані спогади, щоденники та листування можна поділити на такі групи: 1) наративи представників номенклатурної еліти (Л. Брежнєва, М. Горбачова, В. Гамана, Н. Зеньковича, Я. Погребняка, П. Шелеста, О. Ляшка, О. Сергієнка, М. Косенка та ін.)¹; 2) оповіді оточення партійних керівників УРСР або ж їхніх друзів, знайомих, родичів². Цінність спогадів полягає в тому, що в них закладено ту своєрідну інформацію, яка не відображена в інших джерелах. Зауважимо, що мемуари – це не просто фіксація фактів минулого, часто це і своєрідна сповідь, виправдання, звинувачення, особисті роздуми. Відтак суб'єктивність мемуарів – це фактично їхня прикметна риса, що поряд із унікальними фактами та деталями із життя автора та його сучасників розкриває власне авторське бачення, і саме цим є цінною для дослідників. Щоправда, особливістю мемуарів партійного працівника, що були написані в радянський період або невдовзі після нього, є також їх заідеологізованість і дотримання всіх прийнятих на той час рамок та

¹ Леонид Брежнев в воспоминаниях, размышлениях, суждениях. – Ростов на Дону, 1998; Горбачев М. Жизнь и реформы: В 2-х кн. – Москва: Новости, 1995; Горбачев М. Размышления о прошлом и будущем. – Москва: Терра, 1998; Горбачев М. Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М.С.Горбачева с политологом Б. Ф. Славным. – Москва: Международные отношения, 2005; Гаман В. В. В коридорах ЦК. Дещо із записників 1968–1972 та пізніших доповнень. – Київ, 1997; Зенькович Н.А. Была такая страна... Очень личная книга. – Москва, 2000; Погребняк Я. Не предаю забвению... 3-е изд. испр. и доп. – Киев: Арт Экономии, 2011; Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – Київ, 2003; Ляшко А. П. Груз памяти: Трилогія: Воспоминания. – Київ 1997. – Кн. 2; Сергієнко О. І. Сповідуюсь життям своїм. – Львів: ЛОГОС, 2009; Косенко М. В. Мої сімдесяті обжинки. – Львів: ЛОГОС, 2008.

² Карпінська П. О. Син землі Прикарпатської. Спогади про Юліана Карпінського / За заг. ред. О.Католи. – Львів: ЛОГОС, 2006; Трянова Г. Жизнь и созидание. Документальна повість / За ред. Б.Кушніра, Л. Кудрявської. – Ужгород: Карпати, 2009; Вісімдесят весен А. Вовка. Спогади сучасників. – Львів: Ліга-Прес, 2006; Людина слова і діла. Спогади про М. Кирея. – Львів, 2006; В масштабе эпохи. Современники об А. П. Ляшко. – Киев: Ірідіум, 2003.

обмежень, вибір тем і добірка сюжетів, шаблонність в характеристиках ситуацій та людей, формування штампових образів, недовомленість. Часто, читаючи спогади партійних працівників і спогади про них самих, розуміємо, що писали їх друзі, родичі чи знайомі, тому вони містять безліч надто «похвальних» матеріалів, нерідко додуманих і перекручених. Тому даний вид джерел необхідно співставляти з іншими матеріалами, щораз також зважаючи на особистість автора та особливості власне його трактувань.

У даній статті показано особливості конструювання приватних досвідів партійних працівників Української РСР епохи «застою» на підставі спогадів, що були отримані від респондентів з використанням методик усної історичного дослідження. Дослідники сперечаються про повну об'єктивність матеріалів цього комплексу, однак саме матеріали опитувань містять певну, так би мовити, символічну інформацію, що відклалась в пам'яті людей у результаті пережитих подій та творення своїх думок та ідей від наслідків цих подій, але найголовніше – вони містять інформацію про події, що не відображені в документах. Часто на таких джерелах відображаються політичні, релігійні чи етичні переконання респондента, відтак до даного комплексу джерел потрібно ставитися з такою ж обережністю та професійною критикою, як і до всього комплексу его-документів³.

³ Деякі з цих проблем уже були порушені авторкою в попередніх публікаціях: Шелеп Ю. Образ представника партійної номенклатури в Українській РСР 1970–1980 років (за матеріалами усної історії) // Комунікативні горизонти усної історії. Матер. міжнарод. наук. конференції, [м. Переяслав-Хмельницький], 17–18 травня 2013 р. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 168–178; Шелеп Ю. Партійний працівник в Радянській Україні 1970–1980-х років: між офіційним і приватним простором // Українознавчий альманах. – Київ, 2014. – Вип. 14. – С. 237–243; Шелеп Ю. Конструирование образа советской номенклатуры 1970–80-х годов (литература, публицистика, устная история) // Эволюция управления: от Древнерусского государства до современной России. Сб. статей. – Чита: Забайкальский государственный университет. 2014. – С. 28–36.

Матеріали інтерв'ю дозволяють відповісти на запитання, що пов'язані не лише із життям респондента, а також показати, як він сприймав навколишні виклики, як реагував на них, а це в комплексі дозволяє історикам створити уявлення не лише про самі події, а й про те, як людина сприймала їх, простежити в якій послідовності запам'ятовувала, а відтак краще зрозуміти думки, оцінки та мотивації учасників історичного процесу та пояснити наслідки для формування певної проєкції уявлень серед наступних поколінь. Матеріали усної історії дозволяють простежити лінії особистих досвідів партійних працівників, дивлячись на проблему з точки зору тодішнього людини, допомагають зрозуміти логіку дій партійних працівників. Основними респондентами стали люди, які безпосередньо працювали в партійній системі, мали юезпосередній зв'язок з компартією: голови райкомів, міськкомів, райвиконкомів, їхні секретарі, секретарі профкомів, парторги, голови первинних партійних організації та їхні секретарі, а також помічники секретарів, члени сімей партпрацівників, та ін.

Дана група респондентів не завжди охоче йде на розмову, часто з застереженням ставиться до навідних запитань, запитань-уточнень, радше не є відкритою при вільній розповіді. У багатьох випадках наратив респондента розпочинався з так би мовити «виправдання» себе серед інших партійних працівників: «то колись були такі часи, треба було йти в партію, [...] то було нормою служити партії». Часто респонденти заглиблювались у спогади і пригадували події, що мали важливе значення саме для них: вони із задоволенням говорили про різноманітні етапи власного життя, проте з обережністю переходили до розповідей про партійну діяльність. Більшість опитаних із приємністю розповідали про своїх друзів, колег, помічників. Деякі партійні працівники взагалі не хочуть згадувати ті роки та говорити про них, особливо з незнайомими людьми чи з молодими дослідни-

ками. Інколи, навіть погодившись на інтерв'ю, колишній партійний працівник не хоче дотримуватися логіки питальника, а намагається «керувати розмовою», щоб не «розповісти зайвого», або щоб уникнути незручних запитань з боку інтерв'юера.

Усього було проведено понад 50 інтерв'ю. Програма інтерв'ю була побудована за принципом заохочення оповідача до вільної розповіді. Насамперед було поставлене загальне запитання, щоб респондент сам планував хід своєї оповіді, пригадував цікаві моменти в такій послідовності, в якій вони йому здавалися найважливішими. Якщо в певний момент виникали труднощі з викладом матеріалу з боку оповідача, інтерв'юер ставив навідні запитання, запитання-уточнення, нерідко повертаючись до вже проговорених подій для конкретизації розповіді, уточнення певних реплік сказаних оповідачем. Таким чином розмова була побудована як послідовний діалог між оповідачем та інтерв'юером. Часто після розповіді респондента доводилося повертатись до проблем, випущених оповідачем, наприклад: «Мені відомо..., а що Ви можете про це розповісти...?», або «Інші респонденти стверджували, що..., як Ви ставитеся до цієї проблеми...?» Такі питання допомагали респонденту пригадувати нові відомості, що уточнювало й розширювало тематику інтерв'ю.

Питальник для інтерв'ю складався з таких блоків: шлях до компартійного крісла (дозволяв зрозуміти наскільки важливим було для партійного працівника отримання вищої освіти, доступність вищої освіти, «перспективи» партійної діяльності, заохочення для вступу в управлінську верхівку), професійна зайнятість (розкривала проблему поділу службових обов'язків, розвиток номенклатурної кар'єри, відносини серед партійних функціонерів, «відданість» ідеалам комуністичної партії), взаємини між компартійними лідерами (особливості побудови товариських стосунків та підпорядкування, поява явища «доносів», проблема самореалізації та «схема виживання» за радянським

зразком), приватне життя партійного працівника (особливості відпочинку, турботи буденного життя, товариське життя, особливості святкування в родині партійних службовців).

З матеріалів інтерв'ю випливає, що робота в партійних органах вимагала від працівників суворої дисципліни, ввічливості та прискіпливого ставлення до кожного дорученого їм завдання. Система не надто толерувала ініціативності та раціональних пропозицій, натомість у пошані були паперова творчість та бюрократизація багатьох процесів, створення ілюзії вирішення більшості питань, не було також прийнято критикувати своє керівництво:

«Часто ти працюєш і ніби все виконуєш, і все то правильно, проте керівники завжди на щось звертають увагу [...] то не відповідає статуту, а те неписаним, проте усталеним нормам, і в результаті ти вже сам не бачиш користі з своєї роботи, то хіба будеш з кимось сперечатись?!»⁴

«Ну буденне життя, воно завжди починалось в тому, що [_] навіть у вихідні дні ішов на роботу, в свій кабінет, ну а там проводили якусь там нараду, значить підлеглим. Ну, а ті приносили там щоб випити, з'їсти. І так, посиділи, порозмовляли, розумієте. Похвалились там, похвалили трошки начальство, щоб потім якось мати, щоб то мало якийсь результат [...] і розійшлися. Отаке воно було»⁵.

«керівники, яким ти підпорядковуєшся, були виховані на ленінських нормах, то вони шукали таких «учнів», щоб безумовно виконували всі накази, а самі ж навантажували нас щоденною паперовою роботою, і ще то завжди були незадоволені результатом...»⁶

⁴ Інтерв'ю з Петлярем Г. Ю., 1948 р. н., записане у м. Львові 27. 03. 2012 р.

⁵ Інтерв'ю з Мотник О. 1943 р. н., записане у м. Львові 30. 04. 2014 р.

⁶ Інтерв'ю з Куциним П. П., 1927 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну, Львівської обл., 21. 02. 2012 р.

Таким чином, повсякденне життя партійного службовця фактично складалось з двох протилежностей, відзначалось боротьбою двох «я» – «офіційного» партійного працівника та звичайної людини, що прагнула до щоденних радощів життя:

«Партійна робота – це завжди випробування, протистояння [...] кожного дня ти стикаєшся з правом вибору: зробити так чи інакше, оступитись, схибити, щоб «вижити», чи іти проти усталених норм, зіткнутись на одинці з системою [...], а може, простіше розгубити всі ці норми та ідеї, що виховував в собі з дитинства?!»⁷

Аналізуючи щоденну діяльність партійних працівників потрібно зауважити, що багато залежало від особистих якостей керівника, принципів, які він особисто закладав у підбір кадрів. Про позитивні риси деяких партійних керівників пам'ятають і до сьогодні. Відсутність досвіду партійної роботи не була перешкодою для праці в партійних органах. Чимало партпрацівників відзначали, що передумовою успіху була відданість роботі, а все інше можна було надолужити. Наприклад, О.С.Сергієнко згадував, що за час партійної роботи він навчився працювати з документами, більш масштабно та логічно мислити, стисло і дохідливо викладати думки та ідеї на папері⁸. За його ж визнанням, у Львівському обкомі панувала чітка дисципліна, висока організованість та безумовне виконання доручень керівників. Тогочасний перший секретар Львівського обкому партії В.С.Куцевол, за визначенням респондента, був інтелігентною, мудрою та ввічливою людиною, і вимагав таких якостей від своїх підлеглих; прискіпливо ставився до кожного, навіть найдрібнішого завдання⁹.

⁷ Інтерв'ю з Супрун В. М., 1927 р. н., записане у м. Івано-Франківськ 12. 10. 2011 р.

⁸ Сергієнко О. І. Сповідуюсь життям своїм. – Львів: «Логос», 2009. – С. 101–102.

⁹ Інтерв'ю з Сергієнком О. І., 1929 р. н., записане у м. Львові 28. 03. 2012 р.

Офіційний владний простір радянського чиновника складався передусім з однакових робочих сірих буднів. Хоча вони і виглядали банально, проте були дуже важливі для номенклатурника, що звик рано приходити на роботу, сидіти за столом, складати проекти рішень, вирішувати чужі долі, видавати накази. Відтак партійними працівниками часто ставали особи, які прагнули до влади. Робота в партійних органах ставала випробуванням на лояльність до режиму. Тому для того, щоб залишатися в рамках системи, потрібно було добре вивчити «правила гри», переконати інших у правильності свого ідейного спрямування та ефективності роботи.

Кар'єра для партійних працівників часто ставала не лише засобом здобуття вищих посад, отримання досвіду партійної роботи, а й життєвим стимулом. Проте не всі високопоставлені посадовці свідомо прагнули зробити стрімку партійну кар'єру, багато з них розуміли, з чим доведеться стикатися, і часто навіть із жалем залишали попередні посади. Людина, опиняючись у таких складних обставинах «втрачала орієнтування», губилась у вирі партійної роботи, втрачала своє Я, повністю підтримуючи ідейну лінію партії. Однак часто траплялось і навпаки: неможливість змиритись з нормами та ідеями, що були далекими, а часто навіть і незрозумілими, змушували людину повністю віддаватись партійній роботі з метою щось змінити, проте тут людина втрачала орієнтир приватного простору і забувала про родинні обов'язки.

Пристосування ідейних норм до життєвих реалій зачепило фактично кожного члена партії, кожен партійний діяч, навіть найнижчого рівня, мусив чимось жертвувати заради влади, яку отримував. З цього приводу О.І.Сергієнко згадував:

«Влада була джерелом сили, ти знав і розумів, що можеш багато і багато від тебе залежить[...] це навіть було приємне відчуття, влада, проте, заглиблюючись у ту систему [роботу пар-

тій], ти часто губишся, ідучи вперед, ти повертаєшся назад і свідомо розумієш свої помилки, проте вгодити всім неможливо, однак все закінчується, вичерпується і влада, тоді ти стаєш залежним від іншого молодого партійного працівника, він фактично вирішує твою долю, хоча досвіду то більше в тебе»¹⁰.

Обіймаючи партійну посаду, номенклатурник щиро вірив, що саме йому вдасться запровадити нові правила, змінити норми, виправити недоліки, змінити ставлення партійних службовців до системи, а, можливо, і змінити саму систему. Проте вони не розуміли, що сама система не дасть цього зробити, бо її норми та правила побудовані на відчутті влади та ейфорії, що виникає в результаті користування владою:

«Вона затягує, раз помиляєшся потім другий, третій, і ти звикаєш до того [...] спершу ти обманюєш «задля доброго діла», однак потім це стає звичкою, і ти розумієш, що простіше зробити чи сказати щось неправильне, не завдавати собі лишнього клопоту, а кому потрібна та правда, кому від того легше, ти ж і неправдою нікому не нашкодиш, а правда може негативно вплинути на власну оцінку?»¹¹.

За подібною схемою діяли й партійні працівники: їхні благі наміри губились у павутині щоденних справ і набирали зовсім іншого вигляду, ніж у планах, які вони будували при вступі у партію. Набувши першого досвіду, чимало осіб обмежували професійну діяльність беземоційним виконанням вказівок. Часто партійний функціонер губився в системі, розривався між внутрішніми переживаннями, якими не можна було поділитися, не знаючи, хто «друг», а хто «ворог». Відтак на перший план у роботі виходив страх, щоденне оглядання назад і тривоги, що хтось напише скаргу, партійна організація розглядатиме на зборах особову справу, або (а це найганебніше та найстрашніше)

¹⁰ Інтерв'ю з Сергієнком О. І., 1929 р. н., записане у м. Львові 28. 03. 2012 р.

¹¹ Інтерв'ю з Петлярем Г. Ю., 1948 р. н., записане у м. Львові 27. 03. 2012 р.

можна було й втратити партійний квиток, бути пониженням на посаді або навіть опинитися поза системою:

«З таким явищем як «доноси» я зустрічався особисто. Доносили на мене односельця, якого звільнили з керівних посад, а мене як доброго спеціаліста хвалили, то він робив доноси в КГБ, за те, що тато і дядько були суджені, а дід був заможний господар»¹².

Нерідко прагнення отримати номенклатурну посаду пояснювалося простим бажанням забезпечити безбідне життя своєї родини. З цього приводу І.Г.Петровський згадував:

«Ти повертаєшся з роботи додому, а вона [робота] біжить за тобою, бо то ще треба звіт переглянути, так твій робочий день триває до другої чи третьої години ночі, а о шостій знову на роботу. Про яке виховання дітей можна говорити?! Часто ти повертаєшся так пізно, а ідеш так рано, що задумуєшся чи варте воно того... Недарма говорили, що добрий працівник живе не лише роботою, а й на роботі»¹³.

Робота в партійних органах ставала іспитом на лояльність до режиму. Оскільки постійно відбувалися певні, умовної вартості перевірки, які повинні були дати відповідь на питання, чи відповідає партійний працівник певним вимогам, щоб «вижити», потрібно було вивчити «правила гри», переконати інших у правильності свого ідейного спрямування та ефективності роботи.

Правила поведінки партійних працівників були закріплені на рівні компартійних інститутів і пов'язані зі спільною вигодою, тобто робота мала бути вигідною не лише людині, а й керівникам. Дотримуючись «апаратної гри», партійний працівник мусив виконувати вказівки згори, а робити при цьому все правиль-

¹² Інтерв'ю з Воеводою Б. 1932 р. н., записане у с. Забужжя, Сокальського р-ну, Львівської обл. 11. 05. 2014 р.

¹³ Інтерв'ю з Петровським І. Г., 1942 р. н., записане у м. Рава-Руська, Жовківського р-ну, Львівської обл., 23. 02. 2012 р.

но було фактично неможливо, бо такою була сама система¹⁴. Фактично «актори-партпрацівники» нехтували ідейними вимогами і приймали ці правила, а водночас ще й їх удосконалювали. Водночас такі уроки зумовили формування своєрідного «системного ефекту» – колективного «імунітету» до реформ. Партійні працівники набули колективного досвіду конформізму, формалізму, навчилися імітувати бурхливу діяльність:

«Ну головне у службових обов'язках партійного працівника, це було строге і, значить, таке без... можна сказати, ну [__] строго виконувати всі партійні інструкції і накази зверху. І значить, Боже упаси, щоб там десь щось обговорювати, без обговорень. Як сказано, так і зробив. Оце було важливіше»¹⁵.

Найважливішими критеріями добору номенклатури стали не морально-етичні та професійні якості, а зв'язки та підтримка, дружні чи «земляцькі» відносини, потреба у «своїх» людях. Перевагу надавали, наприклад, колишнім комсомольським працівникам, які пройшли ази партійної школи та засвоїли всі писані та неписані правила поведінки, легше пристосовувалися до партійного життя. Людині, яка теж прагнула чогось досягнути, однак не мала необхідних зв'язків, шлях «наверх» часто був закритим¹⁶.

При висуненні на елітні партійно-державні посади перевагу мали «свої» люди, що демонстрували відданість певній групі, клану, лідеру. Натомість аж ніяк не говорилося про готовність «служити народу чи державі»¹⁷. В результаті стосунки у владі укріпилися, однак жорстка система, що була наслідком взаємо-

¹⁴ Траверсе О. Політичне лідерство як складова рушійних сил політичного розвитку // Політичний менеджмент. – 2007. – Спец. вип. – С. 91.

¹⁵ Інтерв'ю з Мотник О.

¹⁶ Інтерв'ю з Куцин М. П., 1954 р. н., записане у с. Реклинець, Сокальського р-ну, Львівської обл. 29. 01. 2011 р.

¹⁷ Траверсе О. «Правлячий клас» на початковому етапі демократичних змін в українському соціумі // Політичний менеджмент. – 2008. – Спец. вип. – С. 71.

дії впливів і підпорядкувань, сприяла конкуренції між «своїми» та врешті привела до неузгодженості в діях, несумісності поглядів і хаосу в партійній лінії, що й стало однією з причин розпаду партії. Добір партійних керівників лише за анкетними даними показував невиправданість такого підходу. Часто вони не вміли правильно організувати роботу, не рахувалися з працівниками, не хотіли слухати зауважень і критики, виявлялися недостатньо компетентними, допускали очевидні прорахунки¹⁸.

Таким чином на перший план виходили особисті зв'язки, що відкривали шлях наверх лише «своїм» людям, яким достатньо було мати «правильні» анкетні дані. Такі принципи в доборі кадрів породжували багато недоліків у системі роботи партії та взаємоузгодженості її частин, сприяли появі в партії людей, котрих цікавила лише кар'єра і які могли пожертвувати ідеями та морально-етичними цінностями заради влади. Це викликало апатію значної частини суспільства та, своєю чергою, сприяло формуванню замкнутої суспільної групи партійної еліти, що сидючи у просторих кабінетах, мала час лише на власну кар'єру та «апаратну гру» і забувала про обов'язки перед суспільством.

Однак, не слід стверджувати, що еволюцію в бік нівелювання морально-етичних цінностей пройшли всі представники партійної номенклатури. Серед них траплялися й такі, хто не зміг пристосуватися до системи, надавши перевагу чистій совісті¹⁹. Проте їм, здебільшого, доводилося відмовлятися від партійної кар'єри та переходити на рядову роботу, нерідко для виходу із

¹⁸ Інтерв'ю з Назаренком С. І., 1951 р. н., записане у м. Тернополі 04. 09. 2011 р.; Кондратюком К. К., 1944 р. н., записане у м. Львові 02. 04. 2012 р.

¹⁹ Інтерв'ю з Сергієнком О. І.; Інтерв'ю з Сумик А. П., 1947 р. н., записане у с. Словіта, Золочівського району, Львівської обл. 11. 02. 2011 р.; Інтерв'ю з Шелен М. М., 1950 р. н., записане у м. Львові 18. 03. 2011 р.

системи / звільнення з партійної роботи також доводилося задіювати зв'язки²⁰.

Таким чином, відносини між партійними працівниками різного рівня часто формувалися по лінії підпорядкування – керівництва. Кар'єрний ріст працівників нижчого рівня залежав від їхніх «патронів». Найпоширенішим способом просування «нагору» було входження до «команди», тобто вступ у клієнтарні відносини. Часто партійним працівникам доводилось докласти чимало зусиль для того, щоб не просто добре зарекомендувати себе, але й «змусити» обрати себе в команду з-посеред інших. Для цього партійні працівники часто шукали вигоду у кожному знайомстві, намагалися вислужитись перед старшими партійцями, доносячи на своїх друзів, колег або ж вказуючи на їх найменші промахи:

«...ці відносини були як правило конкурентні, бо кожен хотів вислужитись перед партійними керівництвом, щоб одержати при нагоді якусь посаду, а ті більші посади були краще оплачувані. Тому всі при нагоді, значить, один на одного брехали, чи там як кажуть... ну, щоб подобатись начальству, якісь там подарунки кращі приносили».

«Ну, як правило, це треба було бути добрим служакою, слухняним, комусь зверху подобатись, доповідати на свого там співпрацівника партапарату, як він десь якісь помилки робить, щоб обійти його, ну в разі потреби для якоїсь кар'єри»²¹.

Звісно, більшість партпрацівників не цуралися «радоців» життя: незначний службовий роман, хобі (у партійних колах спершу це був футбол і хокей, пізніше – рибальство і полювання). Чинownik намагався обставити квартиру новими імпортними меблями, замовити через книжну експедицію ЦК дефіцитну книгу, тощо. Відомо, що чиновники надавали перевагу дорогому коньяку і вишуканій їжі; знаходимо свідчення, що «робочий

²⁰ Інтерв'ю з Назаренком С. І., 1952 р. н., записане у м. Тернопіль 04. 09. 2011 р.

²¹ Інтерв'ю з Мотник О.

день партійного працівника, а також ранкові наради та переговори ведуться за кружкою теплого чаю»²². Проте назагал такі бажання були доволі поміркованими, і здебільшого партійним працівникам не було потрібно «надто багато»:

«Партійний працівник мусів по-перше, виконувати всі обов'язки партійця, мусів вірити в ту роботу, яку виконував чи не виконував, але у них партійні питання ставились перед ними дуже такі строгі [...] значить коли не дай Боже зрадив жінці, ну оце зрада у них дуже теж каралась. Жінка могла прийти в партійну організацію пожалітись. За це був цей робітник наказаний, строго-настроого. Він міг вилетіти з роботи, і з партії, і це було дуже-дуже колись. Навіть й сісти в тюрму за такі зради різні. Ну і взагалі вимоги були дуже високі до партійних працівників»²³.

Для комплексного аналізу образу партійного працівника, варто розглянути і приклади конструювання образу партійця серед звичайних громадян. Система пільг і привілеїв забезпечувала партійному апарату монополію на владу, однак не могла гарантувати підтримки з боку інших людей. Загальний рівень життя партійної номенклатури був значно вищим, ніж матеріальне становище звичайних громадян. Несправедливий характер розподілу матеріальних благ перекреслював усю комуністичну доктрину рівності. Заробітна плата партійних працівників удвічі-втричі перевищувала доходи робітників і селян. Керівництво КПРС та КПУ, яке постійно твердило про наміри побудувати справедливе суспільство, насправді створило замкнутий світ для «обраних», що сприяло остаточному перетворенню партійної номенклатури в окремих привілейований прошарок населення. Оскільки для багатьох номенклатурників саме влада і вплив розглядались як найбільш важливі життєві

²² Карпінська П. О. Син землі Прикарпатської... – С. 126; Трянова Г. Жизнь и созидание... – С. 97–99.

²³ Інтерв'ю з Т. Дволятик 1952 р. н., записане у м. Львові 29. 04. 2014 р.

цінності, тим, заради чого можна було через щось переступити, від чогось відмовитися, суспільне сприйняття відходило тут на другий план, що, своєю чергою, творило замкнуте коло, і ця замкнутість, надмірна приватність ще більш негативно налаштували суспільство проти партійної номенклатури.

Визначальну роль в оціночних судженнях про партійних працівників серед громадськості відігравав особистий досвід після «зіткнення» з ними. Про номенклатуру респонденти найчастіше згадували як про «закриту касту», яка не любила публічності. Поряд із ідеальним набором ділових якостей номенклатурників громадяни відзначали, що між ними й керівниками існує глибока «прірва», тому вони можуть тільки говорити про всі ті пільги і привілеї, якими користуються «вищі чини».

Таким чином, дослідження партійних працівників із залученням інструментарію усної історії, історії повсякдення та мікроісторії дозволяє моделювати процес формування високої партійної влади, показує як чиновник поєднував ідеї побудови «комуністичного раю» з тим, що відбувалося на практиці, як конструював власну ієрархію життєвих і світоглядних цінностей, шукав себе. Матеріали усних наративів партійних працівників дозволяють не лише співвіднести приватну та публічну сфери їх життя, а й показати ціннісні орієнтири, певні необхідні та бажані моделі поведінки, що в комплексі дозволяє простежити та порівняти особисті досвіди партійних працівників, показати як вони почували себе на високій посаді, як конструювали власну ієрархію життєвих і світоглядних цінностей, як навчилися управляти та підпорядковуватись, як шукали себе серед віру партійного життя.

Проаналізовані в даній статті матеріали інтерв'ю з партійними працівниками, їх оточенням і громадянами з-поза системи, які лише спостерігали за формуванням і діяльністю партійної номенклатури, показали такі основні моменти: робота партійно-

го чиновника мусила бути вигідною не тільки йому, але і його керівникам; формування власного «Я» та пошуки внутрішнього простору партійного чиновництва досить часто виходило з ряду суб'єктивних обставин: просування по партійній кар'єрі стрімко вгору, або, навпаки, бажання утвердитися на посаді, заслужити авторитет, зіткнутися з опором системи. Часто партійним працівникам доводилося приховувати деякі речі або недовговорювати. До сьогодні група колишніх партійних працівників залишається замкнутою, її представники із застереженням та стриманістю, а часто навіть з тривогою та явним страхом, розповідають про своє колишнє партійне життя.

Будзар МАРИНА
Київський університет ім.Б.Грінченка

**«НЕ СПОДІВАЛАСЯ ЗНОВ ОПИНИТИСЯ В
РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ...»: «РУССКАЯ ВЕСНА» 2014
РОКУ В КРИМУ ОЧИМА ДОНЬКИ РАДЯНСЬКОГО
ПОЛІТВ'ЯЗНЯ**

За словами Я. Грицака, «Україні не щастило на історію», передусім, з причини приналежності її відразу до трьох груп країн, що «...дають не найкращі шанси на модернізацію – східнохристиянських, посткомуністичних, і, на додачу, постсоветських».¹ Але, посилаючись на реалії сьогодення, можна переконливо стверджувати, що не менш трагічною є українська сучасність, хоча витоки цієї трагедії з легкістю відшуковуються в обставинах історичного шляху українських земель.

Ефективним інструментом фіксації непростих явищ сьогодення є практика усноісторичних досліджень, попри те, що у більш усталений спосіб вони застосовуються для висвітлення та інтерпретації сторінок минувшини. Події, що їх свідком та учасником є респондент «просто зараз», ще не стали власне «історією», тим, «що минуло». Але, якщо минуле зберігається ціною його вилучення з контексту², то сучасне живе у нинішньому – у контексті, який постійно змінюється. Тому залучення інструментарію усної історії, чиєю ознакою «залишається те, що вона виводить досвід і пам'ять одного оповідача у поле публіч-

¹ Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом: стара історія на новий лад // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – К. : Критика, 2011. – С. 295

² Репина Л. П. Культурная память и проблемы историописания (историографические записки). – М. : ГУ ВШЭ, 1993. – С. 23.

них взаємодій і колективної пам'яті»³, для фіксації не стільки подій сучасності, скільки практики сприйняття їх людиною, є результативним.

Ефект від конструювання «історії сьогодення» підсилюється за умови, коли усне інтерв'ю будується у такий спосіб, що його структура містить елементи оповідей двох типів: біографічного інтерв'ю, яке може бути розглянуто водночас як «історія життя» та «розповідь про життя», й проблемного чи «сфокусованого» інтерв'ю, спрямованого на вивчення безпосереднього сприйняття людиною окремої події чи явища⁴. За умов вибору таких прийомів інтерв'ювання теорія наративу актуалізує «суб'єктивний» та, відповідно, «ціннісний» моменти розповіді як результати репрезентації подій сучасності у свідомості респондента.

Провідне дослідницьке завдання, вибір якого зумовило особливості цього інтерв'ю як форми інтерсуб'єктивної комунікації⁵, – інтерпретувати індивідуальну позицію респондента щодо подій сучасності, у епіцентрі яких він опинився, у контексті його персонального життєвого досвіду, осмисленого самою людиною внаслідок особистісного драматичного буття у реаліях історичного часу.

Позиція інтерв'юера у процесі спілкування з оповідачем обумовлена розумінням можливостей історизації як «культурної стратегії наслідків травматичного досвіду»⁶, набутого особою у процесі життя. Респондент у процесі комбінованої розповіді («про життя» і «про подію») у певний спосіб визначає для само-

³ Грінченко Г. Усна історія в світлі теорій комунікації: контури можливих рефлексій // Матеріали міжнар. наук. конф. [«Комунікативні горизонти усної історії»], (17–18 травня 2013 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2013. – с. 13

⁴ Грінченко Г. Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження. – Х. : ХНУ ім.В.Н.Каразіна. – С. 11.

⁵ Інтерсуб'єктивні характеристики інтерв'ю – не тільки «про що» говорить респондент/ка, але «як і чому саме так» побудований його/її наратив.

⁶ Репина Л. П. Культурная память и проблемы историописания... – С. 35.

го себе «відношення між учинками й стражданнями, з одного боку, і часовими змінами, з іншого»⁷, та намагається узгодити їх між собою. Інтерв'юер, пропонуючи оповідачу систему питань, заздалегідь передбачає, що ретроспективна частина інтерв'ю є підґрунтям для розповіді респондента про сьогодення, спогади про минуле не є домінуючими. Разом з цим опитувач приділяє значну увагу саме «розповіді про минуле», тому що у такий спосіб якнайшвидше можна отримати «...ключі до розуміння свідомості особи як творця історичної дійсності, її певної поведінки, змін, переорієнтацій тощо»⁸.

Інтерв'ю з Ельвірою Михайлівною Д.⁹ проведено поза межами певної програми, але з урахуванням перспектив продовження збору усних свідчень мешканців Криму, учасників подій весни 2014 року, що призвели до анексії¹⁰ півострова.

Респондентка Ельвіра Михайлівна Д. (прізвище змінене у шлюбі), 1949 року народження, на момент інтерв'ю повних 64 роки, народилася у селищі Східниця (тепер – Львівська область), у сім'ї працівників нафтового промислу (тоді – об'єднання «Укрнафта», пізніше – у складі НГВУ «Бориславнофтогаз»); мати – технолог, батько – робітник, на момент народження дитини шлюб між батьками Ельвіри Михайлівни, Тамарою С.¹¹ та Михайлом Б.¹², не було укладено у зв'язку з тим, що батько був заарештований більше ніж за півроку до того. З 1957 року родина мешкала у місті Пирятин Полтавської області. 1966 року

⁷ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів : Літопис, 2010. – С. 187.

⁸ Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // Схід–Захід: історико-культурологічний збірник / за ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. – Вип. 11–12: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях. – Х. : ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 266.

⁹ Прізвище залишається конфіденційним.

¹⁰ Ця дефініція ще не є усталеною, паралельно використовується поняття «окупація».

¹¹ 1925 р. народження, Татарська АРСР, РСФСР.

¹² 1925 р. народження, Львівська обл., Польська Республіка

Ельвіра Михайлівна закінчила школу та продовжила навчання у Дніпропетровському державному університеті, на механіко-математичному факультеті. З цього моменту до 1978 року, з короткою перервою (менше року), проживала у Дніпропетровську, обіймаючи інженерні посади у НДІ міста. Одружена (з 1970 року), має доньку, двох онуків. З 1978 року до сьогоднішнього моменту мешкає в Ялті. Є пенсіонером, але продовжує працювати інженером-програмістом на одному з ялтинських підприємств.

Ельвіра Михайлівна до моменту інтерв'ю не мала досвіду публічних висловлювань, саме тому питання бесіди передбачали створення умов для поступового «пригадування» респонденткою подій минулого та логічного переходу до сучасності. Питання чергувалися у такий спосіб, щоб спонукати співрозмовницю як до простого, «механічного», згадування, так й до відтворення минулого на рівні сталих психічно-емоційних образів, зорієнтованих на «певні знаки-символи (певні знакові події) в житті індивіда, які закріпили в свідомості те, що відбулося»¹³. Зокрема: «Де і коли Ви народились?», «Де Ви продовжили навчання після школи?», «Де і як Ви професійну діяльність?» або «Чи пам'ятаєте Ви Східницю часів Вашого дитинства?», «Чи залишилися у Вас спогади про мешканців Східниці, котрі оточували Вас у дитинстві», «Що значило для Вас особисто жити у Радянському Союзі?». Частка питань другої групи склала третину від загального обсягу. Розмова відбувалася двічі, 29 липня та 3 серпня 2014 року, проводився аудіозапис, загальна тривалість інтерв'ю становить понад 4 години.

Зважаючи на те, що усне свідчення мало ознаки інтерв'ю двох типів (біографічного та комплексного), в його інтерпретації у повному обсязі не використовувався жоден з апробованих методів реконструкції, але було зроблено акцент на тих прийо-

¹³ Киридон А. Метод усної історії в структуруванні минулого // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – 2012. – № 111. – С. 30.

мах, «що ґрунтуються на розгляді інтерв'ю не як інструменту передачі істини <...>, а як засобу, умови та контексту конструювання змісту, надання значення власному досвідові, (само)інтерпретації та (само)презентації оповідача...»¹⁴ Доречним, зокрема, є виокремлення у тексті певних *мотивів* – сталих формально змістовних компонентів, суттєвих для розуміння авторської концепції. Ці мотиви визначають змістове наповнення структурних елементів тексту та слугують тими «компонентами сенсу», що роблять інтерв'ю цілісним. Також важливим є співвідношення між оповіддю, прямою відповіддю на питання та міркуванням. Зауважимо, що у нашому випадку переважала оповідь, але нерідко оповідач висловлювала власні думки щодо події. Значущим є й те, що Ельвіра Михайлівна свідомо відокремлювала власні спостереження від того, що їй переказували батьки («про це я знаю тільки з оповідей мами, тата», «про це розповідав тато», «це згадувала мама»).

Тематичні блоки інтерв'ю визначені, передусім, питаннями, що фіксують місце проживання респондента, котре кілька разів змінювалося. Характеристики кожного з населених пунктів збігаються у емоційному маркуванні місця як «гарного», «красивого», «чистого». Східниця – «це гори Карпати, вони не надто високі, такі мирні, гарні», «Східниця тоді була дивовижна, маленька, чистенька, чудова и повз стежинок <...> росло дуже багато суниць, можна було просто стежкою збирати та їсти»¹⁵. Дніпропетровськ наприкінці 1960-х років був «абсолютно чудовим <...> це було дивовижної чистоти, краси, доглянутос-

¹⁴ Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усно історичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу Схід-Захід // Схід-Захід: історико-культурологічний збірник / за ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. – Вип. 11–12: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях. – Х. : ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 73.

¹⁵ Інтерв'ю з Ельвірою Д., м. Ялта, записане 12–13.07.2014 р. Інтерв'юер М. Будзар. – Особистий архів автора. Далі – усі уривки з інтерв'ю подано за цим джерелом.

ті та постачання місто». Ялта – це «...абсолютна оаза. Квіти, троянди, басейни, водограї, це було справжнє місто-курорт, справжнє місто-курорт». У такий спосіб у оповіді заявлено мотив життєвого спокою, рівноваги, провідний для ретроспективної частини, за умови, що Ельвіра Михайлівна усвідомлює суб'єктивну природу цих спогадів: «...як буває олюднення, ось як ми тварин олюднюємо, <...> якесь таке ставлення до Східниці. Розумієте, там все, все й усюди, на щастя, було дуже дружнім до мене, <...> до мене ставилися з великим співчуттям, до мами, думаю, теж».

Мотив життєвого спокою підживлюється деталізованими образами, які є домінантами міні-сюжетів з чітко визначеною структурою. Так, епізоди раннього дитинства супроводжуються згадкою про дерев'яні хідники, прокладені у пішохідній частині селища: «...там були дерев'яні хідники, гарні чистенькі дерев'яні хідники, <...> я маму просила, чи можна я піду на першотравневу демонстрацію <...> без туфельок, ну все рівно дерев'яною підлогою ходити, і мама сказала: «Добре, так», і раптово приходить цей день, і вона взуває мені не туфлі, а сандалі, припустимо, я зараз вже добре не пам'ятаю, а я у повному здивуванні, тому що я хотіла йти в одних панчохах, тобто як підлогою ходять». Та частина спогадів, де йдеться про початок професійної діяльності Ельвіри Михайлівни у Дніпропетровську, містить колоритний епізод про перше відрядження у місто Маріуполь (тоді – Жданов): «...я йшла територією заводу імені Ілліча, <...> на мені були помаранчевого кольору плащ, яскраво-зелена спідниця й білосніжна блузка, <...> йшла я повз робітників абсолютно чорненького кольору, котрі лежали під деревами, і мені було дуже соромно, що вони так тяжко працюють, а я ось у такому помаранчево-зеленому вигляді йду и невідомо це, яка користь від мене буде <...> А коли я поверталася, то вся ця помаранчево-зелена пишнота,

все це було такого ж самісінького кольору, як у працівників, які лежали під деревами. Тоді вже я заспокоїлася». Наявність в інтерв'ю досить великої кількості таких «міні-спогадів» засвідчує високий рівень чуттєвості респондента, здатності до фіксації минулого у формах, «видимих» на рівні емоцій.

Ще одна змістовна домінантна ретроспективного блоку спогадів – мотив допомоги. Він реалізується послідовно у низці різних за часом здійснення епізодів: фельдшерка вночі йде Східницею за маленькою дівчинкою, котра мала сама дістатися медпункту, тому що у двадцятивосьмирічній матері був приступ ниркової кольки, а вони жили лише вдвох («І була ніч, було темно, я йшла цими заметами, діставшись медпункту, я знайшла там медсестру, її звали Оля, <...> ми повернулися разом...»); керівник промислу купує за матір оповідачки облігації державної позики («Якщо б мама ці облігації купувала з тією регулярністю, як рідна держава хотіла, то ми би просто не вижили...»); викладач в університеті, котрий «дуже спокійно називав мене «Елічкою», тому що знав, що так мене називають у моєму студентському середовищі»; пасічник, у родині якого вона жила під час сільгоспробіт на першому курсі університету («Вони мене відпоювали рідким медом, загодовували яблуками»).

Водночас від початку інтерв'ю нарацію авторки відзначено ще двома мотивами – розчарування та руйнації, саме вони поєднують ретроспективний і сучасний блоки розповіді та співіснують, коли оповідачка раптово переходить з минулого в сучасне: «Найбільш яскравий спомин – це я сиджу <...> на горі та думаю: десть там лежить величезний, гарний, блискучий світ і, коли я виросту, я туди поїду. І, знаєте, це дитяче відчуття було у мене завжди. Але в останній час, особливо у зв'язку з тим, що відбулося цього року, я нарешті зрозуміла, що таке розчарування...». Такі «зсуви» з минулого в сучасне є досить

частими, вони не тільки визначають «емоційний тон» інтерв'ю, але, передусім, вказують на психологічний стан респондентки. Такий самий «зсув» бачимо у розповіді про руйнування костелу у Східниці, що для Ельвіри Михайлівни є відправною точкою процесу руйнування, ще одного об'єднувального елементу між тим, що було, та тим, що стало: «Кількість знищеного у моєму житті почалося з костелу. Зруйновано костел, зруйновано школу, де я вчилася, зруйновано парк, де я гуляла, зруйновано всі уявлення про порядність...».

Разом з тим лише один факт з минулого оцінюється оповідачкою як справді трагічний – арешт батька («у той момент, коли я вже була в утробі мами, мого тата арештували»). Низка епізодів у спогадах пов'язана з темою батька. До прикладу, розповідь про те, як він повернувся до Східниці влітку 1956 року, коли оповідачка якраз мала йти до школи: «Мені виповнювалося сім років, а він приїхав влітку, це було літо, ну, може, середина літа, ось, тому що добре пам'ятаю, як він повів мене до школи, і навіть є світлина, де ми з ним удвох. Я з таким бантом на голові, який завжди носила, у білому фартушку, і він мене за руку тримає...». Взагалі, багато з того, що пов'язано з батьком, є для респондентки знаковим. Зокрема, коли вона вперше почула про катування на допитах у Радянському Союзі, то запитала у нього: «Тато, невже вони насправді били»? Тато був дуже добрим, і він відповів мені, я тільки через багато часу зрозуміла, як він мені відповів. Він мені сказав: «У таборі – ні, що ти <...>». Розумієте, я вважаю, що це дуже важливе свідчення, тому що бачите, як людина сформулювала: «У таборі – ні, що ти, вже ні». І я така щаслива пішла, не били...» Згадуючи те, як голосувала на виборах у грудні 2004 року, Ельвіра Михайлівна сказала: «Тато у цей час помер, я з ним не говорила, але я знала, що він був за це, і я вирішила піти і його волю виконати...» (тоді вона проголосувала за Віктора Ющенка).

У цілому ретроспективну частину розповіді Ельвіри Михайлівни легко визначити усталеними маркерами культурних практик людини, народженої в Радянській Україні після Другої світової війни. До цього досвіду увійшли святкування державних свят, перебування студентської молоді у колгоспі, реалії соціально-економічного життя одного з провідних промислових міст України (Дніпропетровська) на межі 1960-1970-х років, поїздки концертних колективів в країні «соціалістичної співдружності» для виступу у місцях дислокації контингенту радянських військ тощо.

Мотиваційне коло особистих вчинків оповідачки теж сформоване реаліями повсякдення «радянської людини». Зокрема, у маленькому містечку Пирятин на Полтавщині оповідачка навчалася в єдиній тоді (кінець 1950-х років) загальноосвітній школі з російською мовою викладання, хоча до 8 років була абсолютно україномовною. В інтерв'ю надається двоїста мотивація цього факту: «мама зрозуміла, що, якщо ми цього не зробимо, то <...> значна частина перспектив буде для мене закрыта» – «скоріш за все, це було продиктоване тим самим, чому моя свекруха-полька у паспорті була записана українкою».

Значущі складники власного світогляду респондентка завжди обґрунтовує на емоційному, дуже «особистісному» рівні: відчуття статусу «громадянина Радянського Союзу» виникло одного ранку, коли оповідачка не могла примусити себе піти до школи, тому що першим був урок фізкультури, вчителя якого вона майже ненавиділа: «І ось із радіо лунає, що і відбувалося кожного ранку, о шостій годині, гімн Радянського Союзу. І я встала, підбадьорилася буквально і сказала собі: «Я живу в такій країні, такий гімн, і я боюся якогось Сергія Леонтійовича?» Саме відчуття того, що я – частка великої держави, яка за мною, яка мене любить і мене захистить, надихнуло мене у подальшому на безстрашні походи на ці уроки фізкультури».

Так само на суб'єктивно-емоційному рівні оповідачка аргументує поступове руйнування власної «радянської свідомості»: від моменту, коли перед вступом до вишу мати розповідає їй про ув'язнення батька, бажаючи попередити про те, що вона може не стати студенткою (раніше про це не йшлося), до випадку, коли події у Чехословаччині 1968 року стають фактом її особистісної історії внаслідок раптової зустрічі: «ми їхали з моїм другом у потязі, і у цьому самому потязі їхали військові, які були учасниками конфлікту у Чехословаччині. Вони хвалилися тим, що спіймали хлопця, котрий намагався на танковій броні написати «Батько – визволитель, син – загарбник», і примусили цей напис з броні язиком злизувати. Навіть якщо вони цього не робили, лише мріяли зробити і так хвалькувато про це розповідали, теж показово...»

Але інші «знакові» події «великої історії», що стали контекстом розгортання власної «приватної історії» оповідача, не позначені як «особистісні втрати» (війна в Афганістані, аварія на ЧАЕС, події «буремних 90-х»), хоча осібно ставлення до них є. Зокрема, про діяльність кримінальних угруповань в Ялті середини 1990-х років Ельвіра Михайлівна згадувала так: «Був навіть такий невимовний випадок, коли у нас над морем за електричний дріт зачепився гвинтокрил з однією з бандитських груп. Ну, якщо Ви хоч раз бачили море, то уявляєте, який може там бути дріт...». Іронія, що нею просякнута ця фраза, «знімає» напругу, що мала б залишитися у спогадах від цих часів.

Водночас є дві події, які раз за разом постають в інтерв'ю, що вказує на їхню важливість для оповідачки: смерть Леоніда Брежнєва 10 листопада 1982 року. Свідком того, як цю новину сприйняв російський музичний бомонд, став чоловік Ельвіри Михайлівни, котрий був того дня «на прогоні» – генеральній репетиції концерту до Дня міліції («була доволі серйозна паніка,

тому що зрозуміло було, що будуть зміни, значні зміни»). Інша ситуація – події так званого «путчу» 18–21 серпня 1991 року, початком яких стало створення Державного комітету з надзвичайного стану («Не знаю, про що думали інші, але я мріяла лише про одне – щоб це припинилося негайно <...> І саме цей путч зіграв вирішальну роль у тому, що я моментально проголосувала за відокремлення України»).

Впродовж інтерв'ю оповідачка кілька разів наголосила на своїй позиції «поза політикою»: «Чесно кажучи, якщо я, живучи у Радянському Союзі, не бачила різниці між Радою міністрів і ЦК КПСС, то такою самою «аполітичною галушкою» я жила й далі. Не те, що старалася, я й жила...» Але зміст її оповіді нерідко засвідчує зворотнє, хоча б тому, що ще одним значущим мотивом спогадів є мотив примусу: жінка акцентує епізоди, які засвідчили силове, «примусене» втручання в персональний світ особи та її оточення. Це, власне, основна претензія оповідачки до «советського» способу життя і, водночас, той маркер, яким позначаються події у Криму навесні 2014 року.

Мотив примусу розгортається у кількох епізодах інтерв'ю, що є власне побутовими, але для доповідачки сповнені особливого змісту. Вони розташовані не за хронологією. Спочатку респондентка згадує, як, навчаючись на другому курсі університету, на так звані «жовтневі свята» 1967 року – п'ятдесятирічний ювілей Жовтневої революції – не змогла поїхати додому, хоча дуже сумувала за рідними, телефонувала їм щоденно, могла написати кілька листів за день: «Ми, студентки другого курсу, у шароварах революційних, як в одному з фільмів сказано, «червоні революційні шаровари», з обручами, такими великими, хула-хупами, практично як в Кореї, Північній, дефілювали в цих революційних шароварах і с хула-хупами перед високими службовцями та партійними діячами міста Дніпропетровськ...».

Другий епізод стався 19 травня 1960 року, на День піонерії, коли оповідачка навчалась у четвертому класі. У передмісті Пирятина, на березі річки Удай, відбувалося масове святкування, під час якого кращі учні міських шкіл мали стати на кутах великої зірки, складеної з соснових гілок, та підпалити кожен свій промінь. *«Я не те щоб панічно боялася вогню, просто була дуже сором'язливою, дуже сором'язливою <...> І я не хотіла підпалювати цю зірку <...> Мене примусили підпалити цю зірку, я ніколи цього не забула, пам'ятаю до тепер, хоча мені вже дуже багато років, я вважаю, що це найбільш порочне, навіть цей дрібний епізод...»*. І тут відразу, навіть без паузи, респондентка зазначає: «Так само, в цілому, відбулося й зараз. Вони собі загордилися, що вони можуть тобі диктувати правила, за якими ти маєш жити, Тому для них окупація нічого не означає, вона називається «звільненням»...».

В тій частині інтерв'ю, що стосується подій у Криму весни – початку літа 2014 року, переважає опис поведінки інших людей, емоційний стан самої респондентки репрезентовано досить точно. На запитання «Чи зможете Ви визначити власні відчуття від подій осені 2013 – лютого 2014 року?» оповідачка відповіла: *«Страх, страх, тому що я відчувала, що це у жодному випадку не закінчиться добром. Роки зо два мене не залишає відчуття близькості смерті. Але я відносила це до смерті власної, фізичної. Відчуття таке було <...> другий раз у моєму житті, перший раз це було у 1982 році. Тобто в атмосфері відбувалося щось <...> існував такий напружений стан, що я чесно відчувала, що це кінець. Але я це приписувала тому, що, мені чомусь здавалося, що помру я. Але виявилось значно гірше...»*. Ця обмовка наприкінці фрази є виразною. Ті події, що сталися навесні 2014 року в Криму, оповідач розцінює як значно гірші за власну смерть: «Це ж дуже важка ситуація, це трагедія». Тобто явища, що призвели до окупації Криму, однозначно маркуються

респонденткою як «трагічні». Спогади про їх перебіг позначено мотивами руйнування, побоювання, розчарування, примусу. Усі ці мотиви об'єднуються в одній фразі оповідачки: буває так, *«... коли тебе ніщо не принаджує, тому що градус трагізму всього іншого неможливо перекрити хвилиною радістю <...> Я навіть шити припинила на певний час, що для мене завжди було великим задоволенням»*.

Провідну увагу у частині інтерв'ю, яка присвячена «Русской весне» 2014 року, приділено поведінці інших людей, оточенню оповідачки. Можливо це тому, що власна позиція є для Ельвіри Михайлівни такою, яка не потребує коментарів: «Я прямолінійно сказала, що вкрай негативно ставлюся до цього».

Констатуючи той факт, що події, які передували референдуму 16 березня 2014 року, та відбулися після нього, були для неї неочікувані, Ельвіра Михайлівна висуває як головний етичний аргумент: «Не думала, що можна так аморально себе поводити». Цей ціннісний підхід вона демонструє передусім у ставленні до так званого «референдуму» 16 березня 2014 року та ухвалення федерального закону про прийняття «республіки Крим» до складу РФ від 21 березня 2014 року. *«Я була впевнена, що верховенство права візьме гору, щонайменше, у росіян <...> що вони 21 числа вирішать це питання набагато м'якше, більш толерантно. Скажуть: так, добре, ми поважаємо вашу думку, але давайте розв'яжемо це питання у певних юридично точних межах. Але коли 21-го я побачила це засідання, це стало для мене потрясінням...»* Власне, така позиція респондента слугує переконливим підтвердженням слів Я. Грицака, котрий стверджував, що на сьогодні центр дискусій з питання «Хто такі українці і чого вони хочуть?» «варто перенести <...> з ідентичностей на цінності <...> У нас натовість є великі проблеми з цінностями...»¹⁶

¹⁶ Грицак Я. Хто українці і чого вони хочуть // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – К. : Критика, 2011. – с. 337.

Етичний критерій, вживаний респонденткою в оповіді про події анексії/окупації, є актуальним і тоді, коли Ельвіра Михайлівна оцінює суспільні настрої останніх років в Криму, подаючи приклади нетерпимості, ідеологічного ангажованості, свідками яких вона була. Зокрема, згадує реакцію співробітниць на спорудження меморіалу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років у Києві: «...хай би він у них впав, щоб вони всі були прокляті» та робить висновок: «Яку треба мати психологію, щоб так сказати?», констатує «Я чула її одну, але впевнена, що вона була не одна, далеко не одна...».

Мірило моральності/аморальності респондентка використовує постійно, воно може видозмінюватися у поняття «сорому», співвідноситися з поняттями «розумного»/«нерозумного», але своєї актуальності не втрачає.

Переповідаючи епізод про зустріч із знайомим інженером-програмістом, котрий навчався у Московському університеті імені Баумана («там не навчались ідіоти»), «дуже розумним, достатньо молодим чоловіком», вона відтворює діалог з ним: «Я у нього запитую: «Як ти на все це дивишся?» А він відповідає: «Ось Ви не повірите, але я щасливий, я такий щасливий, що це відбулося.» Інший її співрозмовник сказав, що він навіть пишається тим, що трапилося. «Тобто люди радіють, відчувають ейфорію, щастя й гордість від того, чого треба стидатися до гробової дошки».

У розповіді про події сучасності респондентка характеризує ситуацію в Криму як «громадянську війну без пострілів», коли один молодий чоловік говорить іншому «Чому ти мені не сказав, що хочеш в Росію? Я б тебе сам відвіз. Сідай, їдь, що ти тут стільки часу робив?», а другий, родом з Луганська, заявляє: «Я дуже радий. Ми цей шлях пройшли (він вже мешканець Ялти), тепер хай вони проходять». Одні студенти забирають документи з вузів та їдуть продовжувати навчання «на материка» (як ка-

жуть в Криму), інші покидають кращі українські вищі. Батьки, котрі забрали дочку з Львівського університету, на зауваження, що вона б отримала диплом європейського зразка, а в Криму навряд чи матиме значні перспективи, відповіли: «Яка освіта, який диплом європейського зразку, так хоч живою залишиться». Руйнуються сім'ї, тому що рідні люди приймають полярні особистісні рішення щодо подальшого життя: «Жінка, з якою ми хвилин 40 плакали, – згадує оповідачка. – Фактично, сім'я рушиться. Ось, у цей момент в Ялті буду жити лише я одна, з нашої сім'ї. У неї чоловік взагалі їде, назавжди. А вона не може, тому що дім тут, син тут, як їхати?...».

В цій частині інтерв'ю респондентка досить часто переказує діалоги, намагається майже дослівно відтворити фрази інших, відтворює гасла з газет тощо. Вона детально переповідає зустрічі з кількома росіянами – жінкою, котра у травні приїхала відпочивати у санаторій за державний кошт без готівки, тільки з карткою, не знаючи про те, що банківська система на півострові «встала», ані розрахуватися карткою, ані зняти гроші не можна, і опинилася без квитка додому і без готівки, та з трьома досить літніми чоловіками, один з яких під кінець розмови зітхнув й сказав: «Ну що ж, ви наших ще спізнаєте». «Я зрозуміла, – розповідала Ельвіра Михайлівна, що усі троє перший раз в Криму, а всім їм на вигляд не менше 60-ти років. Тобто до цього часу у них не було такої фінансової можливості, тільки завдяки безкоштовним та майже насильницьким заходам вони опинилися в Ялті».

Інтерв'ю було записано під час підготовки до т. зв. «виборів» депутатів Державної ради республіки Крим першого скликання. Оповідачка обурюється методами ведення агітаційної кампанії: «Абсолютно жахливий на вигляд білборд, що у Ялті розташований у декількох місцях, із зображенням пана Зюганова <...>, з маленькою ручкою, коржиком таким, яку він три-

має не так, як Володимир Ілліч тримав, а трохи-трохи більш скромно, на рівні плеча, і напис: «Краще – кримчанам!». Нормально? Партія, яка не покалася». Наводить ще одне гасло з газети: «Партія пенсіонерів допоможе «юго-востоку»! Що вона допоможе, чим вона допоможе? Назбирає грошей і віддасть бандитам, щоб вони продовжили воювати?..» Тема реанімації радянської ідеології у формі актуалізації ідей більшовизму висвітлена також у розповіді про жінку-агітатора, котра у маршрутному таксі роздавала газету КПРФ: «Вона тикає мені огидну, абсолютно фашистську на вигляд газетку з вимогою «Прочитайте!» Я, подивившись на перші рядки, сказала: «Такого читива навіть до рук не беру». – «Чому це?». – «Ну, якщо вас мало ошукували, можете продовжувати вірити цьому й далі». – «Хто це нас дуриє?». – «Ті, чия газетку Ви пропонуєте». – «Комуністи нас ніколи не обманювали!». «Зомбі, – продовжує оповідачка. – Так ось, а всі інші в автобусі мовчали, як в рот води набравши...».

Оповідь про події весни/літа 2014 року в Криму також позначаються мотивом побоювання, передусім, остраху висловити власні думки: «Дуже рідко люди, віком за 40 років, поводити себе, не приховуючи власного ставлення, в основному люди страшаються ...».

Епізодом, котрий зводить до купи усі основні змістові мотиви того фрагмента інтерв'ю, де йдеться про кримські події 2014 року, є оповідь про випадок на роботі респондентки, що стався після падіння малайзійського боїнга у небі під Сніжним. «...Один з моїх знайомих прийшов та зі сміхом, буквально, бездумно зовсім, заявив: «Ельвіра, це ти збила літак?» І засміявся. Я була не просто шокована, я просто вийшла з себе <...> Я просто вийшла з себе, подивилася на нього й сказала: «Ти, ідіот, знайшов над чим шуткувати й чому сміятися?». – «А що таке? Ой, яка українка!» – «Пішов геть, ніколи не пробачу тобі цьо-

го». А він ще дозволив собі сказати: «Довбані хохли!» Ось фраза, що її він вимовив. Саме після цього я стала його вигонити, я йому сказала, щоб він йшов негайно та обов'язково, обов'язково, як стане нагода, «здав мене».

У цьому інциденті відзеркалено основні настрої, що стали панівними у кримській спільноті протягом останнього півроку: українофобія, острах доносів, світоглядна нетерпимість.

Таким чином, можна дійти наступного висновку. Навіть поверховий аналіз тієї частини інтерв'ю, яка «є проблемною», доводить, що події «російської весни 2014 року» виявилися для нараторки найбільш травматичними, тоді як у минулому лише доля батька сприймалася як трагедія.

В уявленні оповідачки події в Криму 2014 року набули ознак так званої «катастрофічної кризи» (за Й. Рюзенем – три типи криз історичного досвіду – «нормальна», «критична», «катастрофічна»)¹⁷, яка виникає тоді, коли події розгортаються у неочікуваний для особистості спосіб та її власний життєвий досвід не спроможний наповнити їх змістом. Тобто у момент інтерв'ю оповідачка осмислює власний життєвий шлях у реаліях історичного часу як «шлях втрат» саме завдяки розумінню того, що відбувається з нею «тут і тепер». Саме події сучасності примушують авторку цієї оповіді маркувати події свого життя як певну «особистісну історичну драму».

Також, якщо схарактеризувати співвідношення певних мотивів як сталих змістовних елементів авторського нарративу у ретроспективній та сучасній частинах інтерв'ю, можна побачити, що вони не співпадають: у розповіді про минуле це мотиви «допомоги», «життєвого спокою», «примусу», частково – «руйнування», у оповіді про сучасне – мотиви «розчарування», «руйнування», «побоювання».

¹⁷ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення... – С. 185–186.

Внутрішній конфлікт, що зумовлює певну «сюжетну напругу» нарративу у ретроспективній частині, сформульований самою оповідачкою: «Ми непослідовні (маю на увазі людей) – одною рукою я «за» Радянський Союз, а іншою – «проти». У частині, присвяченій сучасності, цей конфлікт продовжено на рівні суб'єктивного усвідомлення респонденткою сьогоднішніх подій як певних наслідків «радянського минулого»: «Все, що відбулося в 2014 році, все, що вийшло – це, власне, результат того правління (радянського)». Власне, можна визначити, що таке судження вже має ознаки стереотипу, сформованого буквально у процесі розгортання подій, але у свідомості оповідачки – це позиція, підкріплена її власним досвідом минулого й сьогodenня, що й було певним чином презентовано в інтерв'ю.

Лідія КОВАЛЬЧУК
Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова

АКТУАЛЬНІСТЬ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ТОТАЛІТАРИЗМУ: СПІВВІДНОШЕННЯ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ І УСНОЇ ІСТОРІЇ

Поняття «тоталітарний режим» прийнято пов'язувати зі сталінським періодом в історії СРСР та з нацистською Німеччиною, хоча у ХХ столітті існувало багато інших форм його прояву, а тоталітарність – як певна властивість – притаманна світовій історії на різних її етапах як у минулому, так і в сьогodenні.

Тоталітарність може проявлятися практично у всіх сферах життя: у системі державного управління, в економіці, культурі, ідеології, соціальній психології тощо, у тому числі в міжособистісних стосунках. Для її подолання необхідне усвідомлення і аналіз цих проявів, формування в суспільстві розуміння самоцінності життя, свободи, унікальності будь-якої особистості, відмова від догматики однаковості та парадигм «панування – підлеглість», «свій – чужий».

Теоретичне осмислення тоталітаризму здійснювалося багатьма дослідниками. Зокрема, його проблематика аналізується в роботах Ханни Арендт, Хосе Ортега-і-Гассета, Макса Вебера, Карла Поппера, Сергія Аверинцева, Фрідріха фон Хайєка та багатьох інших.¹

¹ Аверинцев С. С. Преодоление тоталитаризма как проблема: попытка ориентации. – [Електронний ресурс]. — URL: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2001/9/averin-pr.html; Арендт Х. Истоки тоталитаризма [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.e-reading.me/book.php?book=1017156>; Вебер М. Политические работы, 1895–1919 = Gesammelte Politische Schriften, 1895–1919 / Пер. с нем. Б. М. Скурагова; послесл.

Традиційно відзначають такі риси, властиві тоталітарній системі: офіційну догматичну ідеологію, єдину масову партію, централізовану й бюрократизовану економіку, жорстку вертикаль влади, високий рівень мілітаризованості усіх сфер життя, систему тотального поліцейського контролю над суспільством, засобами масової інформації, армією і, звичайно ж, масові репресії, необхідні для підтримки такої системи.

У масовій свідомості сучасного суспільства вкоренилася думка, що згадані явища залишилися у далекому минулому і проблеми вивчення тоталітаризму можуть цікавити тільки істориків. При цьому не усвідомлюється органічний — і дуже болісний — зв'язок цього минулого з багатьма сучасними проблемами, від геополітичних до індивідуально-психологічних. Це проявляється найрізноманітнішим чином, у тому числі й в аберації людської пам'яті, у свідомих та/або несвідомих викривленнях при інтерпретації минулого. У письмових спогадах (мемуарах), тим більше в історичних працях, таке суб'єктивно-оціночне відображення минулого, як правило, усвідомлене, а в усному викладенні, ретроспективних розповідях «про час і про себе» воно частіше несвідоме та емоційне. Оцінковий діапазон таких спогадів дуже великий: від явної апологетики, некритичності висловлень і ностальгії за минулим — до повного неприйняття цього минулого, агресії та заперечення будь-яких його позитивних рис. Характер спогадів людини взагалі залежить від її ставлення до того, про що вона згадує, а в даному випадку — від того, як вона оцінює радянське минуле.

Т. А. Дмитриевой. — М.: Практис, 2003; Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. — [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.klex.ru/xs>; Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. — [Електронний ресурс]. — URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Popp/index.php; Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству. — Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. — [Електронний ресурс]. — URL: http://libertarium.ru/l_lib_road

Зупинимося на одному аспекті: репресивній складовій тоталітарного режиму та її наслідках, які мають прояви в сучасному суспільстві.

Репресії — постійні реалії радянської історії. Вони множинні за формами й видами, різноманітні за часом і тривалістю застосування. Деякі з них здійснювалися протягом усього періоду існування радянської влади (наприклад, арешт з політичних мотивів, ув'язнення у тюрми й табори, обмеження в політичних правах, вислання з СРСР, різноманітні «чистки», направлення дітей репресованих у спеціальні дитячі будинки з особливим режимом тощо). Інші репресивні заходи (наприклад, розкуркулювання, позбавлення громадянських прав, висилка на спецпоселення, голодомори, депортації, фільтрації, мобілізація в тилове ополчення і трудова мобілізація, судові та позасудові психіатричні переслідування тощо) здійснювалися періодично.

Вивчення цього явища і поширення інформації про масові репресії в СРСР було заборонено, усі пов'язані з цим документи були засекречені. Єдиним сховищем цієї страшної інформації залишалася людська пам'ять. Але збереження хоча б відносно об'єктивних, фактичних відомостей про злочини тоталітарного режиму ускладнювалося впливом офіційної пропаганди, яка активно й послідовно спотворювала дійсність. Декларуючи перевагу радянського способу життя, де все «в ім'я людини» і «для блага людини», вона водночас сіяла внутрішню ворожнечу, створюючи уявлення про існування безлічі ворогів, зовнішніх і внутрішніх, і необхідність невпинно шукати і знищувати їх. У країні ГУЛагу навіть концтабори трактувалися як «турбота про людину»: на початку 1930-х років вони були перейменовані у виправно-трудова табори (ВТТ), що нібито сприяли виконанню державного завдання - виховували нову радянську людину.

У країні проводилися показові політичні судові процеси, місцеві парторганізації ініціювали «всенародне схвалення» репресій

щодо «ворогів народу», однак реальні масштаби терору, діяльність репресивних органів, система ГУЛагу та інші подібні питання були забороненими і для суспільної свідомості, і для наукового вивчення. На цю інформацію було накладено державне табу.

Усе це позначалося на формуванні ставлення радянської людини та суспільства в цілому до репресій і репресованих. Спогади про них заборонялись, родинні зв'язки розривались, пам'ять знищувалась. Наявність репресованого родича вважалася ганебною таємницею, страшним фактом історії родини, що спричиняв утиски всіх її членів.

Проїшли десятиліття після розпаду СРСР, але всі ці проблеми виявилися живучішими, ніж сам режим. Доступ до архівних фондів з документами про репресії залишається обмеженим. Парадокс у тому, що багато масивів цих документів офіційно розсекречені, але вільного доступу до них у дослідників як не було, так і немає. Законодавча і нормативна база в цих питаннях значною мірою зберігає традиції радянської таємності.

Долі багатьох репресованих не відновлені, імена не повернуті в пантеон народної пам'яті.² Останки тисяч і тисяч розстріляних продовжують перебувати в масових таємних могильниках на територіях колишніх спецдільниць НКВС. Більшість громадян не має відомостей про своїх репресованих рідних і навіть не знає про можливість пошуку таких відомостей в архівах. Водночас у сучасному суспільстві починає проявлятися нова тенденція: замість страху й забуття — бажання знайти коріння свого роду, довідатися про долі родичів, у тому числі репресованих.

Слід зазначити, що ще кілька років тому звернення до архівів з цього приводу не були численними й надходили головним чином від дітей та онуків репресованих. Причому бажання озна-

² Книги памяти жертв политических репрессий в СССР: Аннотированный указатель [Електронний ресурс] / Сост. А. Я. Разумов. — URL: <http://visz.nlr.ru/project/books/uk2003/>

йомитися зі справою, особливо якщо вона перебуває в архіві СБУ чи МВС, часто не було — позначався свідомий чи підсвідомий страх перед КДБ/СБУ та МВС. Але останнім часом пошук репресованих родичів починають вже правнуки, вільні від цього страху. Вони цікавляться не тільки відомостями, викладеними в офіційній довідці, а й усіма документами справи: звинуваченням, перебігом слідства, обвинувальним висновком, репресивним рішенням, подальшою долею (якщо людина не була розстріляна); прагнуть знайти місце розстрілу та поховання. Багато хто із глибоким жалем говорить про те, що в родині не збереглася пам'ять про репресованого прадіда, тому що батьки боялися навіть згадок про нього.

Можна констатувати, що після десятиліть терору і породженого ним страху відновлюються природні людські почуття та цінності, бажання встановити зв'язок часів. Це дуже важливий і оптимістичний процес, тому що необхідною умовою формування вільної особистості у вільному суспільстві є переосмислення та переоцінка тоталітарного минулого, звільнення від радянських міфів та ідеологем. Для цього таємне повинне стати явним, яким би страшним і злочинним воно не було.

Ідея «Нюрнберга-2», що виникла в 1990-ті роки, — ідея громадського суду над злочинами радянського тоталітаризму була дуже важливою. Якби тоді, навіть при мінімальному доступі до архівних джерел з історії репресій, вдалося зібрати й записати усні свідчення людей, що пережили ці репресії, та їхніх родичів і такий процес відбувся би, він дозволив би засудити радянську більшовицьку систему за злочини проти людяності та проти людства, як свого часу був засуджений нацизм. Нехай вже громадським судом, якщо не військовим трибуналом. Але оскільки громадянське суспільство в пострадянських державах перебувало в зародковому стані, а офіційна влада в такому процесі не була зацікавлена, ідея «Нюрнберга-2» залишилася до-

брим наміром. За минулі десятиліття репресовані 1920–1930-х років здебільшого пішли з життя, забравши з собою пам'ять про пережите. Але поки живі репресовані 1940–1980-х років, створення програми запису їхніх спогадів залишається актуальним. Не менш важливо записувати спогади дітей репресованих, які також постраждали від режиму.

Тоталітарне минуле все ще залишається неподоланим, не усвідомленим у всій своїй трагічній глибині, причинно-наслідкових зв'язках і наслідках, і це неминуче відбивається на сучасності. Зазначимо декілька найважливіших, дотепер не вирішених, проблем.

1. Необхідність «подолання минулого» (*Vergangenheitsbewältigung*), систематична критика поведінки не тільки керівників держави, а й суспільства в цілому в його власній свідомості. Причому не відстороненого «совкового» існування та поведінки, що нібито не має безпосереднього відношення до сучасної України, а тісно пов'язаного з нинішнім суспільством. (Проблема ускладнюється розбіжностями історичної пам'яті в різних регіонах України, що особливо загострилися останнім часом і впливають на поведінку значного числа людей).

2. Системне пізнання та осмислення подій трагічного минулого, закономірностей його розвитку, провини кожного конкретно, провини колективної та держави в цілому за скоєні злочини проти власних (і не тільки) співгромадян.

3. Увічнення пам'яті всіх репресованих (а не тільки реабілітованих) і формування якісно іншого ставлення до них — співчуття, співпереживання й поваги до репресованих та перенесених ними страждань.

4. Особисте, суспільне і державне покаяння, прийняття на себе зобов'язань неповторення минулого і відповідальності за це.

Одним з численних проявів не тільки неподоланості злочинного минулого, але навіть його активної реанімації, є сучасна

проблема з меморіальним комплексом «Перм-36», що знаходиться у селищі Кучино Чусовського району Пермського краю. (Півною паралеллю до нього є Музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові).

В Російській Федерації видано сотні «Книг пам'яті», присвячених репресованим³, існують меморіальні цвинтарі розстріляних (у Москві: Бутовський полігон, Комунарка, Донський цвинтар, Ваганьковський цвинтар, у Петербурзі — Левашовський меморіальний цвинтар, у Карелії — урочище Сандармох та багато інших).⁴ Але «Перм-36» — це не лише меморіальне місце, — це унікальний взірць громадського музею історії ГУЛагу.⁵

Меморіальний комплекс «Перм-36» було започатковано в 1990-ті роки за ініціативою громадськості та при активній участі історико-просвітницького, правозахисного і благодійного товариства «Меморіал».⁶ Це музей історії політичних репресій, створений на території колишнього радянського концтабору політв'язнів, що функціонував фактично до кінця існування Радянського Союзу. Його творцями й працівниками стали громадські активісти, учені та краєзнавці. Щороку там проводився

³ Див. <http://vizn.nl.ru/project/books/uk2003/>

⁴ Бутово (Москва) [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.memo.ru/memory/butovo/index.htm>; <http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php?id=409>; Комунарка (Москва) [Електронний ресурс]. — URL: <http://memo.ru/memory/communarka/index.htm>; Донское кладбище (Москва) [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.memo.ru/memory/donskoe/index.htm>; Ваганьковское кладбище (Москва) [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.memo.ru/memory/vagankovo/index.htm>; Левашовское мемориальное кладбище (Петербург) [Електронний ресурс]. — URL: <http://vizn.nl.ru/pm/levashovo/>; Овсієнко В. Трагедія урочища Сандармох / Мистецька сторінка [Електронний ресурс]. — URL: <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1055>

⁵ Музей истории политических репрессий «Пермь-36» [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.perm36.ru/>

⁶ Мемориальные программы Международного историко-просветительского, правозащитного и благотворительного общества «Мемориал» [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.memo.ru/s/184.html>

міжнародний громадянський форум «Пілорама»,⁷ в якому брали участь громадські і політичні діячі, вчені, творчі колективи з усього світу.

В 2013 році цей музей у такому своєму статусі фактично ліквідований. Вся його територія, табірні будівлі, об'єкти колишньої зони та експозиція органами державної влади передані Пермському крайовому Міністерству культури, яке цілеспрямовано перетворює його на «музей НКВС» (Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР). Відповідно міняється й загальна концепція: в'язні концтабору та їхні трагічні долі йдуть на другий план, щоб згодом взагалі зникнути, натомість на перший план виходить «героїчна» історія НКВС як «оплоту» радянської держави і постаті його «героїв» як патріотів і захисників радянського тоталітарного державного ладу. Для втілення цієї ідеї співробітниками музею призначені колишні наглядачі, що працювали в таборі. Громадськість веде боротьбу з цим рішенням, звертається до органів влади усіх рівнів, а тим часом музей знищується.⁸

В Україні також багато невирішених проблем з дослідження історії репресій радянських часів, увічнення пам'яті репресованих та суспільного осмислення цієї трагедії. Головні з них: складність доступу до архівних джерел радянських спецслужб, невизначеність місць численних поховань з останками розстріляних, чії душі досі не упокоєні, брак пошани й співчуття до репресованих та їхнього соціального захисту.

Разом з тим слід зазначити, що з 1990-х років виконуються дві державні програми з увічнення пам'яті репресованих:

⁷ Пілорама-2013. Международный гражданский форум [Електронний ресурс]. — URL: <http://pilorama.perm36.ru/>

⁸ Онлайн-петиція «Спаси от развала общественный музей истории ГУЛАГа!» [Електронний ресурс]. — URL: www.change.org/perm36; <http://pmem.ru/index.php?id=2193>

Всеукраїнська програма видання науково-документальної серії «Реабілітовані історією»⁹ і Комплексна міжвідомча програма з увічнення пам'яті жертв Великої Вітчизняної війни та політичних репресій.

Наші громадські організації — Одеський академічний центр Міжнародної академії наук і Академічний центр «Наука та освіта» беруть участь в обох вказаних програмах. Наша спільна головна науково-дослідна програма — «Одеський мартиролог. Реабілітовані історією». В рамках програми проводиться дослідження архівних документів з історії репресій радянських часів на Одещині. Організована робота в Державному архіві Одеської області, архівах УСБУ в Одеській області та ГУ МВС України в Одеській області, Галузевому державному архіві СБУ та інших центральних архівах. Виконується оцифрування, опис та аналіз документів архівних справ різних категорій репресованих: підслідних, ув'язнених, розстріляних, висланих на спецпоселення тощо. Ведеться підготовка матеріалів для наступних книг серії «Одеський мартиролог» (у минулі роки видано 4 томи) та науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Одеська область» (досі видана перша книга).¹⁰

Головна мета роботи з історії репресій на Одещині — увічнення пам'яті репресованих та усвідомлення причин, механізмів та наслідків репресивної системи, притаманної тоталітарній державі. Програма виконується науковою громадськістю Одеси на волонтерських засадах.

За ініціативою Одеського академічного центру МАН в Одеському національному університеті ім.І.І.Мечникова діє комплексна міждисциплінарна наукова програма «Феномен то-

⁹ Всеукраїнська програма видання науково-документальної серії «Реабілітовані історією» [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.reabit.org.ua/>;

¹⁰ Реабілітовані історією. Одеська область. Кн. 1. — [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.reabit.org.ua/books/od/>

талітаризму, його прояви та шляхи подолання», в якій беруть участь не лише науковці ОНУ, а й наукова громадськість та студентство міста.¹¹ У рамках цієї програми в 2012 році була розроблена комплексна міжфакультетська міжкафедральна наукова тема «Дослідження феномену тоталітаризму, його проявів та шляхів подолання», затверджена планом науково-дослідних робіт ОНУ на 2013–2017 роки (тема № 110, наказ № 778-18 від 14.03.2013, державний реєстраційний номер 0113U002696).

За програмою і науковою темою виконуються архівні дослідження з історії репресій на Одещині та вивчення долі репресованих. Головними джерелами служать документи архівно-слідчих справ, численні листи, звернення та заяви репресованих із викладенням їхніх біографій і пережитих утисків, а також їхні спогади (усні та опубліковані у вигляді нарисів і мемуарів). Особливий інтерес мають долі людей, що знайшли відображення і в архівних джерелах, і в спогадах, — це дає можливість зіставити різні джерела і детальніше відтворити історичне минуле.

У рамках програми в Державному архіві Одеської області щороку проводиться студентська виробнича практика. В ході практики студенти історичного, філософського, економіко-правового факультетів, Інституту соціальних наук і факультету психології Інституту математики, економіки та механіки ОНУ ім.І.Мечникова працюють з архівно-слідчими та фільтраційними справами репресованих мешканців Одещини, пишуть творчі есе та звітні роботи.

У 2013 й 2014 роках в рамках програми і теми були проведені наукові конференції на тему «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання».¹² У конференціях взяли участь

¹¹ Комплексна міждисциплінарна наукова програма Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання». – [Електронний ресурс]. — URL: <http://onu.edu.ua/uk/science/sprograms/>

¹² Докладніша інформація на сайті Програми у розділах «2013 рік» і «2014 рік».

студенти, магістранти, аспіранти і викладачі різних факультетів та інститутів ОНУ ім.І.Мечникова (філософського, історичного, філологічного, біологічного, економіко-правового, факультету журналістики, Інституту соціальних наук), а також інших одеських вузів.

У 2013 році проведена міжнародна науково-практична конференція «Особа в тоталітарному суспільстві: рефлексії ХХІ століття», яка збрала понад 150 учасників з більшості регіонів України, а також гостей з Росії, Молдови, Казахстану, Польщі. Дискусії відбувалися у формі круглих столів за темами:¹³

- «Право на правду: проблеми відкриття архівних джерел і доступу до інформації»;
- «Феномен тоталітаризму, особливості тоталітарної свідомості та мислення; репресивна складова»;
- «Типологія тоталітаризму: радянський та нацистський варіанти (аналіз періодів і явищ): 1900–1930-ті й 1940–1970-ті роки»;
- «Репресована церква. Релігія у стародавньому та сучасному світі»;
- «Поминання»;
- «Стратегії пам'яті. Меморіали»;
- «Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: проблеми та перспективи роботи»;
- «Тоталітарний дискурс в культурі»;
- «Наука — освіта — педагогіка: нова раціональність і подолання інтенцій тоталітаризму»;
- «Сучасні проблеми правозахисної діяльності»;
- «Посттоталітарне суспільство і авторитаризм: альтернатива прогресу та стагнації»;

¹³ Міжнародна науково-практична конференція «Особа в тоталітарному суспільстві: рефлексії ХХІ століття» (Одеса, 2013). – [Електронний ресурс]. — URL: <http://liberte.onu.edu.ua/>

- «Сім'я в сучасному світі: наслідки тоталітаризму і протистояння масовому суспільству»;
- «Мистецтво в тоталітарному й посттоталітарному суспільстві».

В рамках конференції було організовано декілька виставок:

- всеукраїнська науково-документальна серія «Реабілітовані історією».
- тематична книжкова виставка Одеського академічного центру МАН з історії репресій у СРСР.¹⁴
- тематична виставка учасників конференції (привезені книги, журнали, диски після закінчення конференції передані в дар Науковій бібліотеці ОНУ ім.І.І.Мечникова);
- науково-журнальна виставка «Якщо насмілитися бути...»: одеські художники-нонконформісти 1960–1970-х років» (матеріали виставки узагальнено в публікації бібліотекаря НБ ОНУ Д. В. Заболотної та доцента ОНУ і члена Академцентру В. В. Савченко;¹⁵
- експозиція художньої фотографії «Одивнення: художній світ Фелікси Ковальчик» (підготовлена Ф.Б.Ковальчик і В.В.Савченко).¹⁶

З 2013 року розпочата робота міждисциплінарного наукового семінару, присвяченого дослідженню феномену тоталітаризму, його проявів у сучасності та в минулому, співвідношення з авторитаризмом, пошуку способів протистояння цим явищам (інформаційні матеріали розміщено на сайті програми у розділі

¹⁴ Частково матеріали доступні на сайті Програми в розділі «Джерела». – [Електронний ресурс]: <http://onu.edu.ua/uk/science/sprograms/source>;

¹⁵ Заболотна Д. В., Савченко В. В. «Якщо насмілитися бути...»: одеські художники-нонконформісти 1960–1970-х років [Електронний ресурс]. — URL: http://www.scribd.com/embeds/212882237/content?start_page=1&view_mode=scroll&access_key=key-37tjx3y2ppyzt3ntjv&show_recommendations=true

¹⁶ Програма і всі матеріали конференції розміщені на сайті: <http://liberte.onu.edu.ua/>

лах «2013 рік» і «2014 рік»). В семінарі беруть участь викладачі, наукові співробітники, студенти, магістранти, аспіранти різних одеських вузів. Протягом року на семінарі були представлені та обговорені наступні теми:

- «Проблеми подолання тоталітарної спадщини», доповідач — доктор політичних наук, професор кафедри політології Інституту соціальних наук ОНУ ім.І.І.Мечникова М.І.Мілова;
- «Класичний університет в умовах соціально-політичних трансформацій: історія та сучасність», доповідач — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та іноземних мов Одеського національного морського університету В.В.Левченко;
- «Нова концепція вищої освіти України: проекти реформ», доповідач — доктор філософських наук, професор кафедри філософських і соціально-політичних наук Одеського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України С.В.Овчаренко;
- «Червоний терор як система: на прикладі Одеської радянської республіки», доповідач — кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії та права Одеської національної академії харчових технологій О.Г.Шишко;
- «Ідея університету в нарисі П.М.Біцилли «Університет»: гуманітарій на зламі епох і світів», доповідач — доктор філософських наук, професор кафедри філософії природничих факультетів філософського факультету ОНУ ім.І.І.Мечникова О.А.Довгополова;
- «Масове суспільство як джерело тоталітаризму», доповідач — кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та мистецтвознавства Одеського національного політехнічного університету М.І.Найдорф;

- «Тоталітарне суспільство і тоталітарна свідомість», доповідач — кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання філософського факультету ОНУ ім.І.І.Мечникова С.Г.Секундант;
- «Культура та безпека на Євразійському просторі», доповідач — професор порівняльної та міжнародної політики університету Род-Айленда (США) Микола Петро;
- «Глокальні контексти вищої освіти і проблеми індивідуальної, соціальної та міжнародної безпеки», доповідач — доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної та прикладної психології ІМЕМ ОНУ ім.І.І.Мечникова В.І.Подшивалкіна;
- «Культурно-історичний та міфологічний контекст формування національної самосвідомості в Україні», доповідач — доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної та прикладної психології ІМЕМ ОНУ ім.І.І.Мечникова О.В.Яремчук.

Академцентр «Наука та освіта» бере активну участь у роботі Комісії з увічнення пам'яті жертв Великої Вітчизняної війни та політичних репресій при Одеській обласній державній адміністрації. За ініціативою та при безпосередній участі Академцентру комісія:

- розпочала роботу зі створення спеціальної програми пам'яті репресованих;
- веде підготовку благодійної виставки-конкурсу проекту пам'ятного знаку репресованим на Західному цвинтарі Одеси, де у братній могилі поховані останки понад тисячі розстріляних у роки великого терору 1937–1938 жителів Одещини;
- постійно ставить питання про продовження розкопок на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги, де в масових могильниках продовжують знаходитись останки понад 5 тисяч розстріляних;

- контролює підтримання у належному стані братської могили розстріляних на 2-му Християнському цвинтарі;
- сприяє організації роботи з документами щодо історії репресій в Державному архіві Одеської області, архівах УСБУ в Одеській області та ГУ МВС України в Одеській області.

Всі ці напрямки роботи мають велике значення для вирішення проблеми суспільного осмислення тоталітарного минулого і запобігання поверненню до нього.

Алла КИРИДОН

Український інститут національної пам'яті

ПРОЕКТ «МАЙДАН. УСНА ІСТОРІЯ» ЯК СПОСІБ ФІКСАЦІЇ ПОДІЙ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

Боротьба громадян України за свої права, що отримала назву Революція Гідності або Третій Майдан (з відповідним поділом протестувальників на Євромайдан та Антимайдан), стала наймасштабнішою подією в новітній історії України, засвідчивши також нові зсуви в колективній свідомості суспільства. Більшість експертів маркують вихід людей на вулиці в листопаді 2013 року, після відмови уряду підписати Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом, як цивілізаційний вибір. Продовження громадянських протестів і самоорганізація суспільства на противагу тиску з боку держави та мобілізація громадян для захисту України від військової агресії на Сході країни вказують на надзвичайну важливість цього вибору. Події Євромайдану увиразнюють характер націо- та державотворення в Україні. Як зауважує В.Головко, можна погодитися з думкою відомого дослідника М.фон Гагена, що українська історія є «справжньою дослідницькою лабораторією для розгляду декількох паралельних процесів державного й національного розвитку та для порівняльної історії взагалі»¹. Дійсно, кожний оберг політичних, економічних, соціальних криз, на які багате українське минуле, приводив до нових зсувів у колективній свідомості суспільства, що формувало його багатокладність. Крім того, на «поверхні» з'являлися і ставали доступними для вивчення глибинні ментальні та соціальні феномени².

¹ Von Hagen M. Does Ukraine have a History? // Slavic Review. – 1995. – № 4. – Р. 673.

² Головко В. Українські фінансово-промислові групи в модернізації них процесах 1991-2009 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 312.

Сума подій і зусиль, що склали основу феномену Євромайдану, не мають на сьогодні однозначного тлумачення і оцінки, але, безумовно, можна констатувати: Майдан став епіцентром кардинальних змін в країні. Він запустив процес трансформації не лише політичної сцени, але й соціальних і культурних перетворень. Очевидно, що наслідки цього вибуху гніву й гідності, який вивільнив колосальну суспільну енергію, даватимуться взнаки не одне десятиліття – як у геополітичному вимірі, так і у внутрішніх соціально-політичних відносинах. Значимість та масштаб події, пам'ять про сотні людей, які заплатили життям за свій вибір і активну громадянську позицію, зумовлюють необхідність її всебічного осмислення і дослідження, збереження колективної пам'яті.

За характером Майдан/Євромайдан є революцією, відтак не випадково ці події називають ще Революцією Гідності. Хронологічний діапазон Революції очевидно буде коригуватися (з огляду на верхню межу). Йдеться про те, що події розпочалися в ніч на 22 листопада 2013 року³ (інший початок відліку – 26 листопада) під гаслом євроінтеграційних вимог, тому логічним завершенням можна вважати 27 червня 2014 р. – підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом⁴.

³ Бурлакова В. Хроніки Гідності // Український тиждень. – 2014. – №23(343). – 6-12 червня. – С. 14.

⁴ 21 березня 2014 р. у Брюсселі відбулася церемонія підписання політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Було підписано лише ті частини Угоди, які стосувалися політичної взаємодії, питань безпеки та боротьби з тероризмом. Економічну частину угоди, що передбачає створення повноцінної зони вільної торгівлі і стосуються таких питань, як доступ на ринки, торгівля енергоносіями, співпраця у сфері сільського господарства, транспорту, металургії, космосу, наукових досліджень, туризму, підприємницької діяльності, захист інтелектуальної власності, порядок розгляду спорів та умови оподаткування, Україна підписала 27 червня 2014 року.

Мета та сутнісна характеристика проекту «Майдан. Усна історія»

Проект започатковано колективом Українського інституту національної пам'яті в лютому 2013 р. (директор УІНП на той час – член-кореспондент НАН України, проф. В.Ф.Солдатенко). Керівник проекту – д. і. н., проф. А.М.Киридон. На засіданні Вченої ради інституту наприкінці лютого 2013 р. було ухвалене рішення про підготовку двох проектів: «Майдан. Усна історія» та «Небесна сотня». Відтак, у ході збирання свідчень учасників Майдану, виокремлювався сегмент, присвячений «Небесній сотні». Передусім на час перших записів свідчень (кінець лютого-початок березня 2014 р.) йшлося про необхідність опитування « мешканців » Майдану; в подальшому передбачалося збирання усноісторичних свідчень не лише безпосередніх учасників, але й рефлексії тих, хто не брав безпосередньої участі в подіях Майдану.

Мета проекту – документування подій шляхом фіксації спогадів учасників Майдану, сформованих їхнім досвідом участі в подіях осені 2013 – початку 2014 р., в умовах соціальних реалій лютого-березня 2014 р.; упровадження в публічний простір нової інформації. Використання задокументованих свідчень сприятиме формуванню мозаїчного полотна відтворення подієвої історії.

Колектив інституту своїм завданням уважав зібрати (зарєєструвати та задокументувати) якомога більше свідчень учасників Майдану про особисто пережиту значущу суспільну подію з метою їх подальшого аналізу, формування архіву свідчень та підготовки видання документів. Нас цікавило позиціонування учасників подій та погляди на процеси.

Окрім того була також своєрідна «психотерапевтична складова». Учасники проекту виходили з того, що проговорювання проблеми має терапевтичний ефект, що надзвичайно важливо в умовах набутого травматичного досвіду та посттравматично-

го синдрому. Важко не погодитися з твердженням, що «нехай навіть підсвідомо, але оповідач завжди прагне бачити в дослідникові свого адвоката, психотерапевта, а іноді й сповідника (духівника). За час оповіді (реалізації проекту) йому хочеться поділитися пережитим, поговорити про наболіле, запитати поради чи впевнитися у правильності того чи іншого життєвого рішення, вчинку (частіше проступку)»⁵. Тому надзвичайно важливо пам'ятати про те, що бесіда про складні біографічні події неминуче носить терапевтичний характер і вимагає від дослідника дотримання правил професійної етики. Для спілкування було обрано формат розмови-інтерв'ю.

Отже, мета проекту:

- зібрати максимально можливу кількість свідчень учасників Майдану;
- докласти зусиль для «психологічного розвантаження» учасників Майдану шляхом приговорювання пережитого;
- сформувати відповідний архів «усної історії»;
- підготувати та видрукувати зібрані матеріали окремим виданням.

До квітня 2014 р. зібрано 148 інтерв'ю. Зі зміною керівництва УІНП робота над проектом продовжується (переважно здійснюються відеозаписи). Однак аналітична робота з матеріалами проекту призупинена або виконується на рівні приватних ініціатив.

Особливість проекту на момент початкового відліку (лютий-березень) полягала в тому, що свідчення респондентів були не лише джерелом усноісторичного знання, але й «незавершеність» Майдану впливала на характер самих свідчень. Зокрема, в приватних розмовах поза записом, респонденти ділилися власними

⁵ Куделя-Свентек В. У кожного свій Казахстан... // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: Зб.наук. ст. / За заг. ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. – С. 81.

думками й міркуваннями, попереджаючи, що це не для запису. Інший варіант – навіть погоджуючись на інтерв'ю, підписуючи відповідні документи, інтерв'юювані просили не публікувати їхні свідчення.

В організації та здійсненні проекту умовно можна виділити кілька етапів:

- підготовчий (визначення мети та цілей, формування команди, вироблення анкети, ознайомлення з методикою усно історичних досліджень);
- емпіричний (польові дослідження, інтерв'ювання, збір свідчень, аудіо та відео записи);
- транскрибування (послідовне дослівне відтворення аудіо та відеозапису інтерв'ю в письмовому вигляді).

Для реалізації проекту обрано метод групової роботи наукового колективу по створенню й застосуванню методології й методики усноісторичного дослідження (т.зв. «метод довгого стола»⁶) від підготовки програми дій, запитальника, розробки форм документації, транскрибування записів до обробки інформації та аналізу первинної інформації. До проведення інтерв'ю було залучено співробітників тодішнього УІНП (переважно без навичок інтерв'ювання у форматі усної історії). Тому було проведено певний вишкіл з метою опанування методологією усної історії.⁷

У пошуках форми анкети та характеру запитань звернулися до Інституту соціології НАН України, які спеціально розробили анкету для соціологічного опитування. Натомість співробітників інституту цікавили більше усноісторичні свідчення. Відповідно було розроблено орієнтовний запитальник. У разі зміни катего-

⁶ Ковалев Е.М. Качественные методы в полевых социологических исследованиях. – М.: Логос, 1999. – 329 с.

⁷ Див. Перелік учасників проекту у Додатку 3. дослідження історичних трагедій народів України

рії респондентів комплекс запитань модифікувався (наприклад, для медиків, психологів, священнослужителів та ін.). Основний метод – інтерв'ю (аудіо та комплексне (аудіо та відео) з подальшим транскрибуванням.

На підготовчому етапі колективом інституту розроблено не лише запитальник Додаток 1), але й підготовлено необхідну для подальшої роботи документацію (Додаток 2).

Характер та особливості інтерв'ювання. Запис свідчень відбувався здебільшого на Майдані в наметах чи поблизу них (з огляду на ситуацію). Відтак у багатьох випадках до інтерв'ю долучалися мешканці наметів (іноді зафіксувати їх вік чи будь-які дані не вдавалося, інколи вони самі не бажали цієї фіксації. Особливість інтерв'ювання полягала в тому, що респонденти просили вимкнути запис для якихось «особливих свідчень». Охоче спілкуючись в приватних розмовах, респонденти під час запису здебільшого контролювали сутність викладеного, або неохоче чи доволі стисло розповідали про події. Інтерв'ю лютого-березня відбувалися за умови загостреного сприйняття втрат, травматичного та посттравматичного синдрому. Доволі показовим було явище: під час запису інтерв'ю на Майдані відбувалося прощання з загиблими бійцями Небесної сотні, що породжувало відповідний емоційний стан респондентів.

Одним зі складних завдань на початковому етапі був «вихід» на потенційних респондентів. Рішення було знайдено через «Інформаційний центр Майдану», сотників, які безпосередньо знайомили інтерв'юера з респондентом або підказували потенційних співрозмовників, а також шляхом спонтанного пошуку охочих дати свідчення. На цьому етапі проекту серед опитаних були не лише бійці самооборони, але й волонтери, психологи, медики, священники.

Доволі несподіваним стало інтерв'ювання 13-річного хлопчика ромської національності, який на Майдані був з 20-х чисел

листопада й активно брав участь у всіх подіях. В іншій сотні була мати цього хлопчини – жінка, у якої семеро дітей, найменшій з яких 2,5 роки (жінка також дала інтерв'ю).

З метою увиразнення одержаних результатів дослідження проекту «Майдан. Усна історія» початково звернемося до узагальненої портретної характеристики Майдану, складеної на підставі соціологічного дослідження (здійсненого 7–8 грудня 2013 р. фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Київським міжнародним інститутом соціології)⁸.

Усього було опитано близько тисячі протестувальників.

Причини участі в Євромайдані: 70% опитаних відповіли, що вийшли на Майдан через обурення діями «Беркуту»; 53,5% – через призупинення євроінтеграції. Половина опитаних сказали, що прагнуть таким чином змінити життя в Україні. Достатньо вираженим виявилось також бажання змінити владу (39%). І лише 5% вказали, що відповіли на заклик опозиції. Спершу в Києві протестували через зупинку євроінтеграції, але після побиття демонстрантів настрої змінилися.

Головні вимоги протестувальників – звільнення заарештованих учасників Майдану, припинення репресій, відставка уряду і президента, підписання Угоди з Євросоюзом.

Учасники Євромайдану була налаштовані (опитування проводилося 7–8 грудня 2013 р. – А.К.) досить рішуче: 74% готові звідти піти лише у разі виконання всіх вимог Майдану. Ще 28,5% готові задовольнитися виконанням кількох основних вимог.

Регіональне представництво було таким: киян і мешканців інших міст, за даними соціологів, на Майдані порівну: 50% на 50%. До того ж абсолютна більшість не-киян (92%) заявили, що приїхали мітингувати власним коштом. Тільки 2% повідомили,

⁸ Соціологи опублікували портрет Євромайдану. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/12/131210_euromaydan_sociology_or.shtml

що їх привезла до Києва якась партія. Важливо: 92% протестувальників заявили, що не належать до жодної партії, громадської організації чи руху.

Вік учасників, за свідченням соціологів, порівняно молодий: Євромайдан «молодший», ніж країна в цілому, але досить зрілий. Середній вік учасника мітингів – 36 років. Найбільше серед протестувальників людей віком від 30 до 54 років – таких майже половина. 38% опитаних молодші за тридцять, і лише 13% – старші ніж 55.

Майдан освічений: на ньому явно переважали люди з вищою освітою (64%), із середньою та середньою спеціальною – 22%, незакінченою вищою – 13%. За родом занять серед учасників Майдану найбільшу групу – 40% – становили спеціалісти з вищою освітою, 12% – студенти, 9% – підприємці, 9% – пенсіонери, 8% – керівники, 7% – робітники.

Важливим ідентифікатором є мовна складова. З-поміж опитаних дещо більше половини учасників Майдану вдома спілкуються українською мовою, 27% – російськомовні, 18% – спілкуються і українською, і російською, 1% – іншомовні.

Відтак узагальнений портрет середньостатистичного учасника Майдану такий: спеціаліст віком 36 років, з вищою освітою, україномовний в побуті. Головним мотивом, який спонукав людей вийти на Євромайдан, стало жорстоке побиття демонстрантів 30 листопада⁹.

Результати досліджень проекту УІНП «Майдан. Усна історія».

Кількість інтерв'ю – 143 (не всі інтерв'ю вдалося транскрибувати). Кількість опитаних осіб – 148.

⁹ Соціологи опублікували портрет Євромайдану. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/12/131210_euromaydan_sociology_or.shtml

Таблиця 1.

Розподіл опитаних учасників протестних акцій за статтю

	Кількість осіб	%
Жінки	23	84,5
Чоловіки	125	15,5
Всього	148	100

Таблиця 2.

Розподіл опитаних учасників протестних акцій за віком

Вікова категорія	Кількість осіб	%
До 15 років	1	0,7
15-29 років	33	22,3
30-54 роки	79	53,4
Понад 55 років	28	18,9
Нез'ясований вік	7	4,7
Всього	148	100

Таблиця 3.

Розподіл опитаних учасників протестних акцій за місцем постійного проживання

Регіон	Кількість осіб	%
Вінницька обл.	6	4,0
Волинська обл.	2	1,4
Дніпропетровська обл.	3	2,0
Донецька обл.	6	4,0
Житомирська обл.	3	2,0
Запорізька обл.	5	3,4
Івано-Франківська обл.	19	12,8
м. Київ	25	16,9
Київська обл.	22	14,9
Кіровоградська обл.	3	2,0
Луганська обл.	2	1,4
Львівська обл.	15	10,1
Миколаївська обл.	1	0,7
Одеська обл.	4	2,7
Рівненська обл.	4	2,7
Сумська обл.	2	1,4

Тернопільська обл.	5	3,4
Харківська обл.	2	1,4
Херсонська обл.	1	0,7
Хмельницька обл.	3	2,0
Черкаська обл.	3	2,0
Чернівецька обл.	1	0,7
Чернігівська обл.	5	3,4
Нез'ясоване місце проживання	6	4,0
Всього	148	100

Таблиця 4.

Розподіл опитаних учасників протестних акцій за формою участі у подіях Майдану (розподіл умовний)

Форма участі	Кількість осіб	%
Активний учасник (участь у силовому протистоянні, охороні наметового містечка, барикад, штабів тощо)	92	62,2
Присутність (періодичне перебування на Майдані, участь у мітингах і пікетах, побудові захисних споруд тощо)	7	4,7
Волонтер (участь у постачанні продуктів харчування, одягу, медичних засобів, приготуванні їжі тощо)	11	7,4
Медик (надання медичної допомоги різного рівня)	13	8,8
Творчість (концертні виступи, написання віршів, пісень, їх збір, мистецькі акції)	4	2,7
Організатор (виконання обов'язків рівня коменданта, сотника, десятника, ройового, осавули, підскарбія тощо)	15	10,1
Інформаційна робота (видавнича, редакторська, репортерська)	5	3,4
Невстановлена форма участі	1	0,7
Всього	148	100

Окрім того, поряд з постійним місцем проживання в Україні, троє опитаних зазначили про своє народження поза межами країни: 2 особи – Російська Федерація, 1 особа – Узбекистан.

Зібраний матеріал передбачається опублікувати в вигляді транскриптів.

Представимо деякі узагальнені характеристики інтерпретації подій Революції Гідності з документальних свідчень безпосередніх учасників.

Опитування проводилося після подій 18-20 лютого, відтак на характер оцінки подій впливала своєрідна визначеність ситуації, а також певне «сміслові устійнення» ключових моментів подій Майдану листопада 2013-лютого 2014 р. Усвідомлення самими учасниками зміни характеру Майдану (напр.: Інтерв'юер: Якими би Ви хотіли поділитися враженнями про Майдан? Михайло (Калуська сотня): *Зараз уже не такий Майдан як був Майдан (виділено нами – А.К.)*). Бо зараз вже, можна сказати, тут багато самозванців є, таких, що поприїжджали, ніде не воювали, нічого не робили, а зараз розказують дуже страшні історії»).

Особливістю опитування кінця лютого-початку березня 2014 р. стала ситуація в Криму. Йдеться про складність і особливість ситуації, яка полягала в тому, що Україна, не вийшовши зі стану посттравматичної ситуації Майдану, опинилася в гострій фазі нового конфлікту в Криму. Тобто ми не встигли осмислити сутнісні та подієві характеристики листопада 2013 – лютого 2014 і з цим «неосмисленням» втяглися в новий етап (Крим). Відтак подальшого детального аналізу документальних свідчень потребує вплив цих подій на «незавершену логіку» Майдану.

Надані свідчення фіксують характер подій, а також сутнісну та емоційну складову процесів.

Основний мотив, що спонукав до виступу – відмова уряду Азарова від підписання угоди з ЄС; до активної участі й під-

тримки перших виступів (20-х чисел листопада) – події в ніч на 30 листопада 2013р.

Серед найчастіше маркованих подій – 24 листопада (перше віче на Майдані), 30 листопада 2013 р., 11 грудня (спроба розгону Майдану), події 19-21 січня 2014 р., 18-20 лютого 2014 р.

Героями Майдану респонденти здебільшого називали представників Небесної сотні.

Серед символів Майдану: Люди Майдану, студенти, Небесна сотня, священики, «Єлка», бочки, шини, намети та ін.

Мета учасників Майдану: «стояти до кінця», зміна влади та ситуації в Україні.

На завершення зауважимо, що усноісторичні свідчення збиралися фактично в умовах події, що тривала. Усна історія в цій ситуації увиразнилася реєструванням існуючої реальності. Тобто свідчення фіксувалися в процесі осмислення й форматування образу минулого, а не його переосмислення. Інтерв'юювані виступали носіями й творцями конкретного історичного досвіду. Звідси – складний характер самих спогадів, їх емоційна насиченість та емоційна важливість спогадів. Для частини інтерв'ю характерні ідентифікаційні розриви. Потрібен час для роботи з подолання травми. Складність аналізу пов'язана також із тим, що пережиті страх, розпач, трагедія потребують семіотичного декодування й психотерапевтичного підходу.

Глибинний аналіз подій та настроїв Майдану поки відсутній; ми свідомі того, що зібраний матеріал потребує подальшого аналізу. Попереду відтворення цілісної смислової картини подій осені 2013-2014 рр., де усноісторичні свідчення є лише частиною джерельного фонду при створенні наративу.

Зокрема на перспективу можна виокремити кілька смислових блоків для детального дослідження на підставі усноісторичних свідчень: відтворення подієвої мозаїки Майдану; етапи розвитку та їх сутнісні характеристики; пріоритети кожного з

етапів; Майдан як функціональний простір; Майдан як місце пам'яті; цілі Майдану та зовнішньополітичні пріоритети; бачення майбутнього України; Люди Майдану; склад (регіонально) Майдану та Антимайдану; соціальний склад учасників; емоційні характеристики подій; символи Майдану та ін.

Додаток 1.

Запитальник (орієнтовний)

1 блок

Прізвище, ім'я, по-батькові (псевдонім або шифр).

Вік.

Звідки приїхали?

З якого часу на Майдані?

Хто Ви за професією?

Сімейний стан?

Яку політичну силу підтримуєте?

2 блок

1. Яку сотню Ви представляєте?
2. За що Ви відповідаєте на Майдані та які Ваші функції? Як вони змінювалися?
3. Як Вам тут живеться? Розкажіть про побут Майдану?
4. На сьогодні скільки людей із Вашої сотні залишилося на Майдані?
5. Чим Ви займалися у вільний час?
6. Майдан має певні правила і порядок. Опишіть його?
7. Чи є порушники порядку і що із ними роблять?

3 блок

1. Чим для вас є Майдан?
2. Дайте оцінку подіям листопада 2013-лютого 2014 рр.
3. Які події запам'яталися найбільше?
4. Що для вас є символом Майдану?

5. Чи є у Вас якась особлива історія про Майдан, людей із Майдану, яку б Ви хотіли розказати?
6. Чи маєте Ви друзів/знайомих – учасників Майдану, яких могли б порадити для інтерв'ювання?
7. Як Ви оцінюєте жертвовність громадян на користь Майдану?
8. Хто для Вас є Героєм Майдану?
9. Ваше ставлення до руйнування пам'ятників радянської епохи?
10. Як Ви вважаєте за необхідне вшанувати пам'ять Героїв Майдану?
11. Чи змінив Майдан Ваше світосприйняття?

Додаток 2.

Паспортний лист

Український інститут національної пам'яті
Київ, вул. Липська, 16
Проект: «Майдан. Усна історія».
Паспортний лист інтерв'ю

Дата й місце проведення інтерв'ю	
<i>Інформант:</i>	
ПІБ (псевдонім)	
Дата і місце народження	
Походження, склад родини	
Рівень і характер освіти	
Професія, перелік посад	
Доступ до інформації (відкритий, частковий, закритий, анонімний) ¹⁰	

¹⁰ Частковий тип доступу до інформації передбачає обмеження за сферою її використання: дослідження, викладання, публікація тощо. Закритий тип обмежує доступ за категорією користувача (наприклад, доступ є закритим для користувачів молодше 18 років) чи строку зберігання (наприклад, доступ є закритим упродовж певного строку чи до смерті інформанта). Анонімний тип доступу передбачає відсутність певних даних про респондента.

Постійна адреса і телефон	
Згода інформанта на запис і публікацію інтерв'ю (підпис та обмеження, якщо вони є)	
<i>Інтерв'юер:</i>	
ПІБ	
Постійна адреса і телефон	
<i>Інтерв'ю:</i>	
Загальна тривалість запису	
Вид і марка записуючого пристрою	
Вид і марка носія інформації	
Кількість сесій інтерв'ю	
Місце проведення інтерв'ю (загальний опис контексту інтерв'ю)	
Інші документи, що супроводжують запис (фото, оригінальні документи і їх копії тощо)	
Основний зміст інтерв'ю (перелік тем і сюжетів із зазначенням хвилин запису чи метрів плівки)	
Мова інтерв'ю	
Ставлення респондента до питань, його готовність дати інтерв'ю	
Примітки й коментарі	

Згода

Я, __*(Прізвище, ім'я, по-батькові або позиціонування себе інформантом)*__, дозволяю Українському інституту національної пам'яті використовувати мої персональні дані (згідно зі ст. 10 Закону України «Про захист персональних даних») та добровільно надану мною інформацію для здійснення науково-дослідної роботи інституту.

Дата _____ Підпис _____ (Прізвище, ініціали _____)

Додаток 3.

Учасники проекту

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (керівник проекту); Антонюк Ярослав Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України; Березовський Олег Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу досліджень впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті; Буряк Лариса Іванівна – доктор історичних наук, завідувач відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників; Бутко Сергій Анатолійович – науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті; Вишняк Олександр Іванович – доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України; Воляннюк Ольга Ярославівна – кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Іваненко Анатолій Олександрович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник; Калініч Ганна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник; Короленко Богдан Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників; Купрієнко Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті; Любовець Олена Миколаївна – доктор історичних наук, завідувач відділу досліджень впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті; Наумова Ірина Борисівна –

молодший науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів; Огієнко Віталій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті; Оліксеичук Заріна Сергіївна – завідувач відділу діловодства Українського інституту національної пам'яті; Пилявець Ростислав Іванович – кандидат історичних наук, в. о. провідного наукового співробітника відділу дослідження історичних трагедій народів України; Полтавець Оксана Миколаївна – молодший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників; Привалко Тетяна Вікторівна – молодший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників; Тарасюта Катерина Сергіївна – молодший науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті; Тищенко Андрій Олександрович – молодший науковий співробітник відділу досліджень впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті; Цимбал Ірина Володимирівна – науковий співробітник відділу досліджень впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті; Штоквиш Олександр Анатолійович – науковий співробітник відділу

Мілена МІЛЕНІНА
Інституту обдарованої дитини
НАПН України

ТАНАТОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ПРАГМАТИКА БІОГРАФІЧНИХ НАРАТИВІВ ПРО НЕБЕСНУ СОТНЮ

Не НАТО шли, вместо нас,
расстрелянных и сожженных.
Не Америка и Европа, не Грузия,
не очнувшаяся русская интеллигенция
и не оскорбленные казахи.
Мы не ждали, когда же они, наконец,
появятся, или сбросят с неба манну и броню.
Мы из пепла вытаскивали грязными
окровавленными голыми руками
остатки арматуры и брусчатки,
чтобы возвести новую последнюю
баррикаду,
попить остывшего чаю,
и сделать еще рывок в темноту,
и зажечь там еще спичку.

(Матвій Нікітін)

Революційні події листопада 2013 — лютого 2014 року в Україні спричинили появу спонтанної меморалізації та великої кількості усних текстів, типологічно подібних до фольклорних некротичних текстів сучасного міста, зокрема біографічних оповідей про померлого під час поминального обіду або відвідування кладовища. Спонтанна революційна меморалізація загалом не вирізнялася новизною, окрім специфіки символіки. Специфіка трансляції та трансформації біографічних оповідей про заги-

блих засвідчила своєрідність прагматики усних некротичних текстів Революції гідності. І що найважливіше: зафіксовані тексти в цілому, і факти біографічних даних у них зокрема, виявили специфічну прагматику і широку варіативність інтерпретації біографії залежно від комунікативної ситуації їх трансляції та картини світу її учасників, що обумовлювала як сприйняття подій, так і реакцію на них. Окрім текстів, структурно подібних до усних біографічних розповідей про померлих, до дослідження були залучені меморати, фабулати, народні вірші, моралізація на місці загибелі та безпосередньо обряди поховально-поминального комплексу.

Мета дослідження полягала у відстеженні технології конструювання біографічних оповідей про померлого, їх інтерпретації різними сторонами конфлікту з ракурсу регіональної специфіки історичного досвіду, а також виявленні функцій текстів-біографічних оповідей про загиблого.

Матеріалом слугували зібрані для цієї мети дані включеного спостереження, особисті наративи і клішовані тексти, дані соціологічних опитувань та анкетування, неструктурованого неформалізованого інтерв'ю, зібрані в період з початку грудня 2013 року до початку травня 2014 року в Києві та Київській області, Чернігівській, Полтавській, Черкаській, Вінницькій областях, Харкові, Одесі, Луганську, Сімферополі, Севастополі, Ялті, Форосі, Сімеїзі АРК Крим за сприяння кафедри фольклористики КНУ ім. Шевченка та Всеукраїнської соціологічної служби. Тексти було розглянуто з точки зору комунікативної ситуації та проаналізовано методом структурно-семіотичного аналізу наративів.

Передусім зупинімося на двох подіях протистоянь, ключових для появи усних некротичних текстів: перші троє загиблих 22 грудня і розстріли на Інститутській 20 лютого. Говорячи про перші жертви на Мадані, зважаючи на специфіку конфлікту,

продуктивно було б згадати про серпневий путч 1991 року у Москві, під час якого загинуло троє молодих чоловіків: Комарь Дмитро Олексійович, Кричевський Ілля Маратович, Усов Володимир Олександрович. Важливим є те, що про ці події в цілому, і про трійцю загиблих зокрема, згадали безпосередньо учасники майдану, про що свідчать зібрані тексти.

«Помнишь этих ребят, которые в 91-ом погибли? Их было трое, да точно – с ними еще карточки, марки выпускали. Как оно, история повторяется-то»¹.

«Я не знаю, були там ще жертви, здається, да. Та тих трьох хлопців пам'ятаю дуже добре, такі світлі хлопчики, молоді зовсім. Як і наші троє, царство небесне»².

Біографічні факти з життя Кричевського, Усова та Комаря в народному уявленні осмислювався як єдність різних верств суспільства та національностей в боротьбі за загальну ідею. Зокрема, це втілювалося в триадах: «росіянин — українець — єврей» та «економіст — робітник — творча інтелігенція»³⁴.

«А яких, яких хлопців вбили! Це де ж це мислимо, щоб талановиту молодь отак своя ж держава винищувала. Ви очі їх, очі бачили? Який чистий образ, який світлий погляд! Це ж наше майбутнє, наша еліта, якої в нас ніколи не було й не буде, все-все винищують»⁵.

«Ну пускай тепер тот Янукович скажет, что на майдане только западная Украина стоит»⁶.

Варто згадати ще про одну подію — путч 1993 року, що більш зіставно за кількістю жертв і характером тафологічного аспекту з подіями на Майдані. Водночас може простежуватися

¹ Записано від Павлишина Романа, 1955 р.н., м. Боярка, Київська обл.

² Записано від Волинець Надії, 1959 р.н., м. Біла Церква, Київська обл.

³ Експресс-хроника. — 1993. — № 40. — С. 1.

⁴ АиФ. — 1993, № 40. — Приложение «Москва». — № 16. — С. 9.

⁵ Записано від Кондратенко Світлани, 1980 р.н., м. Київ.

⁶ Записано від Главного Олександра, 1975 р.н., м. Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.

й паралель з підпалом Будинку Профспілок у Києві та його жертвами. Поряд із цим у зв'язку з путчем 1993 року побутувало чимало конспірологічних чуток, зокрема, про снайперів (*«которые у нас были из Израиля и исполнили на руинах Дома советов ритуальный танец»*⁷), що має паралелі з майданівський подіями й відповідними тематичними устними текстами.

Однак у комунікативних ситуаціях, зафіксованих нами, актуалізувалися факти серпневого путчу 1991 року в текстах про трійцю загиблих. Із загиблих під час путчу 1993 року індивідуально меморіалізувався лише Роман Верьовкін і священник, достовірний факт смерті якого й досі залишається непідтвердженим⁸⁹. Подібно до радянських подій 1991 року, перші три жертви Майдану — Сергій Нігоян, Михайло Жизневський, Юрій Вербицкий — були вірменином, білорусом та українцем за національністю і проживали в Україні в центральній її частині (Київська область), на сході (Дніпропетровська область) та на заході (Львів).

*«Говорили, что мы здесь все со Львова, а Нигоян ведь с Днепропетровска. Здесь вся, вся Украина. Может, эта кровь должна была пролиться, чтобы этим бестолочам глаза открыть?»*¹⁰

Аби виявити роль акцентування на тих чи інших біографічних даних, слід, передусім, урахувати характер конфлікту між владою і протестуючими. Однією з особливостей української революції є регіональна специфіка оцінки подій населенням і те, наскільки вона корелює з текстами про аналогічні аспекти подій, що транслюються від влади. До скинення Януковича і відставки тогочасного уряду влада трактувала конфлікт як повстання проєвропейськи налаштованого заходу України проти уряду

і проросійськи орієнтованого сходу. Через урядові ЗМІ ситуація коментувалась у ракурсі повстання Західної України проти Центру і Сходу, звинувачень у «бандерівських» націоналістичних настроях. Відтак тексти Майдану про перших загиблих зі сходу, заходу, центру України та їх різноетнічна належність підкреслювали загальноукраїнський характер протистояння і нівелювали провладну тезу про те, що Майдан ініційований та підтримується виключно західною частиною країни. Крім того, належність загиблих до різних етносів осмислювалася в народних текстах як наддержавна ідея протистояння — повалення диктаторського стилю правління, укоріненого в пост-радянських державах.

*«Этот армянский парень более многих из нас украинец. Нажавший на курок имел выбор куда стрелять, но специально стрелял в голову. <...> Соболезнование родным и всем, кто знал его»*¹¹.

Біографічні дані про професійну належність загиблих включали і популярну, масово трансльовану з боку влади тезу про те, що революціонери представляють переважно маргінальні верстви населення, безробітних, людей з низькими культурно-інтелектуальними запитами. Натомість біографічні дані загиблих, включені в численні усні тексти, свідчили протилежне: Михайло Жизневський займався реконструкцією середньовіччя та був бійцем націоналістичної організації «УНА-УНСО», Сергій Нігоян був абітурієнтом театрального училища, а Юрій Вербицкий — кандидат фізико-математичних наук.

*«Я сьогодні зі школи поверталася додому, і в нас під під'їздом хлопці: з пивом, мат за матом, гигакають. Боже, це ж золоту молодь у нас знищують, як всю інтелігенцію завжди, а ті, хто під під'їздом пивом сиїв, так і сидять. І що ви думаєте — і будуть сидіти. А ви бачили, як Нігоян «Кавказ» читав?»*¹².

⁷ Записано від Дмитра Громова, 1967 р.н., м. Москва.

⁸ За русское дело. — 1994. — № 1. — С. 4.

⁹ НЕГ. — 1993. — № 42. — С. 1.

¹⁰ Записано від Калініна Олександра, 1982 р.н., м. Київ.

¹¹ Записано від Кіптенко Олександра. 1984 р.н., м. Лебедин, Сумська обл.

¹² Записано від Шадрової Ольги, 1964 р.н., м. Біла Церква, Київська обл.

Тексти, зібрані як методом включеного спостереження, так і через неструктуровані інтерв'ю, можна об'єднати в групи за їх носіями:

- тексти учасників Майдану;
- тексти мешканців Києва: прихильників і противників протистояння;
- тексти учасників руху «Антимайдан»;
- тексти населення України віком від 18 до 68 років, які презентують полярні погляди на події (схід – захід України).

Відповідно, для кожної з цих груп комунікативні ситуації, в яких починалися спонтанно транслюватися біографічні оповіді про загиблих, вирізнялися характерною прагматикою. Найчастіше, спонтанно автобіографічні тексти про загиблих транслювали учасники Майдану. Як правило, це, за класифікацією Серля, тексти-експресиви, декларативи і директиви, що нерідко містять клішовані фрази, притаманні українським голосянням над покійним.¹³

Біографічні факти з життя загиблих інтерпретувалися з позиції їх героїзації. Комунікативні ситуації, в яких побутовали тексти, мали своєю метою як вшанування пам'яті померлого, так і пояснення специфіки повстання: його всеукраїнський характер, інтернаціональність ідеї боротьби з тоталітарним режимом, об'єднання представників різних релігійних конфесій. Жителі регіонів України інтерпретували біографію загиблих виходячи зі своєї оцінки Майдану. Тексти прихильників протистояння з точки зору комунікативної ситуації не відрізнялися прагматикою від текстів учасників подій.

¹³ Серль Дж. Основные понятия исчисления речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 18: Логический анализ естественного языка. — М., 1986. — С. 242-265; Серль Дж. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике / Сост. и вступ. статьи И. М. Кобозева, В. З. Демьянков. — Вып. 17: Теория речевых актов. — М., 1986. — С. 151-169.

Основні інтерпретації біографічних даних про загиблих противниками Майдану передбачали на меті дискредитацію мирного, неозброєного, нерадикального характеру протистояння.

*«Как человека жалко конечно, но если отбросить все возгласы и прочую эмоциональную ерунду, выглядит все так: молодой человек, не понятно за что, хотя может и понятно, село, работы нет, надо как то выживать, поехал на сбор непонятно кого и во имя чего, получил пулю — и все, герой. Простите конечно, но за какие заслуги его все называют героем? Это не героизм, а обыкновенная глупость».*¹⁴

*«Да что ты мне рассказываешь, мирный у вас Майдан?! Там всякий сброд: мусульмане, цигане, наемники, Аллах Акбар. Понаехало в ваш Киев!»*¹⁵.

Так, етнічна належність та яскрава вірменська зовнішність Сергія Нігояна використовувалися в риторичі про радикальні настрої кавказького народу, а відтак й екстремістський характер протистояння в центрі Києва.

Проблеми Михайла Жизневського з правоохоронними органами Білорусі і факт оголошення його в розшук розцінювалися противниками Майдану як підтвердження провладної тези про незаконний характер Майдану, а біографічний факт його членства в «УНА-УНСО» фіксувався в текстах про фашистський, «бандерівський», нацистський характер протистояння.

Західноукраїнське походження Юрія Вербицького посилювало риторичу про Майдан як західноєвропейський проект.

*«Жалко мужика, конечно, но кто его умным назовет? На кой было дергаться сюда, сидели бы в своем Львове — и всей Украине было бы спокойнее»*¹⁶.

Відтак комунікативні ситуації транслювання біографічних оповідей про загиблого і самі тексти складалися з позиції осо-

¹⁴ Записано від Буркової Марини, 1978 р.н., м. Дніпропетровськ.

¹⁵ Записано від Мацько Анатолія, 1949 р.н., м. Харків.

¹⁶ Записано від Бобкової Алли, 1954 р.н., м. Ялта, АР Крим.

бистої інтерпретації української історії кожної з груп протистояння. Таким чином, однакові фрагменти біографічних фактів загиблих різними частинами нашаровувалися на установки груп, розташованих по різні сторони семіотичного континууму. Так, у революційних подіях для прихильників і противників майдану основний атомарний ідеологічний елемент того, що відбувається, відрізнялися протилежним чином. І всі біографічні факти, що потрапляли в семіотичний континуум групи, розглядалися з точки зору збігу з ним. Факти, що не перекладалися на мову своєї групи, не враховувалися взагалі (як, наприклад, чому звинувачується в радикальному націоналізмі група, що складається з євреїв, вірмен, татарів, білорусів, грузинів, українців, які пліч-о-пліч згуртувалися в протистоянні). Так, для однієї групи, апелюючи до біографічних фактів загиблих, було важливо підтвердити всеукраїнський, антинаціоналістичний, мирний характер протистояння. Для іншої групи використовуючи інші біографічні факти, було на меті довести зворотне. Крім словесних текстів, це виражалося і акціонально. Так, у південно-східних областях фіксувалося знесення меморіалів загиблій трійці майдану. Принагідно зауважити, що такі акції здійснювалися одночасно з тотальним знесенням пам'ятників Леніну по всій Україні.

«В такое нелегкое время не стоит устраивать мемориалы и искать героев. Вполне достаточно того, что у людей есть могила, куда и можно прийти, чтобы почтить их память. А вот эти показательные выступления возле памятника... В общем, сами виноваты, что там фото поставили. Тут, мне кажется, политику переплетать и наживаться на горе семей глупо»¹⁷.

«Так и надо с западенскими предателями. За деньги родину предать, мрази!!!»¹⁸

«Америка всех перебаламутитла, наверне, только у русских хватит сил америкосов успокоить»¹⁹

В одній частині України скидали пам'ятники Леніну, в іншій – фіксували факти руйнування меморіалів загиблим на Майдані. Відтак, інтерпретація біографічних сказань про загиблу трійцю зміцнила говоріння соціуму на двох різних мовах. Перші жертви майдану змінили вектор вимог протестувальників:

«Вопрос о Евро перестал стоять после гибели первых ребят! Люди стояли против власти, за справедливость, против дикатуры, а не за каких то там геев или Европу! Я тебе лично от себя: Я хочу жить в Украине с моими соседями мирно. Я хочу, чтобы заводы в Украине снова работали. Я не хочу воевать, но если придется защищать свою страну от НАТО, США и даже России, щадить не буду! А если у кого-либо есть сомнения, приезжайте ко мне в город Киев, приходите на майдан, поговорите с нами, спросите, чего же мы хотим!»²⁰

Подальші події — розстріли на Інститутській і факти спонтанної деморалізації, публічних поховань, встановлення меморіальних дощок на центральних площах по всій Україні, телевізійні марафони, оголошення всеукраїнської жалоби, визнання загиблих героями і складання великої кількості народних текстів та спонтанних акцій — призвели до зміни установок на інший код зі сторони груп-супротивників майдану. Декого із загиблих відспівували під час народного віче безпосередньо на Майдані, іншим влаштовували публічні поховання за місцем проживання. Повсюдно на похорон збиралося все село, місто, поховання супроводжувалося вигуками: «Героям слава!», «Навіки слава!», «Герої не вмирають». Спонтанна меморалізація місць загибелі також мала характер вшанування загиблого героя. Під час оголошеної 3-денної жалоби на одному з центральних каналів пройшов добовий марафон у пам'ять загиблих, під час

¹⁷ Записано від Кочубей Вадима, 1959 р.н., м. Енергодар, Запорізька обл.

¹⁸ Записано від Макаренко Анатолія, 1949 р.н., м. Слов'янськ, Донецька обл.

¹⁹ Записано від Нечитайла Максима, 1986 р.н., м. Добропілля, Донецька обл.

²⁰ Записано від Слободянюка Станіслава, 1980 р.н., м. Київ.

якого розповідали біографії кожного з героїв. Даний марафон був основним джерелом біографічної інформації про загиблих, яка доповнювалася усними розповідями учасників протистояння, що знали їх особисто не один місяць перебуваючи разом на барикадах, репортажами з сім'ями полеглих, їхніми сторінками в соцмережах тощо.

Через місяць після розстрілів на Інститутській було проведено інтерв'ювання в ряді областей України, яке засвідчило, що кожен з опитаних зміг назвати від 2-3 до декількох десятків загиблих на Інститутській з деталізацією їхніх біографічних даних. Як і у випадку із загибеллю першої трійці Майдану, основними згадуваними фактами про героїв була їхня національність, належність до різних регіонів України і вид діяльності. Ситуація, в якій складалися біографічні тексти про загиблу сотню, відрізнялася від ситуації про першу трійцю жертв. По-перше, Майдан переміг і влада оголосила загиблих героями. Але найважливіше, на наш погляд, і це підтверджують дані нашого інтерв'ювання, — це характер загибелі революціонерів. У випадку з трьома першими жертвами представники одного культурно-історичного ареалу сприймали це неоднозначно і продукували версії про випадковий характер загибелі, про розправу між собою самими активістами Майдану; розцінювали загибель повстанців, як «справедливу смерть» для злочинців, «що повстали проти влади, міліції, закону»; лунали версії щодо спланованого розстрілу представників інших етносів, аби загострити конфлікт на національному тлі:

«Только общественность так и не знает подробности расследования его смерти, как он погиб, конкретно где, с какого расстояния, в какое точное время и от какого вида оружия, и самое главное — кто выстрелил? Много сомнений вызывают первые две смерти на Майдане — армянин из Днепропетровска и беларусс, среди многотысячной толпы»²¹.

«Я так понимаю, его свои активисты и завалили, а перед расстрелом попросили стихи почитать, да сняться на видео на фоне символов демократии. А пацана реально жалко»²².

Натомість розстріл Небесної сотні більша частина населення сприйняла як злочин проти всього українського народу, включаючи і колишніх супротивників Майдану. Один із ключових чинників, що об'єднав протилежні підходи інтепретації одних і тих самих подій останніх трьох місяців, полягав у біографічних даних кожного із загиблих. Серед них були: студенти, спортсмен-паралімпієць, фермер, санітарка, викладач, шкільний вчитель, музикант, поет, депутат тощо.

Належність загиблих до різних соціальних верств та національностей, до різних регіонів України від сходу до заходу, їх професійна приналежність та сімейний стан й інші дані, що транслювалися як в усних народних текстах, так і в новинних репортажах та соцмережах, зумовили можливість комунікації між обома сторонами конфлікту.

Так, наприклад, в одному з репортажів про загиблого молодого студента-архітектора Олександра Плеханова його сестра розповіла:

«Я надеялась, что Саша станет замечательным архитектором, новым Гауди, и дома, которые он построит, сделают нашу жизнь лучше. Он планировал получить свой первый патент на изобретение в сфере энергосбережения. За ним невероятно приятно было наблюдать, когда он был чем-то увлечен, а увлечен он был практически всегда. Его глаза горели, когда он был занят любимым делом: своим велосипедом, скульптурой, когда он что-то мастерил из дерева».

Факт загибелі простого народу, батька чиїхось дітей і сина чиїхось батьків, чийогось викладача або студента, прихожанина або наставника зміцнював тезу, що в даному протистоянні вла-

²¹ Записано від Головченко Володимира, 1975 р.н., м. Київ.

²² Записано від Муратишева Олексія, 1989 р.н., м. Вінниця.

да розстріляла абсолютно беззбройних людей. Біографічні дані яких засвідчують для обох груп протистояння безпідставність провладної тези про те, що загиблі були терористами, фашистами і злочинцями, чим аргументувала жорстоку розправу з протестувальниками.

Як засвідчило опитування, після подій на Інститутській думка соціуму про характер протистояння та його учасників змінилася: скоротилося число тих, хто вважав протестуючих на Майдані небезпечними, радикально налаштованими націоналістами, терористами, які заслуговують на покарання. Важливою є і зміна риторики про спонсорування учасників протистояння:

«За деньги можно флажками помахать, кричалки погорланить. А идти под пули, жизнь свою положитъ можно только по зову сердца, только за то, что дороже самой жизни»²³.

Події масового розстрілу людей на Інститутській були розцінені як значущі для більшості громадян країни і слугували відправною точкою пошуку єдиної мови комунікації учасників цього історичного процесу, який триває й досі, і нашим завданням, безумовно, є фіксація цих подій з плином часу.

Наталя ОТРИЩЕНКО
Центр міської історії
Центрально-Східної Європи

УСНА ІСТОРІЯ ЄВРОМАЙДАНУ: МЕТОДОЛОГІЧНІ І ЕТИЧНІ ВИКЛИКИ

ЄвроМайдан, згодом названий Революцією Гідності, спровокував велику кількість публічних та академічних рефлексій, документаційних проєктів і наукових досліджень, індивідуальних та інституційних, аматорських та професійних спроб зафіксувати, пояснити або навіть передбачити розвиток подій. Серед найвідоміших ініціатив – проєкт Христини Бердинських «ЄЛюди» у форматі Facebook-спільноти з розповідями про учасників протесту, а також творче об'єднання режисерів #Вавилон'13, яке знімає документальні ролики, «кіно громадянського протесту». Регулярні заміри настроїв учасників Революції Гідності здійснювали соціологічна група «Рейтинг», компанія TNS, Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Київський міжнародний інститут соціології, а після завершення протестів було започатковано ще низку усноісторичних проєктів, які мають на меті зафіксувати Майдан з перспективи його учасників. То ж події зими 2013-2014 рр. мобілізували не тільки значну частину українського суспільства, а й академічну спільноту, що також реагувала на виклики часу у тій чи іншій формі.

До документаційних ініціатив ЄвроМайдану долучився Центр міської історії Центрально-Східної Європи (м. Львів). У грудні 2013 р. та в лютому 2014 р. силами групи дослідників та волонтерів було проведено дві хвилі опитування учасників, активістів та організаторів протестів у Києві, Львові та

²³ Записано від Черкова Олександра, 1987 р.н., м. Добропілля, Донецька обл.

Харкові¹. Також у грудні 2013 р. було записано п'ять додаткових інтерв'ю з активістами ЄвроМайданів у Польщі – у Варшаві та в Любліні, що дало також перспективу «ззовні». Проект, який отримав назву «Голоси супротиву та надії: Київ-Львів-Харків», мав на меті зафіксувати індивідуальні історії, досвіди, мотивації та очікування протестувальників у конкретний момент часу («тут-і-тепер») і прослідкувати зміни, які відбулися у середовищі учасників ЄвроМайдану упродовж зими. Респондентів з числа учасників протесту опитували методом експрес-інтерв'ю безпосередньо на місцевих майданах або ж у сусідніх кафе. Респондентів обирали за квотним принципом (квоти віку та статі), однак самі квоти були «м'якими» і дозволяли певні відхилення з метою ілюстрації специфіки протесту в конкретному місті та часі. Відбір активістів та організаторів здійснювали цілеспрямовано через особисті контакти або шляхом прямого звернення через ЗМІ. Формування вибірки для Києва також передбачало врахування «спеціалізації» активіста чи активістки, наприклад, журналісти-стрімери, священики, медики, кухарі, логісти у сфері забезпечення та поселення тощо.

Загалом за дві хвили опитування було зібрано 145 інтерв'ю, які зберігаються в архіві Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Зафіксовані досвіди та переживання ілюструють історичний злам з перспективи окремої людини і можуть слугувати як джерелом для реконструкції фактів минулого, так

¹ Польовий етап реалізували працівники Центру міської історії Центрально-Східної Європи, викладачі та студенти Львівського національного університету ім. Ів. Франка та Львівського медичного університету ім. Данила Галицького; у Харкові до збору матеріалів долучилися викладачі та студенти Харківського національного університету ім. В.М.Каразіна. Перша хвиля була реалізована цілком на волонтерських засадах, для проведення другої хвилі було залучено додаткове фінансування за сприяння Марії Левицької (Grant Narodowego Centrum Nauki Nr 2011/03/B/HS6/03320 – «Odzyskiwanie pamięci: Tożsamościowa rola społecznej pamięci miejsca»), а також студенти кафедри історії та теорії соціології ЛНУ ім.Ів.Франка під керівництвом Вікторії Середи.

і для розуміння мотивів, емоцій та очікувань учасників протестів. Більше того, існування двох хвиль опитування у різних містах надає дослідникам декілька компаративних вимірів: порівняння між собою міст (географічна перспектива) та порівняння ситуації в одному місті в різний момент часу (хронологічна перспектива). То ж ця база інтерв'ю може стати цінним джерелом для теперішніх та майбутніх дослідників: істориків, соціологів, антропологів, психологів, культурологів.

Питальник для інтерв'ювання був розроблений як напівструктурований, тобто складався з блоків запитань, що дозволяло з одного боку, зберегти можливість для співставлення, а з іншого – підлаштуватися під розповідь конкретної людини. Ці блоки стосувалися: (1) причин залучення до протесту – ми намагалися виявити ключові мотиви, які вивели людей на Майдани; (2) досвіду та форм участі – як респонденти долучаються до протестних акцій; (3) емоційного сприйняття ключових подій; (4) символічного та реального простору київського Майдану / місцевих майданів; (5) міркувань про євроінтеграцію та європейські цінності, адже сам протест розпочався як протест проти зриву євроінтеграційного курсу України. Інтерв'ю завершувалося блоком запитань про кінцеву мету, якої мають досягнути виступи, а також про очікування та сподівання на майбутнє.

Для другої хвилі опитування інструментарій було доповнено запитаннями про індивідуальну та групову ідентичності, про історичні аналогії, про гендерні ролі, про ставлення до насильства, тощо. Також у Києві після інтерв'ю було додано проєктивний малюнок: респондентів просили зобразити простір Майдану і позначити на ньому важливі місця. Таке «розростання» питальника змусило нас переглянути стратегію інтерв'ювання, адже значно зросла тривалість розмови, і тепер її проводили за попередньої домовленості з респондентом у зручному для нього

чи неї місці, або в наметі чи інших стаціонарних точках на київському Майдані. До того ж, зниження температури теж мало немалий вплив – розмовляти годину на морозі однаково складно і для оповідача, і для інтерв'юера.

Суспільно-політична ситуація в Україні взимку 2013–2014 рр. створила особливий контекст для дослідження, складний та мотивуючий водночас. З одного боку, соціолог чи антрополог отримав унікальну можливість фіксації першої рефлексії над подіями, коли ще не відомо, до чого вони призведуть. Така ситуація дозволяє уникнути раціоналізацій, які зазвичай виникають постфактум, коли остаточно встановлюється система дихотомій «добре/погано» і власні дії та судження починають розглядатися крізь неї. Однак тут виникав ризик, що відкритість ситуації може змусити людей бути більш поміркованими у судженнях. Окрім цього, дослідник виступав безпосереднім свідком і учасником подій, інсайдером і аутсайдером водночас, що накладало відбиток на особисте сприймання подій та дійових осіб, в залежності від його чи її власних переконань.

З іншого боку, складна ситуація в державі уможлиблювала різні сценарії розвитку подій, включно з встановленням авторитарного режиму, проявом якого стало прийняття законів 16 січня 2014 р. За таких обставин гостро постало питання конфіденційності і убезпечення респондентів (особливо з числа організаторів) від можливих загроз. Окрім цього, в низці інтерв'ю респонденти згадували про свої, незаконні на той час, дії, і тому важливо було забезпечити відповідний захист таких матеріалів. Так само особливо актуальною стала безпека самих інтерв'юерів, особливо в Харкові, де протистояння між прихильниками і противниками ЄвроМайдану часом переходило в фазу відкритого насильства, або у Києві, де ситуація з середини січня була вкрай напружена. Така конфігурація ризиків та можливостей задавала обмеження і перспективи для дослідження.

Отож, збірка матеріалів, що отримана нами в підсумку – це лише вершина айсберга, у той час як під водою залишаються усі прийняті рішення, враховані ризики та свідомі обмеження, адже у процесі підготовки та реалізації проекту на усіх його стадіях поставала низка етичних і методологічних викликів. Їхній аналіз є не менш важливим, аніж самі матеріали, адже без цього неможливі адекватна оцінка та розгляд власне текстів та записів інтерв'ю. Кожен з етапів дослідження супроводжували методологічні дискусії, і кінцевий результат безпосередньо залежав від досягнутого у їх результаті консенсусу.

На початку грудня 2013 р., коли протест набув значних масштабів, колектив Центру міської історії прийняв рішення стосовно документації цього моменту шляхом інтерв'ювання учасників. Однак перед тим, як розпочинати опитування, необхідно було узгодити:

1) форму дослідження (що це буде за опитування; кого, як і де опитувати). Так як ми прагнули зберегти не тільки голос учасника протесту, а й більш широкий контекст події, було вирішено записувати інтерв'ю безпосередньо на площах, де збираються люди. Це рішення задало загальний вектор для проекту, адже проведення польового етапу на вулиці визначало і структуру питальника, і тривалість інтерв'ю, і форму інформованої згоди. Окрім Львова, де власне і знаходиться Центр міської історії, було вирішено також опитувати людей у Києві, адже саме там відбувалися основні події ЄвроМайдану та Революції Гідності, і додати перспективу зі Сходу. Так як проект був волонтерським, він перш за все орієнтувався на людські ресурси, а можливість провести інтерв'ювання протестувальників була лише в Харкові. До того ж, харківський ЄвроМайдан був одним із наймасовіших на Сході країни, що стало ще одним аргументом на користь цього рішення.

2) структуру питальника (які блоки нас цікавлять; чим жертвувати заради оптимальної тривалості розмови). Стосовно запитальника, то необхідно було зберегти баланс між бажанням запитати про все і оптимальною тривалістю розмови на вулиці взимку. Щоправда, для другої хвилі запитальник таки було доповнено низкою нових блоків, однак це рішення вимагало відповідних змін і стосовно власне проведення розмови, особливо у Києві, де було додано проєктивний малюнок простору Майдану.

3) формулювання конкретних запитань (як саме запитувати про те, що нас цікавить). Особливо гостро ця проблема постала під час другої хвилі, коли було додано питання про ставлення до насильства та гендерні ролі на Майдані. Стосовно останнього, то до його обговорення було залучено зовнішніх експертів. У підсумку було обрано максимально широке формулювання («Що для Вас означає бути чоловіком/жінкою на Майдані?»), яке не нав'язувало готових рішень і забезпечувало респондентам широке поле для рефлексії.

4) формування та розмір вибірки (кого та скількох опитувати). Знову ж таки, дослідження балансувало між бажанням задокументувати якнайбільше різних досвідів і реальними можливостями опитати певну кількість осіб в різних містах. Під час першої хвилі основна вибірка складала 14 осіб (8 учасників, 2 організаторів та 4 активістів), яка подвоювалась у випадку Києва. Для другої хвилі вибірку було збільшено до 20 осіб для Львова та Харкова і 40 осіб для Києва. Як виявилось під час першої хвилі, поділ на учасників та активістів був досить умовним, особливо на стаціонарному Майдані в Києві. Також, окрім основного масиву інтерв'ю, у грудні було записано розмови з активістами ЄвроМайданів Польщі (м. Варшава та м. Люблін), а також проведено декілька інтерв'ю у Львові для апробації питальника. Питання розміру вибірки у якісних дослідженнях зазвичай вирішується через «теоретичне насичення», однак так

як ми були обмежені як ресурсно, так і у часі, довелося орієнтуватися на «зручну» вибірку, яка була б компромісним варіантом. До того ж, сам Майдан активно та стрімко трансформувався, і тому вибірка могла модифікуватися в залежності від особливостей того чи іншого міста, а також періоду, коли власне здійснювалося опитування.

Наступний етап – власне робота в полі та взаємодія в процесі розмови – вимагав вирішення низки етичних питань, адже інтерв'ю – це «подія, що має моральний аспект»². Найбільша складність інтерв'ювання проявлялась під час другої хвилі опитування, коли доводилося запитувати про ризики і про смерті на Майдані у третій декаді січня 2014 р. У таких ситуаціях дуже актуальною була вимога закінчувати розмову на мотивуючій ноті. З цією метою структура інтерв'ю була запланована так, щоб питання про очікування та сподівання на майбутнє завершували розмову, і таким чином виводили її на позитивне завершення. Поряд із цим, так як в інтерв'ю ішлося про сприйняття подій, свідками яких були не лише респонденти, а й інтерв'юери, завжди був ризик перетворення розмови на діалог, коли респондент перепитував думку інтерв'юера з того чи іншого питання. У такій ситуації доречним та дієвим було запевнення, що на усі запитання оповідача інтерв'юер відповідь опісля.

Особливі умови роботи у полі вплинули на рішення записувати аудіо варіант інформованої згоди замість звичного текстового і таким чином дещо спростити роботу інтерв'юєрові та уникнути формалізації, що могла відлякати потенційних респондентів. Після розмови використовувалось формулювання, яке респондент спершу читав і у випадку згоди говорив на диктофон: «Я дозволяю використовувати матеріали проведеного зі мною інтерв'ю для науково-дослідницьких потреб. Також

² Квале С. Исследовательское интервью. – М.: Смысл, 2009. – С.113.

погоджуюся з публікацією матеріалів інтерв'ю, використанням фото, нарізки звукових файлів і розміщенням їх на сайті Центру міської історії Центрально-Східної Європи». Стосовно фото, то не всі респонденти на нього погоджувалися, тому цей пункт вони могли пропускати.

Теж варто було враховувати наявність зовнішніх відволікаючих чинників, особливо коли розмова відбувалася просто неба. Шум зі сцени та люди навколо значною мірою впливали на обох учасників інтерв'ю. Також дехто із респондентів насторожено ставився до самого опитування, адже людину з диктофоном в епіцентрі протестних акцій могли сприймати по-різному, по-стать інтерв'юера не завжди викликала довіру. Нарешті, на цьому етапі було важливо забезпечити збалансований підбір респондентів, особливо з числа організаторів, щоб вони представляли різні середовища (особливо ця вимога була актуальною для Львова та Харкова).

Результати проекту «Голоси супротиву та надії» було вирішено представляти у низці форматів, кожен з яких має свою цільову аудиторію. Окрім традиційного використання матеріалів у академічних текстах, які орієнтуються на спільноту науковців, ми залучили соціальні мережі, тим самим зробивши проект більш публічним: у січні-березні 2014 р. відбувалась публікація цитат з 46 інтерв'ю (українською або російською та англійською) у форматі альбому фотографій на Facebook-сторінці Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Звернення до нових медіа вносять свої корективи у роботу дослідника: до виключно текстуального представлення матеріалів додається візуальний аспект; змінюється сам формат меседжу, який подається у більш лаконічній формі; замість анонімізації на перший план виходить історія людини; акцент робиться на унікальності досвіду, його «яскравості» (хоча, у той же час, ми також намагалися показати і спільність, звичність історій). Нарешті, публікація

матеріалів on-line, а тим більше на платформі Facebook, дозволяє отримати майже миттєву реакцію аудиторії та передбачає діалогічність, що є додатковим викликом для дослідника.

На етапі публікації постала проблема відбору цитат: необхідно було передати голос учасників протестів, не вдаючись в ідеалізацію чи виправдання. Але чий голос зробити почутим і як розставляти акценти? Відповідно до того, як відбувалося розшифрування записів, для публікації on-line ми використовували по дві цитати з кожного інтерв'ю, одна з яких ілюструвала б індивідуальний досвід і/або переживання, а інша б подавала особисті міркування стосовно певних аспектів Майдану (наприклад, значення простору, сприйняття євроінтеграції, окреслення символів протесту тощо). У тих випадках, коли респондент не подавав власного досвіду, обидві цитати стосувалися його/її міркувань, однак акцент у такому випадку робили, перш за все, на розумінні євроінтеграції та європейських цінностей. Це було пов'язано з тим, що сам протест розпочинався як виступ проти призупинення євроінтеграційного курсу, хоча як ми побачили у підсумку, існувало різне розуміння європейських цінностей і Європи. Ми подавали широкий спектр досвідів людей з різних походженням, різного віку та статі, різних професій та політичних переконань, намагаючись передати специфіку конкретної людини. Загалом, при виборі цитат для публікації ми орієнтувалися на ідеографічну традицію та напрацювання якісної методології.

Тема протесту в Україні була і залишається надзвичайно емоційною, адже зимові події 2013-2014 рр. викликали сильні переживання у значної частини населення. Тому будь-які узагальнення та аргументи (особливо ті, які суперечать особистим уявленням про Майдан або підважують існуючий в учасників подій образ протесту) ризикують спровокувати негативну реакцію. Скажімо, до часу ескалації конфлікту і перших смертей

на Майдані у січні 2014 р., багато хто ставився до Майдану як до виключно ненасильницького осередку супротиву, а тому подання голосів тих, хто виступав за неможливість цього сценарію могло породити хвилю гострої критики, особливо в мережі. Проте цього ризику неможливо уникнути, особливо якщо дослідник виходить з академічного поля на публічну арену. У будь-якому разі, у публікаціях on-line ми не подавали жодних узагальнень і передавали виключно досвід та міркування тієї чи іншої людини.

У зв'язку з тим, що ситуація в Україні у січні 2014 р. (а тоді ми уже публікували деякі цитати з інтерв'ю) уможливила розвиток різних сценаріїв, включно із встановленням авторитарного режиму, ґрунт для якого готували закони від 16 січня 2014 року, то серйозним викликом для дослідників було забезпечення належного рівня конфіденційності. Так як частина респондентів погоджувалися на фото, яке згодом публікувалося на сторінці проекту, у випадку можливого загострення ситуації потрібно було б закрити доступ до цих фото, або замінити їх з особистих на нейтральні. Тобто проблема наслідків участі в проекті для самих респондентів була найважливішою. У таких непевних умовах дослідник особливо чітко усвідомлює свою відповідальність за зібраний матеріал і потенційну небезпеку для респондентів, яку потрібно мінімалізувати.

Стосовно етичних викликів, то ця проблема уже частково розглядалась вище. Основне завдання, яке ми повинні були виконати, було універсальним для усіх проектів, де застосовують метод інтерв'ювання: не нашкодити (як в процесі проведення інтерв'ю, так і публікацією результатів). Проект «Голоси супротиву та надії» особливо виразно поставив проблему особистої заангажованості дослідника у події ЄвроМайдану, і у зв'язку з цим було важко (якщо взагалі можливо) забезпечити емоційну нейтральність під час роботи в полі і в подальшому

процесі аналізу матеріалів. Науковець у цій ситуації мав зберегти баланс між активною участю і відстороненим спостереженням, між співчуттям та емпатією і збереженням наукової безсторонності. Також це дослідження значною мірою вказало на ту відповідальність, яку несе вчений, перед респондентами, колегами, читачами і суспільством в цілому, коли, по-перше, фіксує масштабний суспільний рух, по-друге, належним чином зберігає отриманий матеріал для його подальшого осмислення, і, по-третє, представляє результати своєї роботи у різних аудиторіях – як у середовищі професійних істориків, соціологів чи антропологів, так і для громадськості в цілому.

Ще однією важливою темою є психологічна залученість дослідника у події, безпосереднім свідком яких є він чи вона. До звичних у роботі інтерв'юера емоційних переживань тепер додавалися тривога за безпеку респондентів та занепокоєння у зв'язку з непевністю ситуації. Особливо помітною є ця проблема, якщо порівнювати досвід інтерв'ювання у грудні 2013 р., коли більшість учасників протесту все ще орієнтувалися на ненасильницький супротив та загалом серед них панували позитивні настрої, та лютим 2014 р., коли був ризик силового розгону Майдану і багато хто з респондентів розглядав як ймовірні дуже невтішні сценарії. У другому випадку інтерв'юери відчували сильніший психологічний дискомфорт та емоційну виснаженість, до якої додавався загальний стрес від відчуття, що ситуація є вибухонебезпечною. Тому було важливо забезпечити їм належне «розвантаження».

У підсумку, ЄвроМайдан та Революція Гідності стали не лише подіями із значними геополітичними наслідками, а й серйозним викликом для дослідників. Ситуація у державі стрімко розвивалась, і на неї потрібно було реагувати миттєво, тож у дослідників було обмаль часу на те, щоб розпрацювати методологію. Відповідно, проект «Голоси супротиву та надії» став резуль-

татом прийняття низки компромісних рішень стосовно дизайну дослідження. Документація українського протесту 2013-2014 рр. ще раз підкреслила та зробила особливо видимими етичні аспекти будь-якого проекту, що базується на інтерв'ю, серед яких, зокрема, проблема особистої заангажованості у події, емоційних переживань та соціальної відповідальності. Нарешті, ще одним викликом стало представлення документаційного проекту в мережі, адже це вивело дослідження в інше поле з іншими правилами та особливостями.